

SARAJEVSKI ŽURNAL ZA DRUŠTVENA PITANJA (2021)
SARAJEVO SOCIAL SCIENCE REVIEW (2021)

PROLJEĆE - LJETO 2021

JESEN - ZIMA 2021

SPRING - SUMMER 2021

AUTUMN - WINTER 2021

Izdavač / Publisher

Univerzitet u Sarajevu - Fakultet političkih nauka

Za izdavača / On behalf of the publisher

Sead Turčalo

Glavni urednik / Editor-in-chief

Asim Mujkić

Urednik za izdanje 2020. godine/ Editor of edition 2020

Haris Cerić

Sekretarka redakcije / Secretary of the editor board

Emina Adilović

Redakcija / Editorial board

Sead Turčalo, Mirza Emirhafizović, Haris Cerić, Jelena Brkić-Šmigoc, Hamza Karčić, Irena Praskač-Salčin, Tatjana Sekulić, University of Milano - Bicocca, Iva Lučić, University of Stockholm

Savjetodavni odbor / Advisory board

Dino Abazović, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Thomas Bauer, University of Vienna, Austria

Xavier Bougarel, CNRS, France

Tihomir Cipek, University of Zagreb, Croatia

Martin Coward, Newcastle University, United Kingdom

Marie Janine Calic, Ludwig Maximilians University, Germany

Nerzuk Ćurak, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Nenad Dimitrijević, Central European University, Hungary

Vedran Džihiić, University of Vienna, Austria

Iginio Gagliardone, University of Oxford, United Kingdom

Chip Gagnon, Ithaca College, United States

Lene Hansen, University of Copenhagen, Denmark

Aida A. Hoziić, University of Florida, United States

Mira Lakićević, University of Belgrade, Serbia

Nicole Lindstrom, University of York, United Kingdom

Lara J. Nettelfield, Royal Holloway, University of London, United Kingdom

John Pavlik, Rutgers University, United States

Sabrina P. Ramet, Norwegian University of Science and Technology, Norway

Ivana Spasić, University of Belgrade, Serbia

Sherrill Stroschein, University College London, United Kingdom

Zlatko Šabić, University of Ljubljana, Slovenia

Gerard Toal, Virginia Tech, United States

Srđan Vučetić, University of Ottawa, Canada

Ilija Vujačić, University Donja Gorica, Montenegro

Siniša Zrinščak, University of Zagreb, Croatia

Friedl Marincowitz, ISS-EUR, the Netherlands

Murat Arsel, ISS-EUR, the Netherlands

ISSN 2303-4033 (online)

SARAJEVSKI ŽURNAL
ZA DRUŠTVENA PITANJA
GODIŠTE X • BROJ 1-2 • 2021.

SARAJEVO SOCIAL
SCIENCE REVIEW
VOLUME X • NUMBER 1-2 • 2021

Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Sarajevu

Sadržaj

Dijana Sulejmanović EKSPERIMENTALNA PROVJERA UTICAJA MANIPULACIJE INFORMACIJOM NA POLITIČKE ODABIRE: BANDWAGON EFEKAT U POLITIČKOM KONFORMIZMU.....	7
Jasna Duraković ESTRADIZACIJA POLITIKE U BOSNI I HERCEGOVINI.....	25
Nejira Pašić THE BATTLE OF THE UNRECOGNISED FOR A CIVIC BOSNIA AND HERZEGOVINA.....	41
Adnan Pečković IMPACT OF YOUTH NGOS ON DECREASING THE ETHNIC DISTANCE BETWEEN YOUNG PEOPLE IN BRČKO DISTRICT OF BOSNIA AND HERZEGOVINA.....	63
Zlatiborka Popov-Momčinović Vuk Vučetić RODNA (NE)RAVNOPRAVNOST U MEDIJIMA: PERCEPCIJE NOVINARKI IZ BOSNE I HERCEGOVINE.....	93
Milica Arambašić ROPSTVO I LOGORSTVO U FILMU <i>DOGVIL</i> LARSA FON TRIRA.....	121
Muedib Šahinović ETIOLOGIJA BOŠNJAČKIH PSEUDONARATIVA KROZ REFLEKSIJE EVOLUCIJE POLITIČKOG IDENTITETA.....	133
Filip Novaković DECLARATION ON THE FUTURE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA - BOSNIA AND HERZEGOVINA IS FOR ALL OF US (2020 JAJCE DECLARATION) - INTERPRETATION AND SIGNIFICANCE.....	157
Damjan Jugović DIAGNOSIS, PROGNOSIS AND THERAPY – OVERCOMING VIOLENCE IN POST-DAYTON BOSNIA AND HERZEGOVINA.....	175

Lejla Turčilo

Damir Šehanović

**PROMJENA KOMUNIKACIJSKOG MODELA: NASTAVNIK/MENTOR I
STUDENT/KANDIDAT PRI IZRADI NAUČNIH RADOVA U VREMENU
PANDEMIJE COVID-19: AUTOBIOGRAFSKI OSVRT.....199**

PRIKAZI KNJIGA..... 223

Ekperimentalna provjera uticaja manipulacije informacijom na političke odabire: *bandwagon* efekat u političkom konformizmu

DIJANA SULEJMANOVIĆ¹

Univerzitet u Bijaću

Bosna i Hercegovina

Sažetak: Problem ovog eksperimentalnog istraživanja bio je ispitivanje uticaja manipulacije informacijom na javno mišljenje. Ispitanicima u eksperimentalnoj grupi data je informacija o navodnom presjeku predikcije rezultata izbora, odnosno putem određenog medija objavljena je vijest da su u navedenim općinama ispitanici u predizbornoj anketi prednost dali kandidatima koji su trenutno na funkciji načelnika. Ispitanicima u kontrolnoj grupi nije data informacija o ishodima provedene ankete, odnosno nije objavljeno kojim kandidatima je data prednost u ostalim općinama. Rezultati ispitivanja uticaja manipulacije informacijom o predikciji izbornih rezultata jasno pokazuju da socijalni uticaj može biti ključan u procesu biranja, kao i da pojedinac vođen većinom u svakodnevnim odabirima, uključujući i političke izbore, a pomoću djelovanja *bandwagon* efekta, može uticati na političko konformiranje.

Gljučne riječi: politički konformizam, izborna ponašanje, glasač, manipulacija, informacijski uticaj, *bandwagon* efekat

Abstract: The aim of this experiment was to test the public opinion in a situation of information manipulation. In a geographically determined area, to the participants in experimental group it is told that online research about pre-elections results' have showed a confirming of the current major of their city/town. The control group had no information about prediction of elections at all. The result of manipulation with information about pre-elections results' clearly showed that a social influence may be a crucial in the choosing process and that a one is led by the majority in everyday choices, including voting behaviors as well as *Bandwagon* effect could have a strong influence on the political conformity.

Key words: political conformity, voting behavior, voter, manipulation, informational influence, *Bandwagon* effect

¹dijana.sulejmanovic@ipf.unbi.ba

Uvod

Izbori obično predstavljaju priliku glasačima da izaberu nove, bolje političke vođe i uspješnije, „obećavajuće“ političke partije. Glasač bira između ponuđenih kandidata tražeći onog koji će na najbolji način zastupati njegove lične interese, odnosno onog koji u predizbornoj kampanji obećava da će riješiti one probleme koje glasač prepoznaje kao lične i životno bitne, i za kojeg vjeruje da će obećanje dato prije izbora ispuniti nakon izbora, odnosno kada kandidat bude odabran, zvanično potvrđen od većine. Utopijski postavljen i pojednostavljen (pred)izborni proces obuhvata mnogo više od obećanja datih u predizbornoj kampanji. Za razliku od većine demokratski organiziranih društava, politički sistem u Bosni i Hercegovini djeluje nešto drugačije, pa, pored ostalog, često nema jasne granice između programa različitih političkih opcija, odnosno ne postoji jasno odvojena ljevičarska i desničarska struja, a prevlast između pozicije i opozicije razlikuje se od regije do regije, pa čak i od općine do općine.

Temeljni cilj izbornog procesa trebao bi biti ili dopuštanje promjene ili potvrđivanje moći aktuelnih političkih lidera i partija. Brojne kampanje usmjerene su na naglašavanje važnosti biranja novih ideja, novih politika i zamjenjivanja arhaičnih, prevaziđenih, pasivnih vodstava. Predizborna istraživanja odnosno ankete čiji je cilj prediktivnost izbornih rezultata obično se provode u slučajevima kada je naručilac ankete određena politička partija koja želi bolje planirati svoju kampanju ili pak medij koji očekuje tačne prognoze. Finansijski, dakle, očekuju tačnost informacija, ali s različitim motivom – politički subjekti da bi znali *da li će* pobijediti, a mediji da bi prenijeli drugima *ko će* pobijediti. Dostupnost javnog komentarisanja putem društvenih mreža omogućava nam svakodnevnu izloženost mišljenju i stavovima drugih. Pokušaje predikcije izbornih rezultata korištenjem sredstava informisanja nalazimo već početkom 20. stoljeća, kada su čitaocima novina nuđene prve predizborne ankete (Park, 1923), a rani naučni pristup izbornom ponašanju nalazimo u longitudinalnoj studiji Lazarsfelda i saradnika s Univerziteta Columbia (1944).

Političko ponašanje i saobražavanje pojedinca grupi

U objašnjenju ponašanja birača dominantne su tri škole.

Sociološki model izbornog ponašanja temelji se na trima studijama – *The People's Choice* (Lazarsfeld et al., 1944), *Voting* (Berelson et al., 1954) i *Personal Influence* (Katz i Lazarsfeld, 1955). Sociološka škola naglašava važnost socijalne pozadine pojedinca na njegov odgovor kroz izorno i političko ponašanje (Lazarsfeld et al., 1944).

Model racionalnog izbora teorijsku podlogu ima u Downsovoj ekonomskoj teoriji demokracije (1957) i volju birača objašnjava kao ishod procjene *za* i *protiv* dostupnih opcija – pojedinac donosi odluku da će glasati ako je očekivana dobit veća od očekivanih gubitaka (Riker i Ordeshook, 1968).

Psihosocijalni model izbornog ponašanja potiče iz radova Campbella i saradnika (1960) i široko je korišten za objašnjenje ponašanja birača koje se vidi kao rezultat njegove psihološke evaluacije političke okoline – političkih partija, kandidata, programa. U ovom modelu izbor glasača zasnovan je na političkoj percepciji i evaluaciji koje su usmjerene ranijim iskustvom.

Političko ponašanje ne može biti svedeno samo na političku orijentaciju, tj. preferenciju određenih političkih opcija (Milas, 2007). Političko ponašanje obuhvata i zanimanje za politiku, redovno glasanje na izborima, praćenje političke situacije putem medija. U širem smislu, političko ponašanje odnosi se na stavove i djelovanje pokrenuto s ciljem ostvarivanja određenih načela i vrijednosti (Milas, 2007). Pojedinac političko ponašanje izražava zauzimanjem određenog političkog stava, učlanjivanjem u političke partije, aktivnim članstvom, prihvatanjem neke političke funkcije te, konačno, glasanjem na izborima (Lavik i Sveaass, 2018).

Psihološki aspekti politike odnose se prvenstveno na razumijevanje političkih motiva i ponašanja (Kurtbaş, 2015), a jedan od temeljnih ciljeva političke psihologije jeste ispitivanje koji to faktori mogu uticati na političku poziciju pojedinca, njegovo ponašanje i donošenje odluka, odnosno odabire/izbore. Politička psihologija nastoji otkriti šta pokreće, usmjerava i određuje ulogu i mjesto pojedinca u strukturi procesa koji su relevantni za njegovo političko ponašanje. Teorijske postavke i šira tumačenja konkretnih sfera političkog ponašanja mogu se pronaći obično u radovima američkih političkih psihologa – od *The Amerikan Voter* (Američki glasač) Campbella i saradnika (1960) pa sve do aktuelnih studija posljednjih predsjedničkih izbora (Etienne et al., 2020; Nacos et

al., 2020; Immelman, 2019). U demokratski uređenim društvima glasanje na izborima je socijalna norma građanske odgovornosti (Coleman, 2004), pa se konformizam, kao mišljenje ili ponašanje pojedinca pod uticajem grupnih normi, može očekivati kako u samom procesu glasanja tako i u različitim oblicima političkog ponašanja. Istraživanja efekata socijalnog konformizma na izbornu ponašanje pokazuju da ljudi izlaze na izbore ne zato što očekuju da će izazvati promjenu svojim glasom, nego da bi pokazali sličnost sa socijalnim grupama kojima pripadaju, a koje mogu težiti ka naglašavanju važnosti podržavanja izbora i glasanja. Politički konformizam, osim kao razlog odziva, može se odraziti i na samo glasanje – pojedinac koji ima neutralan stav prema ponuđenim političkim opcijama odnosno kandidatima i partijama može ipak dati prednost onima koje podržavaju ili većina ili njemu bliske, referentne socijalne grupe. Pritom njegova zainteresiranost za poznavanje programa rada određenog političkog subjekta ne mora ni biti uzeta u obzir pri davanju glasa. Pojedinac se konformiše bilo da bi pokazao sličnost s grupom bilo da bi odabrao onda kada je neodlučan šta on sam želi da odabere. Temelje navedenog nalazimo još u teoriji Deutscha i Gerarda (1956) o normativnom i informacijskom socijalnom uticaju, a dokaze pokoravanja pojedinca grupi nalazimo u brojnim radovima socijalnih psihologa – od pionirskih doprinosa ovom području od strane Sherifa (1936), Ascha (1956) i Milgrama (1974) pa do novijih radova, uključujući i one iz područja sve istraživački zanimljivije političke psihologije.

Determinante političkog ponašanja

Privrženost određenoj političkoj partiji podrazumijeva glasača koji je lojalan, koji se identifikira s partijom i svakodnevno sopstveno funkcionisanje podređuje vrijednostima i ciljevima partije. Analiza uloge ličnih determinanti za određeno političko ponašanje, posebno za vlastite izbore, pokazuje značaj autoritarnosti (Altemeyer, 1996; Adorno et al., 1950) za etnocentrizmom obojene izbore, odnosno za prepoznavanje tendencije ka podržavanju političkog konzervatizma. Za autoritarne osobe očekujemo da prekomjerno poštuju autoritet, radije ne mijenjaju postojeće stanje nego što se suočavaju s novim iskustvima, prate pravila dosljedno, i to isto ne samo da očekuju nego i zahtijevaju od drugih. Crno-bijeli način razmišljanja sprečava prihvatanje novih opcija, a čvrsta uvjerenost u ispravnost onog što dolazi od poznatog autoriteta onemogućava upoznavanje s drugim mogućnostima. Dobiveni nalazi mogu također biti

objašnjeni modelom kongruentnosti Caprara i Zimbarda (2004), koji smatraju da je – pored ličnosti glasača i političkog programa – ličnost političkih lidera jedan od najznačajnijih faktora političke preferencije. Naime, reizabrati aktuelnog lidera znači potvrditi vodstvo nekog čije osobine su poznate biračima.

Istraživanja o odnosu ličnosti i političkog ponašanja (Milas, 2007; Carpara, Barbaranelli i Zimbardo, 1999) pokazuju da je potreba za intelektualnom stimulacijom, posmatrana kroz mjeru na dimenziji Otvorenost prema novim iskustvima, visoko pozitivno povezana s tzv. ljevičarskim odnosno liberalnim preferencijama (Jost et al., 2003; McCrae, 1996; Trapnell, 1994). Od ovih glasača očekuje se biranje novih politika i lidera, prihvatanje i poštovanje promjena i veća tolerantnost prema novim opcijama i mogućnostima (Caprara et al., 2006). Također, oni imaju i visoke vrijednosti na crti Saradljivost (Carney et al., 2008; Van Hiel i Mervielde, 2004; McCrae, 1996; Trapnell, 1994), za razliku od desničarski orijentiranih, kod kojih je pak značajno visoka crta Savjesnost (Vecchione et al., 2011; Mondak, 2010; Jost, 2006; Gosling et al., 2003). Stabilnost osobina ličnosti ukazuje i na stabilnost političke orijentacije, a ovi nalazi potvrđeni su u Italiji (Caprara et al., 2008), Njemačkoj (Schoen i Schumann, 2007), Belgiji i Poljskoj (Van Hiel et al., 2000).

Skлонost ka političkom konzervatizmu povezana je i s konformizmom (Jost et al., 2003). Iako se samo učešće u izborima smatra konformističkim ponašanjem, pojedinac zadržava slobodu samostalnog odabira najboljeg kandidata, odnosno političke partije. Očekuje se, posebno u demokratski orijentiranim društvima, da taj izbor bude temeljen na dobrom poznavanju ličnosti kandidata, njegovih vrijednosti i sposobnosti te planiranog programa rada. Međutim, sve veći broj političkih subjekata, nepostojanje dovoljno jasnih programa, nedefiniranost ciljeva i nezanemariva društvena apatija dovode do toga da se izborni proces ne završava biranjem nego tek pukim glasanjem. Ovdje se ne može ignorirati problem – na koji način birači biraju?

Bandwagon efekat u političkom konformizmu

Ponašanje gomile, odnosno instinkt krda ili ničeoovski moral stada, primjećuje se kod ponašanja kako ljudskih tako i životinjskih grupa. Krdo, čopor ili stado termini su kojima se obično opisuje ponašanje gomile, odnosno skupa pojedinaca koji nisu uvijek povezani zajedničkim ciljem, nemaju iste vrijednosti i ne ulaze u grupu s istim iskustvima, ali kopiraju

međusobne reakcije i ponašanja i svima izvan grupe izgledaju kao jedno. Istraživanja u području bihevioralne ekonomije nisu samo doprinijela rješavanju problema u marketingu, nego su i uticala na shvatanje reakcija na svakodnevne izazove i odabire pojedinca i grupe. Široko korišten u oblasti ekonomije i poduzetništva, tzv. *bandwagon* efekat posebno je zanimljiv kada se za ciljnu publiku odaberu birači, odnosno, ispravnije rečeno u datom kontekstu – glasači. *Bandwagon* efektom ili efektom trenda Leibenstein (1950) naziva želju za saobražavanjem, konformiranje. Efekat trenda odnosi se na onaj dio u povećanju ili smanjenju potražnje za nekim proizvodom zahvaljujući tome što drugi potrošači povećavaju/smanjuju konzumaciju tog proizvoda (Radonjić, 2008: 323). Efekat *bandwagon* (engl. *bandwagon* – nemaštovit), odnosno fenomen da pojedinac ima tendenciju usvojiti određeni stav ili ponašanje samo zato što je to usvojeno od većine, može se prevesti i kao efekat stampeda, odnosno efekat stada. Ovakva kognitivna pristrasnost, heuristika u mišljenju, predstavlja psihološki mehanizam povinovanja uticaju većine, odnosno mase. Ljudi su skloni da se pridruže masi, ali i da se poistovjete, identificiraju s masom, te da djeluju kao masa. Dokaze opstajanja ovog fenomena i želje za pridruživanjem masi te podržavanja pobjednika (Simon, 1954) kroz različite oblike masovnog ponašanja nalazimo dosljedno sve do danas. Želja da se bude dio „pobjedničkog tima“ (Barnfield, 2019), odnosno pojava da glasač na izborima odustane od prvobitno preferiranog kandidata ako on nema velike izgleda za pobjedu i bira onog čija je pobjeda sigurna, nađena je u brojnim studijama političkog ponašanja (Mehrabian, 1998; Nadeau et al., 1994; Bartels, 1988). Ansolabehere i Iyengar (1994) *bandwagon* efekat nalaze u eksperimentalno manipuliranoj anketi, ali samo za političkog kandidata, ne i za političku partiju. Dalje, rane sociopsihološke studije potvrđuju da *bandwagon* efekat ima snažniji uticaj nego naprimjer tzv. *underdog* efekat, odnosno tendencija glasača da bira onog kandidata koji ima najslabije šanse za pobjedu (Mehrabian, 1998).

Problem istraživanja

Simpatizeri određene političke partije svoje izbore grade na dobrom poznavanju dosadašnje politike kandidata i njihov glas temelji se obično na višegodišnjem praćenju, ličnom sudjelovanju u političkom djelovanju partije, ukratko – na poznatim dostupnim i provjerenim činjenicama. Modeli selekcije „vjerovatnih glasača“ i traganje za zadovoljavajućom pouzdanosti predizbornih anketa baziraju se na primjeni Perryjevog (1973)

modela koji u obzir uzima namjeru izlaska na buduće izbore, kao i raniju izbornu participaciju, registrowanje u biračkom popisu i informisanje o glasačkom mjestu, opću zainteresiranost za politiku i zanimanje za predstojeće izbore te stepen sigurnosti u vlastito izorno opredjeljenje (Lamza Posavec i Milas, 2002). Dalje, značajnim prediktorom izlaznosti na izbore i aktivnog izbornog ponašanja smatra se i deklarirana namjera izlaska na izbore (Traugott i Tucker, 1984; Converse i Markus, 1979). Međutim, u Bosni i Hercegovini preregistracija nije potrebna da bi se sačuvalo pravo glasanja. Dosljedan silazni trend odziva na izbore u Bosni i Hercegovini (Tabela 1) nije pokazatelj samo inertnosti punoljetnih građana i odsustva pokušaja da aktivno odlučuju o situaciji u svojoj najužoj okolini, nego i potvrda učestalih emigracija punoljetnog, radno sposobnog stanovništva u zemlje zapadne Evrope.

Tabela 1. Izlaznost birača na opće i lokalne izbore u Bosni i Hercegovini za period 2010–2020

Izborna godina	Registrowani birači	Izlaznost na izborima	Procenat izlaznosti (%)
2010	3 132 231	1 770 388	56,52
2012	3 149 280	1 779 718	56,51
2014	3 282 581	1 788 083	54,47
2016	3 179 720	1 739 756	54,71
2018	3 355 659	1 812 839	54,02
2020	3 196 511	1 608 012	50,31

(izvor: izbori.ba)

Dosadašnja istraživanja ipak ne odgovaraju na pitanje na koji način biraju oni koji odluče glasati a nisu ni simpatizeri ni aktivni članovi neke političke partije. Ili – posmatrano iz perspektive onih koji se biraju – kako dobiti glasove onog dijela biračkog tijela na koje predizborna kampanja nije imala uticaja?

Kako bismo odgovorili na problem istraživanja, postavljena je sljedeća hipoteza:

H1: Izloženost eksperimentalnoj manipulaciji informacijom rezultirat će višim preferiranjem onih kandidata koje je većina označila kao favorite.

Metod

U eksperimentu je učestvovalo 555 ispitanika. Nije izvršeno ujednačavanje uzorka kako se ne bi izgubila reprezentativnost jer je učešće bilo javno ponuđeno, dobrovoljno i anonimno. Istraživački instrumentarij obuhvatio je pitanja otvorenog i zatvorenog tipa. Nezavisne varijable bile su sociodemografske karakteristike ispitanika: dihotomna varijabla *spol* registrovana odabirom ispitanika pripadnosti jednoj od dviju ponuđenih kategorija (muški/ženski), numerička varijabla *starost* registrovana odgovorom ispitanika o uzrastu u trenutku ispitivanja, *stepen obrazovanja* registrovan odabirom jednog od ponuđenih odgovora o nivou završenog obrazovanja (osnovna škola / srednja škola / univerzitetske studije) te neke karakteristike političkog ponašanja – *članstvo u političkoj partiji*, ispitano otvorenim pitanjem o pripadnosti nekoj političkoj partiji, *namjera da se aktivno učestvuje na predstojećim lokalnim izborima*, ispitana da li namjeravaju glasati na njima. Zavisna varijabla odnosila se na uticaj manipulacije informacijom na političku preferenciju u kontrolnoj i eksperimentalnoj grupi – ispitanicu su pitani da su izbori održani jučer za koju političku partiju i za kojeg (grado)načelnickog kandidata bi glasali. Ponuđeni su odgovori izvedeni iz objavljenih i potvrđenih lista² Centralne izborne komisije Bosne i Hercegovine za lokalne izbore 2020. godine.

Većina ispitanika bila je muškog spola (388, ili 69,9%), a tek jedna trećina su ispitanici ženskog spola (167, ili 30,1%). Svi ispitanici su punoljetni, starosne dobi od 18 do 68 godina ($M=40,63$, $SD=12,01$). Većina je imala stečeno obrazovanje fakultetskog nivoa (317, ili 57,1%), dok je manji dio završio samo srednju školu (216, ili 38,9%), a najmanje je onih sa završenom samo osnovnom školom (22, ili 4,0%).

Približno podjednak je broj onih koji su članovi neke političke partije (168, ili 30,3%), onih koji nisu ni u jednoj partiji (206, ili 37,1%) te onih koji ne daju informaciju o svom članstvu (181, ili 32,6%). Većina ispitanika izjasnila se da namjeravaju glasati na predstojećim lokalnim izborima (465, ili 83,8%), dio ispitanika se nije izjasnio (68, ili 12,3%), dok tek 4,0% (22 ispitanika) navodi da neće glasati na predstojećim izborima.

Ispitanici su slučajnim odabirom raspoređeni u kontrolnu ili eksperimentalnu grupu. Ispitanici koji nisu bili izloženi manipulaciji informacijom, bilo da su učestvovali u prvoj ili drugoj tački mjerenja, kategorisani su u kontrolnu grupu i njih je na kraju ispitivanja bilo $N=353$, ili 63,6%). Ispitanici iz četiri grada/općine kojima je data lažna

² https://www.izbori.ba/Documents/Lokalni_izbori_2020/Ostalo/Kandidatske_liste_2020_15_9.pdf

informacija o rezultatima prediktivnosti izbornih rezultata u drugoj tački mjerenja kategorisani su u eksperimentalnu grupu i njih je bilo N=202, ili 36,4% od ukupnog uzorka.

Eksperimentalni scenarij uključivao je objavu putem jednog elektronskog medija, praćenog u svim općinama/gradovima Kantona, da će tokom narednih nekoliko mjeseci biti ponuđena anketa za predikciju izbornih rezultata za svaku općinu/grad pojedinačno te su građani pozvani da anonimno i dobrovoljno učestvuju u njoj. Mjesec dana kasnije objavljen je podatak o navodno dobivenim rezultatima prvog presjeka istraživanja, pri čemu su navedeni podaci za (grado)načelničke kandidate za četiri od ukupno osam općina/gradova. Ovi podaci potvrdili su navodnu preferenciju načelničkih kandidata koji funkciju obnašaju u trenutnom mandatu i ponovo su se kandidirali za načelničku odnosno gradonačelničku poziciju, odnosno ispitanicima je prikazan presjek rezultata ankete prema kojoj ubjedljivo vodstvo imaju kandidati koji su aktuelni (grado)načelnici, dok su njihovi protukandidati imali značajno manji broj online glasova, odnosno manju podršku.

S obzirom na to da je istraživanjem obuhvaćena politička situacija u Unsko-sanskom kantonu (USK), ispitanici su bili s mjestom prebivališta u općinama i gradovima USK-a (Bihać, Cazin, Velika Kladuša, Sanski Most, Ključ, Bužim, Bosanska Krupa i Bosanski Petrovac), odnosno na veb-portalima su ponuđene ankete bile objavljene posebno za svaku od navedenih općina odnosno gradova. Istraživanje je obavljeno u periodu august/septembar 2020. godine.

U okviru spomenute obavijesti ponovo su ponuđeni linkovi za sve općine/gradove, uz poziv građanima da pokažu svoje političke preferencije učešćem u anketi. Nisu navedeni podaci ni za jedno općinsko odnosno gradsko vijeće. Osmišljeni plan istraživanja uključio je kvaziekperimentalni nacrt, tj. jednostavni nacrt između grupa gdje je manipulirano promjenljivo, ali grupe nisu formirane slučajnim odabirom nego je preeksperimentalno određeno koja grupa će biti izložena eksperimentalnoj manipulaciji.

Za prikaz i obradu dobivenih podataka korištene su mjere deskriptivne statistike – frekvencije, procenti, minimalne i maksimalne vrijednosti te aritmetičke sredine i standardne devijacije. Hi-kvadrat test na dva nezavisna uzorka primijenjen je za utvrđivanje postojanja značajnih razlika između kontrolne i eksperimentalne grupe.

Rezultati

U kontrolnoj grupi 96 ispitanika (27,2%) potvrdilo bi (grado)načelnički mandat, odnosno glasalo bi za kandidata koji je trenutno na poziciji gradonačelnika, tj. načelnika i kandiduje se za novi mandat. 221 ispitanik (62,6%) ne bi glasao za aktuelnog (grado)načelnika, odnosno birao bi nekog od kandidata koji se prvi put kandiduje za spomenutu funkciju. 36 ispitanika (10,2%) bojkotovalo bi izbore, odnosno predali bi listić koji su prethodno učinili nevažećim, kršeći svjesno neko od pravila za ispravno glasanje – glasanje za više od jednog kandidata ili dopisivanje kandidata na glasački listić.

U eksperimentalnoj grupi 109 ispitanika (53,96%) potvrdilo bi (grado) načelnički mandat, 86 (42,57%) ispitanika biralo bi neko od novih lica, a izbore bi bojkotovalo sedam (3,47%) ispitanika.

Rezultati provedene statističke analize i primjena hi-kvadrat testa za testiranje razlika dobivenih između KG i EG pokazuju jasan, statistički značajan uticaj djelovanja manipulacije informacijom na političke preferencije ispitanika iz eksperimentalne u odnosu na kontrolnu grupu, pri čemu je vrijednost koeficijenta $\chi^2 = 41,08$, uz 1 stepen slobode i statističku značajnost na nivou .01 ($p = .000$). Ispitanici iz kontrolne grupe radije biraju nove kandidate, dok ispitanici iz eksperimentalne grupe pokazuju značajno višu preferenciju kandidata koji traže obnovu mandata, odnosno onih kandidata za koje im je rečeno u navodnim rezultatima predikcije izbora da imaju naklonost birača.

Posmatrajući odabire na nivou političkih partija odnosno kandidata za općinska i gradska vijeća, ukupno 27,9% (155) ispitanika potvrdilo bi mandate članovima partija koje su imale skupštinsku većinu u prethodnom mandatu, 63,2% (351) ispitanika glasalo bi za neku od partija koje se smatraju opozicionim, a 8,8% (49) ispitanika bi bojkotovalo izbore. Poredeći ove rezultate između kontrolne i eksperimentalne grupe, nađeno je da potvrđivanje mandata odobrava 27,2% (96) ispitanika iz kontrolne grupe u odnosu na 53,9% (109) ispitanika iz eksperimentalne grupe. Poziciju ne potvrđuje 62,6% (221) ispitanika iz kontrolne u odnosu na 42,57% iz eksperimentalne grupe. Bojkot izbora predavanjem nevažećeg glasačkog listića bira 10,2% (36) ispitanika iz kontrolne te samo 3,46% (7) ispitanika iz eksperimentalne grupe. Vrijednost statistika dobivenih primjenom hi-kvadrat testa pokazuje statističku značajnost i ovih razlika u preferencijama ispitanika iz eksperimentalne u odnosu na kontrolnu grupu ($\chi^2 = 2,53$, $df = 2$, $p = .000$).

Zaključno, dobiveni rezultati pokazuju da u kontrolnoj grupi ispitanici radije biraju nove političke opcije, odnosno nove partije, ali u eksperimentalnoj grupi manipulisanje informacijom u slučaju načelničkih kandidata ima uticaj i na preferiranje načelničkog kandidata i na preferiranje političke partije, te ispitanici i među partijama biraju one koje su bile na vlasti u prethodnom mandatu, odnosno aktuelnom sazivu skupština, pa se može zaključiti da je potvrđena istraživačka hipoteza da će izloženost eksperimentalnoj manipulaciji informacijom rezultirati višim preferiranjem onih kandidata koje je većina označila kao favorite (Tabela 2).

Tabela 2. Statistička značajnost razlika u izborima između KG i EG (N=555)

Eksperimentalna manipulacija	χ^2	df	p
(grado)načelnički kandidat	41,08	1	.000**
općinska/gradska vijeća	2,53	2	.000**

**p>.01

Diskusija i zaključak

Iz kontrolne grupe, a u odnosu na eksperimentalnu, manje od jedne trećine ispitanika biralo bi u vlast opozicione kandidate, dok bi skoro dvostruko više ispitanika iz eksperimentalne grupe, a u odnosu na kontrolnu, koja nije bila izložena eksperimentalnoj manipulaciji, potvrdilo mandate aktuelnoj vlasti, i to pod značajnim uticajem date im, lažne, informacije da je Kandidat A više preferiran od većine u odnosu na Kandidata B, čime je potvrđena postavljena istraživačka hipoteza da izloženost eksperimentalnoj manipulaciji informacijom rezultira višim preferiranjem onih kandidata koje je većina označila kao favorite.

Osnovni nedostatak primjene ankete u svrhu prediktivnosti izbornih rezultata jeste što uzorak čine ne samo glasači nego i glasači kojima je dostupna anketa i koji žele da učestvuju u ovakvom obliku ispitivanja. Također, poteškoća kod eksperimentalnog scenarija koji bi uključio rezultate neke ankete ili pak bez empirijske potvrde objavljivanja navodne prednosti nekog kandidata jeste što ne možemo znati koje izvore informacija

bira ispitanik – dio uzorka mogao bi pratiti objave putem medija koji su skloniji poziciji, a dio uzorka bi mogao pratiti informacije putem medija sklonih opoziciji. Da li bismo tada mogli sa sigurnošću utvrditi radi li se o *bandwagon* efektu ili pak o *underdog* efektu? Jedan od neočekivanih uzroka pojave *bandwagon* efekta tokom konkretne situacije izbora u Bosni i Hercegovini svakako je bila i pandemija koronavirusa, koja je dalje izazvala posebne higijensko-epidemiološke mjere koje nisu dozvoljavale masovna javna okupljanja, uobičajena za predstavljanja političkih partija i kandidata tokom predizborne kampanje. Percepcija političkih subjekata zbog navedenog bila je zasnovana na njihovim prezentacijama isključivo putem elektronskih medija, a mnogo manje putem direktne komunikacije, pa čak i fizičke blizine.

Kako podsjeća Coleman (2004), u većini ranijih istraživanja političkog ponašanja glasači su birali one kandidate i partije s kojima se sami identificiraju, kao i one koje biraju drugi iz njima značajnih socijalnih grupa – članovi porodice, prijatelji, radne kolege. Međutim, pola stoljeća nakon spomenutih istraživanja politički konformizam mogao bi biti viđen kao jedan od najvažnijih faktora izbora glasača, a upravo termin *glasac* pritom postaje mnogo smisleniji, adekvatniji od termina *birač*.

Prije u samoj partiji nego u ličnosti birača trebalo bi doći do nezanemarljivih promjena, urušavanja sistema vrijednosti i preorijentacije programskog djelovanja da bi birač doveo u pitanje svoju lojalnost – ona je stabilna i predstavlja dugotrajni uticaj (Prysbj i Scavo, 1993). Upravo ovakva stabilnost procjene i odabira kod birača je ključna u predizbornim kampanjama – lojalnima treba samo potvrda da se „ništa značajno nije i neće promijeniti“ pa da se dobije njihov siguran glas. S druge strane, kada govorimo o glasačima, njih od birača možemo razlikovati po tome što kod njihovog glasanja nema prethodne zainteresiranosti za plan i program političke partije ili kandidata, oni nisu aktivni učesnici u predizbornim aktivnostima – ne istražuju, ne pitaju, ne traže informacije. Njihov glas dobit će onaj kandidat za koga većina odnosno socijalne grupe kojima je pojedinac okružen potvrde da je upravo on najbolji kandidat.

Međutim, ni *bandwagon* ni *underdog* efekat ne mogu se pojaviti na samom početku kampanje – oni su primjetni tek kada se objektivno pojavi mogućnost da su rađene analize prediktivnosti izbornih rezultata i da su one pokazale dominantnu nadmoć određenog kandidata, kao što je bio slučaj u ovdje prikazanom eksperimentu.

Ovdje prikazani rezultati izvedene eksperimentalne studije u skladu su s drugim nalazima o *bandwagon* efektu kao značajnoj determinanti prediktivnosti ponašanja glasača odnosno birača pri političkim izborima (Kiss i Simonovitz, 2014; McAllister i Studlar, 1991). Ipak, odgovor na pitanje kako glasači biraju na izborima svakako uključuje brojne druge, kompleksne i međuzavisne determinante, ali socijalni uticaj, konformizam i ovim radom potvrđeni efekti svakako dominiraju pri pokušajima da se razumije političko ponašanje pojedinca, pa i čitavih grupa, kao i da se to ponašanje predvidi i, još važnije, kontrolira.

Literatura

- Adorno, T., Frenquel Brunswiik, E., Lewinsohn, D. & Sanford, N. 1950. *The authoritarian personality*. New York: Harpers.
- Altemeyer, B. 1996. *The authoritarian specter*. Cambridge Massachusetts: Harvard University Press.
- Ansolabehere, S. & Iyengar, S. 1994. Of Horseshoes and Horse Races: Experimental Studies of the Impact of Poll Results on Electoral Behavior. *Political Communication*, 11(4), 413-430.
- Asch, S. 1956. Studies of Independence and Conformity: A Minority of One Against a Unanimous Majority. *Psychological Monographs: General and Applied*, 70(9), 1-70.
- Barnfield, M. 2020. Think Twice before Jumping on the Bandwagon: Clarifying Concepts in Research on the Bandwagon Effect. *Political Studies Review*, 18(4), 553-574. <https://doi.org/10.1177/1478929919870691>
- Bartels, L. 1988. *Presidential Primaries and the Dynamics of Public Choice*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Berelson, B. R., Lazarsfeld, P. F. & McPhee, W. N. 1954. *Voting: a study of opinion formation in a presidential campaign*. Chicago: Chicago University Press.
- Campbell, A., Converse, P. E., Miller, W. E. & Stokes, D. E. 1960. *The American Voter*. New York: Wiley.

- Caprara, G. V., Schwartz, S. H., Vecchione, M., & Barbaranelli, C. 2008. The personalization of politics: Lessons from the Italian case. *European Psychologist, 3*, 157-172.
- Caprara, G. V., Schwartz, S. H., Capanna, C., Vecchione, M. & Barbaranelli, C. 2006. Personality and politics: Traits, values, and political orientation. *Political Psychology, 27*, 1-28.
- Caprara, G. V. & Zimbardo, P. 2004. Personalizing politics. *American Psychologist, 59*, 581-594.
- Caprara, G. V., Barbaranelli, C. & Zimbardo, P. G. 1999. Personality profiles and political parties. *Political Psychology, 20*(1), 175-197. <https://doi.org/10.1111/0162-895X.00141>
- Carney, D. R., Jost, J. T., Gosling, S. D., Potter, J. 2008. The secret lives of liberals and conservatives: personality profiles, interaction styles, and the things they leave behind. *Political Psychology, 29*, 807-840.
- Coleman, S. 2004. The Effect of Social Conformity on Collective Voting Behavior. *Political Analysis, 12*(1), 79-96. <https://doi.org/10.1093/pan/mpg015>
- Deutsch, M. & Gerard, H. B. 1955. A study of normative and informational social influences upon individual judgment. *The Journal of Abnormal and Social Psychology, 51*(3), 629-636.
- Downs, A. 1957. An Economic Theory of Political Action in a Democracy. *Journal of Political Economy, 65*(2), 135-150.
- Gosling, S. D., Rentfrow, P. J. & Swann, W. B. Jr. 2003. A very brief measure of the big-five personality domains. *Journal of Research in Personality, 37*, 504-528.
- Immelman, A. 2019, December. *The political personality of former U.S. vice president Joe Biden* (Working Paper No. 1.1). Collegetown and St. Joseph, MN: St. John's University and the College of St. Benedict, Unit for the Study of Personality in Politics. Digital Commons. http://digitalcommons.csbsju.edu/psychology_pubs/122/

- Jost, J. T., Glaser, J., Kruglanski, A. W. & Sulloway, F. J. 2003. Political conservatism as motivated social cognition. *Psychological Bulletin*, 129(3), 339-375. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.129.3.339>
- Katz, E. & Lazarsfeld, P. F. 1955. *Personal influence: the part played by people in the flow of mass communications*. Glencoe, IL: Free Press.
- Kiss, Á., Simonovits, G. 2014. Identifying the bandwagon effect in two-round elections. *Public Choice*, 160, 327-344. <https://doi.org/10.1007/s11127-013-0146-y>.
- Lavik, N. J. i Sveaass, N. 2018. *Politička psihologija*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.
- Lamza Posavec, V. i Milas, G. 2002. Provjera primjenjivosti Perryjeva modela „vjerovatnih glasača“ u predikciji rezultata izbora za Gradsku skupštinu Zagreba 2001. godine. *Društvena istraživanja*, 11 (2-3 (58-59)), 431-451.
- Lazarsfeld, P. F., Berelson, B. & Gaudet, H. 1944. *The people's choice: how the voter makes up his mind in a presidential campaign*. New York: Columbia University Press.
- Leibenstein, H. 1950. Bandwagon, Snob, and Veblen Effects in the Theory of Consumers' Demand. *The Quarterly Journal of Economics*, 64(2), 183-207.
- McAllister, I. & Studlar, D. T. 1991. Bandwagon, underdog, or projection? opinion polls and electoral choice in Britain, 1979-1987. *The Journal of Politics*, 53(3), 720-741.
- McCrae, R. R. 1996. Social consequences of experimental openness. *Psychological Bulletin*, 120, 323-337.
- Mehrabian, A. 1998. Effects of Poll Reports on Voter Preferences. *Journal of Applied Social Psychology*, 28(23), 2119-2130.
- Milas, G. 2007. Temeljne osobine ličnosti i neki vidovi političkog ponašanja. *Društvena istraživanja*, 16 (1-2), 27-49.
- Milgram, S. 1974. *Obedience to authority: An experimental view*. Harpercollins.

- Mondak, J. J. 2010. *Personality and the Foundations of Political Behavior*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Nacos, B., Shapiro, R. & Bloch-Elkon, Y. 2020. Donald Trump: Aggressive Rhetoric and Political Violence. *Perspectives on Terrorism*, 14(5), 2-25. doi:10.2307/26940036
- Nadeau, R., Niemi, R. G. & Amato, T. 1994. Expectations and Preferences in British General Elections. *American Political Science Review*, 88(2), 371-383.
- Park, R. E. 1923. The natural history of the newspaper. *American Journal of Sociology*, 29, 273-289.
- Perry, P. 1973. A comparison of the voting preferences of likely voters and likely nonvoters. *Public Opinion Quarterly*, 37, 99-109.
- Pryby, C. L. & Scavo, C. 1993. *Voting Behavior: the 1992 Election*. Washington, DC: American Political Science Association.
- Radonjić, O. 2008. Ograničenja savremene mikroekonomske teorije izbora potrošača: sociološka perspektiva. *Sociologija*, 50(3), 313-326.
- Riker, W. & Ordeshook, P. C. 1968. A Theory of the Calculus of Voting. *American Political Science Review*, 62, 433-452.
- Schoen, H. & Schumann, S. 2007. Personality traits, partisan attitudes, and voting behavior. Evidence from Germany. *Political Psychology*, 28, 471-498.
- Sherif, M. 1936. *The Psychology of Social Norms*. New York and London: Harper & brothers publishers.
- Simon, H. A. 1954. Bandwagon and Underdog Effects and the Possibility of Election Predictions. *Public Opinion Quarterly*, 18, 245-253.
- Trapnell, P. D. 1994. Openness versus intellect: A lexical left turn. *European Journal of Personality*, 8, 273-290.
- Traugott, M. W. & Tucker, C. 1984. Strategies for predicting whether a citizen will vote and estimation of electoral outcomes. *Public Opinion Quarterly*, 48, 330-343.

- Van Hiel, A., Kossowska, M. & Mervielde, I. 2000. The relationship between openness to experience and political ideology. *Personality and Individual Differences*, 28, 741-751.
- Van Hiel, A. & Mervielde, I. 2004. Openness to Experience and Boundaries in the Mind: Relationships with Cultural and Economic Conservative Beliefs. *Journal of Personality*, 72(4), 659-686. <https://doi.org/10.1111/j.0022-3506.2004.00276.x>
- Vecchione, M., Schoen, H., Castro, J. L., Ciecuch, J., Pavlopoulos, V. & Caprara, G. V. 2011. Personality correlates of party preference: The Big Five in five big European countries. *Personality and Individual Differences*, 51, 737-742.

Estradizacija politike u Bosni i Hercegovini

JASNA DURAKOVIĆ¹

*Univerzitet u Sarajevu
Fakultet političkih nauka*

Sažetak : Živimo u društvu medijskog spektakla, gdje je i politika u Bosni i Hercegovini postala *show business*. Estradizacija politike je izvorno američki fenomen koji su nakon Velike Britanije prihvatile mnoge zapadnoevropske, potom i druge zemlje, pa tako i Bosna i Hercegovina. Umjesto pravog rada za opće dobro i dobrobit građana, mediji su skloni izvještavati o političkim trivijalnostima, aferama i skandalima iz privatnog života političara. Estradizacija ili, kako se često naziva, *holivudizacija politike* fenomen je koji se odnosi na sve veću otvorenost i spremnost političara da promoviraju neke elemente iz svog privatnog života kako bi ostvarili određene političke ciljeve ili skupili političke bodove. Globalni trend estradizacije politike nastavljen je dolaskom Donalda Trumpa, bivšeg američkog predsjednika, kojeg su *de facto* izabrali američki mediji tako što su mu posvetili maksimalnu pažnju i publicitet, koju je on sam isprovocirao svojim skandaloznim izjavama i ponašanjem. Još jedan važan aspekt estradizacije politike odnosi se na sve veću banalizaciju i „žutilo“ u izvještavanju medija o politici ili političarima zbog činjenice da mediji imaju rastuću sklonost da javnosti dostavljaju banalne i trivijalne sadržaje. U globalnoj medijskoj kulturi, opsjednutoj popularnim i slavim ličnostima, političari zapravo imaju isti tretman kao muzičke zvijezde. Ni Bosna i Hercegovina nije izuzeta iz takvog medijsko političkog koncepta u kojem se političari često predstavljaju kao muzičke pop zvijezde.

Ključne riječi: društvo medijskog spektakla, estradizacija politike, medijski nastupi političara, politička kultura

Abstract: We live in a media spectacle society, where politics in Bosnia and Herzegovina have become a real show business. Estradation of politics is originally an American phenomenon, which was accepted by many western European countries, and subsequently by other countries, including Bosnia and Herzegovina, after United Kingdom. Instead of real political action, that is, working for the common good and the well – being of

¹ jasna.durakovic@fpn.unsa.ba

citizens, we are seeing an increasing interest in the media and public interest in the private lives of politicians. The media seems to be the most fond of reporting on politically ephemeral trivia, affairs and scandals from the private lives of politicians. Estradization, or as it is often called, the Hollywoodization of politics, is a phenomenon that refers to the increasing openness and willingness of politicians to promote certain elements of their private lives in order to achieve certain political goals or to collect political points. The global trend of politicization has continued with the advent of Donald Trump, the current US president, who was elected mainly by the US media, who gave him utmost attention and publicity which he, himself provoked with his statements and behavior. Another important aspect of political estradization is the increasing banalization and silence in policy reporting or the increased incentive of the media to break into the lives of politicians and deliver trivial content to the public. In a global media culture, obsessed with popular celebrities, politicians have the same treatment as musical stars. Bosnia and Herzegovina is not exempt from this kind of media – political concept in which politicians oftentimes present themselves as musical stars.

Key words: Media spectacle society, Estradation of politics, Politician public speaking, Political culture

Estradizacija politike u BiH

Čini se da je politika u Bosni i Hercegovini postala *show business*. Estradizacija ili trivijalizacija politike izvorno je američki fenomen koji su nakon Velike Britanije prihvatile mnoge zapadnoevropske, potom i druge zemlje, pa tako i Bosna i Hercegovina. Umjesto pravog političkog djelovanja, u smislu rada za javno dobro, možemo vidjeti da se mediji i javnost sve češće primarno zanimaju za privatni život političara, kao i za političke trivijalnosti iz njihovog života. Nina Ožegović objašnjava kako su “u doba tranzicije kulturni sadržaji gotovo istisnuti sa stranica medija, a područje kulture, do devedesetih određeno analitičkim i kritičkim tekstovima, zamijenjeno je svijetom estrade, spektakla i skandala, te priložima u kojima se čitatelji pokušavaju privući bizarnim, lascivnim, ponekad i pornografskim sadržajima. Pod utjecajem tržišne logike stvoren je novi model estradiziranog predstavljanja kulturne proizvodnje, ali i politike, sporta i ostalih područja života” (Ožegović, 2018: 2102). Fenomen estradizacije ili, kako se još često naziva, *holivudizacije* politike odnosi se na sve veću otvorenost i spremnost političara da promoviraju neke elemente iz svog privatnog života kako bi ostvarili određene političke ciljeve ili skupili političke bodove. *Talk show* format (koji danas sve više liči na *reality show*), čini se, omiljen je za tu vrstu razotkrivanja i personaliziranja politike. Poznati američki televizijski voditelj David Letterman još davno je rekao

da “put do Bijele kuće vodi kroz njegov talk show”. Arsenio Hall, nekada poznati američki komičar, 1992. godine u svojoj emisiji ugostio je Billa Clintona, koji je zasvirao svoj saksofon i očarao javnost svojim talentom. Na isti način je i nekadašnji britanski premijer Tony Blair u televizijskim emisijama rado demonstrirao svoje muzičko umijeće i često vrlo otvoreno govorio o svojoj porodici. Čak je i Vladimir Putin otvorio vrata u djelić svog privatnog života, pa je u mnogobrojnim gostovanjima govorio o svojoj ljubavi prema francuskoj kinematografiji i strasti prema fitnessu. Taj trend estradizacije politike ubrzava se dolaskom Donalda Trumpa na mjesto američkog predsjednika, kojeg su *de facto* izabrali američki mediji tako što su mu posvetili maksimalnu pažnju i publicitet, koju je on sam isprovocirao svojim izjavama i ponašanjem. Možemo reći da je Donald Trump postavio nove obrasce estradizacije politike s obzirom na to da je imao i vlastiti televizijski *reality show* *The Apprentice* i da u trenutku izbora na mjesto predsjednika SAD-a nema nikakvo političko iskustvo niti potrebno znanje i sposobnosti da upravlja državom, ali ima potrebni publicitet. Estradna politička strategija precizno definira i instituciju prve američke dame, pa su Hilary Clinton, Laura Bush, Michelle Obama i Melania Trump danas globalno poznate.

Drugi aspekt estradizacije politike odnosi se na rastuću banalizaciju i „žutilo“ u izvještavanju o politici ili na pojačanu pobudu medija da doslovno „provaljuju“ u živote političara i javnosti dostavljaju trivijalne sadržaje, bez dubljeg značenja i smisla. Eklatantan primjer izvještavanja o trivijalnim sadržajima poznatih bosanskohercegovačkih političara bila je svadba kćerke Bakira Izetbegovića uz nadasve senzacionalistički pristup, gdje su mediji danima izvještavali o velikom broju uzvanica, skupim haljinama i nakitu koji se nosio na svadbi. U globalnoj medijskoj kulturi, opsjednutoj popularnim i slavim ličnostima, političari zapravo imaju isti tretman kao muzičke zvijezde. Ni Bosna i Hercegovina nije izuzeta iz takvog estradnog političkog koncepta u kojem se političari predstavljaju kao pjevači, što se pored gore navedenog primjera često ilustrira i kroz primjer Milorada Dodika i njegovog politikantstva. Dodik je majstor u proizvodnji spektakla, političar koji je prepoznatljiv po bahatim nastupima, arogantnom odnosu prema važnim pitanjima novinara, otvorenim provokacijama, dovođenju harmonikaša u predsjedništvo i slično, na osnovu čega mu se dodjeljuje značajan medijski prostor i daje na važnosti. Mediji nastavljaju izvještavati senzacionalistički i baviti se trivijalnim pitanjima jer time dobijaju veću

pažnju javnosti, što ukazuje na to da smo postali društvo spektakla. Još davne 1967. godine o društvu spektakla pisao je Guy Debord, koji kaže da se spektakl ne može shvatiti samo kao vizuelna obmana koju stvaraju masovni mediji, već i kao pogled na svijet koji se materijalizirao. Debord dalje objašnjava kako je „spektakl istovremeno rezultat i cilj vladajućeg oblika proizvodnje. On nije samo dekor stvarnog svijeta, već samo srce nestvarnosti ovog društva. U svim posebnim aspektima – vijestima, propagandi, reklamama, zabavi – spektakl predstavlja vladajući oblik života. To je sveprisutna afirmacija već napravljenih izbora kako u oblasti proizvodnje tako i u oblasti potrošnje vezane za tu proizvodnju. I oblik i sadržaj spektakla služe kao potpuno opravdanje uslova i ciljeva postojećeg sistema. Spektakl je i stalno prisustvo tog opravdanja, jer on uspostavlja monopol nad najvećim dijelom vremena koje ljudi provode izvan procesa proizvodnje“ (Debord, 1967: 4).

Uloga medija u personaliziranju i banaliziranju političke scene u BiH

Kada analiziramo fenomen estradizacije politike u Bosni i Hercegovini, postavlja se pitanje da li su za ovakvu situaciju odgovorni mediji ili sami političari koji na ovaj način skupljaju političke bodove, ili jednostavno živimo u vremenu ovakvih trendova? Autorice Turčilo i Buljubašić navode da je „ključna uloga medija u javnom prostoru da informiraju građane/ke o odlukama koje donose politički akteri/ke kako bi se donosioci tih odluka držali odgovornima (na način da mediji i javnost uspoređuju u kojoj je mjeri donošenje odluka u skladu s javnim interesom), te kako bi bili sigurni da javnost ima kanal, alat za povratnu informaciju i izražavanje svojih političkih stavova i ideja“ (Turčilo i Buljubašić, 2017: 11). Ožegović navodi da je na promjenu medijske slike i načina medijskog izvještavanja, tj. proizvodnje spektakla utjecalo nekoliko faktora od rata do danas, preko političke, privredne i vrijednosne tranzicije do nove vlasničke strukture u medijima i ulaska stranog kapitala. „Stvaranje tržišta i uspostavljanje diktature profita bilo je ono ključno što je informaciju pretvorilo u 'robu' i postavilo je u poziciju tržišnog takmičenja s ostalim proizvodima. To je dovelo do komercijalizacije svih medijskih sadržaja, te rezultiralo tabloidizacijom, estradizacijom i trivijalizacijom cjelokupnog medijskog prostora i redefiniranjem područja kulture u medijima“ (Ožegović, 2018: 2102).

Nakon proteklih općih izbora u Bosni i Hercegovini 2018. godine praćenjem informativnih portala pokazalo se da je javnost primarno bila zainteresirana za privatne živote i privatne profile i statuse političara u odnosu na njihov stvarni doprinos, tj. za njihovo političko djelovanje koje se bazira na javnom interesu. Također je očigledno da je medijima sve draže objavljivati preuzete statuse s profila pojedinih političara na društvenim mrežama negoli praviti ozbiljne vijesti ili se baviti istraživanjem o nečijem konstruktivnom radu i zalaganju za društvena pitanja. Drugim riječima, dok na nivou političkog fenomena estradizacija politike u Bosni i Hercegovini još malo zaostaje za američkom ili britanskom praksom, na nivou medijskog fenomena možemo sasvim sigurno govoriti o trivijalizaciji i tabloidizaciji politike. Kako navode Turčilo i Buljubašić, nekoliko je ključnih uzroka za sve veće sužavanje prostora za objektivno novinarstvo u Bosni i Hercegovini te za rastuću komercijalizaciju i trivijalizaciju medijskih sadržaja, a to su „nedostatna ili neprovedena zakonska regulativa, politički pritisci na medije, ekonomski pritisci, težak radno-socijalni položaj novinara, međunarodni donatori, pad etičkih standarda u novinarstvu i nizak nivo medijske pismenosti opće javnosti“ (Turčilo i Buljubašić, 2017: 5-6). Čini se da je u medijima u Bosni i Hercegovini prevladala utrka za ekskluzivnim informacijama, pogotovo putem društvenih mreža, pa tako ona sve češće rezultira senzacionalističkim, neprovjerenim i neutemeljenim medijskim objavama.

Možemo reći da svjedočimo *nemiloj estradizaciji politike koja uništava pravi sadržaj i u čijem diskursu se ljudi zabavljaju efemernim stvarima, poput nečijeg izgleda, odjeće, nečijih afera, dok ono za šta se neko zauzima, šta će taj neko promijeniti, šta će korisno napraviti pada u drugi plan*. Estradizacija politike zapravo birače i publiku zabavlja, odvlači ih od prave poruke i na taj način može postati vrlo negativna i loše utjecati na demokratske procese. Pritom možemo zasigurno reći da loša ekonomska situacija čini Bosnu i Hercegovinu plodnim tlom za manipulaciju i apsurdizaciju u politici.

Vedada Baraković objašnjava kako je većina vodećih nacionalnih političkih stranaka u Bosni i Hercegovini iz obećanih demokratskih organizacija prerasla u oligarhijske strukture koje, kao takve, nisu mogle stvoriti demokratsku zajednicu niti uvjete u kojima će u političkim procesima participirati građani kao stvarni akteri i pokretači društvenih promjena. Baraković kaže da je „taj *status quo* iz perioda prvih višestranačkih izbora koji su građane BiH podijelili u etnose, izolirali ih jedne od drugih

nastojeći zajednički život prikazati nemogućim, postao svakodnevni *modus vivendi* političkih opcija koje opstaju upravo zahvaljujući takvom stanju“.²

Političke stranke u Bosni i Hercegovini vješto rade na zamagljivanju društvene stvarnosti pred očima javnosti, a to vrše unutar same strukture i funkcioniranja stranaka, ali i odnosa s okruženjem. Kako u svom tekstu navodi autorica Baraković, „autokratski način djelovanja unutar stranaka, koji je djelomično naslijeđen iz prethodnog političkog modela a djelomično izrastao iz potrebe da se na pozicijama održe snage kojima spomenuti *status quo* najviše odgovara, u posljednje dvije decenije očituje se najviše kroz personaliziranje politike i političku kolonizaciju medija“.³

Težište sa stranaka kao sistema prenijelo se na pojedince, a medijska prezentacija političkih stranaka fokusirala se na medijske nastupe političara, naročito tokom predizbornih kampanja. Predizborne kampanje političkih stranaka u Bosni i Hercegovini evoluirale su iz predizbornih etno-skupova i euforičnog sudjelovanja članova i simpatizera stranaka u masmedijski posredovan *one man show*⁴. Autor Lavić napominje da „mediji pomažu da se u javnoj sferi nametne ta lažna politička elita i da takvi nastupi nisu u funkciji promocije programskih ideja i ciljeva niti stranaka kao sistema, već su isključivo u funkciji promocije političkih lidera kao zvijezda *show bussinesa*“ (Lavić, 2018: 180). Njihova medijska prezentacija i nastupi sve više nalikuju nastupima muzičkih zvijezda, pri čemu se društvena zbilja banalizira a javnost nastoji umrtviti i otupjeti.

Ovakvim banaliziranjem politike stvoreni su uslovi za *holivudizaciju* medijskih sadržaja koji se odnose na politiku kreiranja spektakla od političkih događaja, spremnih za prodaju na tržištu, dok se istovremeno kod recipijenata stvara utisak informiranosti i osjećaj participiranja u sferi političkog. Ovo postaje praksa domaćih medija. Mediji bi trebali javnost obavještavati o stranačkim programima, glavnim političkim ciljevima, kao i o rezultatima djelovanja političkih stranaka. Međutim, čini se da se mediji danas primarno fokusiraju na imidž političara, na njihove privatne živote, nastupe i rutinske aktivnosti koje nemaju suštinske veze sa stvarnim problemima i/ili rješenjima.

² Vidjeti više u tekstu Baraković, V. (2010). *Personaliziranje političke scene u BiH i uloga medija*. <https://www.media.ba/bs/etikaregulatoriva-novinarstvo-etika/personaliziranje-politicke-scene-u-bih-i-uloga-medija> (pristupljeno 27. 4. 2021)

³ Isto.

⁴ Isto.

Utjecaj finansijskog faktora na medijsko izvještavanje

Zbog složenosti medijske produkcije, informativni sadržaji postali su najzahtjevniji segment ukupne produkcije programa. Posljedično, veliki broj komercijalnih medija svoju informativnu funkciju svodi na prenošenje kratkih informacija poteklih iz agencijskih i/ili PR izvora. S druge strane, većina medijskih sadržaja koje nude komercijalni mediji upućena je publici koja je potpuno indiferentna prema različitim kanalima putem kojih gleda omiljene serije ili neke druge sadržaje. Imperativ komercijalnih medija upravo jeste ovakva produkcija sadržaja, koja ne dijeli publiku niti tjera oglašivače, pa se komercijalni mediji sve više orijentiraju na sadržaje bez dubljeg značenja ili potrebe za tumačenjem takvih sadržaja. Javni servis se i dalje nalazi u kompleksnoj situaciji jer su javni RTV emiteri kontinuirano u nepovoljnom finansijskom položaju. Najil Kurtić objašnjava kako se ista praksa i danas ponavlja, od velikog broja uposlenika, dupliciranja produkcije programa i nedostatka adekvatnog zakonskog okvira kada je riječ o nemogućnost naplaćivanja mjesečne RTV takse. Kurtić dalje objašnjava da je nepovoljna finansijska situacija javnog RTV sistema direktno povezana s neadekvatnom organizacijom, a to je opet refleksija kompleksnosti gdje su stalno prisutne etničke, političke i teritorijalne podjele (Kurtić, 2011: 38).

Javni emiteri obavezni su emitirati gotovo polovinu programa informativnog i edukativnog sadržaja. Budući da su u stalnoj utrci s komercijalnim medijima, često i sami podliježu estradizaciji programskih sadržaja, pa i onih informativnih, a posebno u sferi politike. Stoga je ovakva medijska slika zapravo idealna za političke centre moći koji koriste istu i prepoznatljivu retoriku već godinama nastupajući isključivo za sebe i u ime sebe, koristeći pritom etnički podijeljenu javnost kao svojevrsan alibi. Najil Kurtić zaključuje da je razlog ovakvog medijskog diskursa činjenica da je „bosanskohercegovačko društvo još uvijek duboko podijeljeno. Degradirano je na nacionalno i religijski homogenizirane publike koje su zarobljene unutar komunikacijskih zajednica. Ignoriranjem stvarnosti drugih i prešućivanjem njihovog postojanja u svijetu medijskih izvještaja i predstava, ograničena je, ako ne u potpunosti onemogućena, percepcija izvanjskog“ (Kurtić, 2011: 27).

Saučesništvo politike i medija u konstrukciji bh. realnosti

Nedostatak znanja i obrazovanja, nedostatak kritičkog mišljenja, kao i nizak nivo medijske pismenosti u Bosni i Hercegovini nužno diktiraju neprofesionalne obrasce ponašanja i medija i publike, pa se takva (ne) pismenost reflektira i na političke aktere, koji komunikaciju banaliziraju svodeći je na ono „što narod voli i razumije“. Lea Tajić navodi da se „pojam medijske pismenosti kao dio medijske politike i cilj medijskog odgoja još uvijek rijetko susreće u Bosni i Hercegovini, te se čini da ovaj pojam još uvijek nije uvriježen ni u krugovima koji se na izvjestan način bave unapređenjem medijske pismenosti, dok mnogi pod tim pojmom ne podrazumijevaju medijsku kompetenciju pojedinca, već 'pismenost' medija“ (Tajić, 2013: 51). Obrasci ponašanja u političkim strankama ukazuju na to da su oni vrlo bliski apsolutističkom stilu upravljanja strankama i drugim političkim organizacijama. Politički lideri primjenjuju ih u komunikaciji s okruženjem, što se manifestira uglavnom autoritarnim prenošenjem njihovih stavova i uvjerenja kako u medijskim nastupima tako i u drugim oblicima javnog komuniciranja. Ovakav način komunikacije politički akteri s pozicije centara moći nameću i medijima, koji to dalje diseminiraju ka svim svojim javnostima. Krajnji cilj u komunikaciji između političkih lidera i poprilično neartikuliranih birača jeste da ih se dodatno zbuni, te da ih se pretvori u obične posmatrače ili pasivne aktere izbornog procesa. Jevtović, Pavlović i Vulić govore o političkoj komunikaciji kao o suštinskom elementu savremene demokratije, jer „u vremenima transformirane javnosti i digitaliziranih medijskih struktura ona vodi sofisticiranim procesima upravljanja javnostima. Novi oblici naracije otkrivaju dominantan sadržaj: tekst se mijenja estetiziranom slikom, kritička dubina – narcisoidnom površinom, a čvrsta argumentacija i novinarska istraživanja povlače se pred marketinškim uvjerenanjima, spinovima i tabloidizacijom“ (Jevtović, Pavlović i Vulić, 2012: 278).

Provjereni model tzv. zbunjivanja stada u Bosni i Hercegovini podrazumijeva još jedan nivo propagandne političke komunikacije koja se odnosi na uvjeravanje kako bi se učvrstili stavovi onih građana koji smatraju da se političkom participacijom neće postići velika promjena i onih koji su uvijek razočarani, pa kontinuirano misle da sve političke opcije nude ista rješenja. U vrijeme predizbornih kampanja najviše svjedočimo tom „zbunjivanju stada“ kroz vidno saučesništvo politike i medija, koji zajednički vrlo uspješno kreiraju spektakl, ubijajući stvarnost. Stoga danas

u velikoj mjeri svjedočimo ustaljenoj matrici ponašanja koja se temelji na primitivnoj retorici, nacionalističkom političkom diskursu i nerijetko vulgarnim javnim nastupima pojedinih političkih lidera koji se odvijaju u javnoj sferi, uz primjetno saučesništvo medija. I sve to zbog činjenice da su naši mediji i dalje u bespoštednoj tržišnoj utrci i pod krupnim utjecajem vlasničkih ili političkih interesa, te ne čudi zašto mediji zanemaruju svoju primarnu ulogu psa čuvara demokratije i obaveze na objektivno izvještavanje.

Istovjetnost poruka koje mediji diseminiraju godinama nakon rata ukazuje na stalnu konzistentnost u nastupima političkih lidera posredstvom homogeniziranih medijskih poruka, te njihovu trajnu samouvjerenost u ishod ovakvog načina komunikacije s javnostima. Kako Senadin Lavić objašnjava, „mediji su prognali znanje iz naših svakodnevnih života i ponudili nam 'limunade' ili propagandne programe i sapunice za prosječne konzumere postkapitalističkih zapadnih arena neoliberalizma i finansijskog kapitala“ (Lavić, 2018: 164). Nermina Šaćić navodi da je „projekcija etnojavnosti/etnobirača kao konstante na koju se može računati definirala strategiju, tehnike i vrijeme objavljivanja koji se ponavljaju iz godine u godinu. Više nije ni upitno da li se pri tome koristi istina ili laž, već je važno ko laž i zarad koga i čega izgovara, i u obliku kakvog spektakla se ona iskazuje. *Dayton, genocid, ustavne promjene, referendum, nedjeljiva deklaracija, paket, sporazum, zauvijek, nikada* itd. ključne su riječi koje zadržavaju postojeći (javni) diskurs utopljen u medijsko lišavanje smisla, u čemu suučestvuju i mediji i politika. Personaliziranjem političkih poruka medijski posredovanih tako je zaokružen lanac ishrane javnosti koja je gladna, imajući neutoljivi apetit za senzacije, skandale, heroje i krivce, mitove i obećanja“ (Šaćić, 2007: 180). Kada mediji posreduju politički personaliziranu javnu komunikaciju, stvara se slika da je bilo koja opcija već unaprijed osuđena na propast, što pozicioni politički lideri zapravo i žele.

Lavić navodi da je „oligarhijska struktura političkih stranaka u Bosni i Hercegovini od politike odavno stvorila *one man show* u kome domaći politički akteri nikada ne pronađu kulise iza kojih bi iskoračili u stvarni svijet. Taj (nad)*reality show* tako traje već godinama, a 'zbunjeno stado' guta medijske sadržaje bez dubljeg značenja. Vrijednost žurnalizma je precijenjena jer žurnalizam u sebi ne posjeduje tu vrijednost da bi bio mjerodavan ili odlučujući za ljudsku svakodnevnu orijentaciju. Ali, *nota*

bene, žurnalizam uspijeva prikriti taj svoj nedostatak i opija nas jeftinim malograđanskim napitkom zabave, nametnute sreće i neobaveznosti, pjevanja i prostakluka. Srozava nas u konformizam i korupciju. Nameće nam trivijalnost kao životnu vodilju kojom se opijamo do besvijesti. Žurnalizam manipulira nama u dosluhu s vladarima kapitala i finansija. On nas usmjerava u nihilizam, prazninu života, gubitak smisla, plitkost pohlepe, neljudsko samouništavajuće gledanje na život, u ovisnost i besmisao“ (Lavić, 2018: 164-165).

Baraković ilustrira kako „centri političke moći javnost percipiraju isključivo kao etnički konstituirano glasačko tijelo. Provjereni metod zavođenja javnosti pozivanjem na kolektivni identitet i ideologiju traume suštinski se ne mijenja i odnosi se na istu ciljnu javnost, dok se na ostale javnosti, uključujući i one neopredijeljene, niti računa niti sa njom nastoji komunicirati“.⁵ Ako pratimo javne nastupe političkih lidera u izbornim kampanjama, čini se da se koriste radikalnijom retorikom, koja ciljano stvara odbojnost prema izborima, dok istovremeno posebnu pažnju posvećuje onima koji uopće ne izlaze na izbore. Mediji se direktno uključuju u ovakvo strukturiranje javnog nastupa političkih stranaka, koji se, kako navode Božo Skoko i Dejan Lučka, često ne rukovode etičkim postulatima, provjerenim metodama pretvaraju političko u nepolitičko, konstruiraju neku novu stvarnost i tako direktno pomažu u brisanju realnosti (Skoko i Lučka, 2017: 37). Dakle, neupitno je saučesništvo politike i medija u konstrukciji bh. realnosti koje se bazira na proizvodnji medijsko-političkog spektakla.

Metodologija istraživanja

Metod provedenog istraživanja bazirao se na dubinskom intervjuu s urednicima i novinarima pet najčitanijih informativnih portala i pet najgledanijih televizija u Bosni i Hercegovini. Uzorak čini 30 ispitanika, starosne dobi od 30 do 50 godina, spolne strukture od 12 žena i 18 muškaraca, koji rade za sljedeće TV kuće (BH TV, Federalna TV, FACE TV, TVSA i NOVA BH) te sljedeće informativne portale (Klix.ba, RadioSarajevo.ba, Depo.ba, Buka.ba i SlobodnaBosna.ba). Pitanja su bila podijeljena u tri kategorije: 1. medijska prezentacija politike, 2. estradizacija politike, i 3. politička i medijska pismenost.

Ispitivanje je provedeno u vremenskom okviru od septembra 2020. do februara 2021. godine.

⁵ Isto.

Rezultati istraživanja

Izdvajamo nekolicinu odgovora urednika i novinara u kontekstu naslovljene teme po navedenim kategorijama.

U prvoj kategoriji medijske prezentacije politike izdvajamo sljedeće odgovore:

1. „Globalni medijski trend je tabloidizacija medija, a tome najviše doprinose hiperinflacije *web news* portala kao rastućeg izvora informiranja javnosti.“
2. „Osnovni motiv za medije da izađu iz svoje primarne uloge objektivnog izvještavanja i informisanja javnosti jesu tržište i njihov opstanak na tržištu.“
3. „U velikoj mjeri finansijski faktor utječe na ovakav stil izražavanja i nažalost zbog takvog odnosa i vlasništva nad medijima, pa čak i javnim servisima, nema osnovnog novinarskog žanra, a istraživačko novinarstvo bi trebalo biti rasadnik objektivnosti. U većini medijskih sadržaja često se može prepoznati koja politička stranka ili pojedinac utječe na uređivačku politiku.“
4. „Mediji stalno prave ustupke političarima, pa političari nemaju ni potrebu da sami učestvuju u kreiranju medijskih nastupa i gostovanja. Društvene mreže itekako utječu na promjenu medijskog diskursa, ali je u BiH još uvijek malo političara koji koriste društvene mreže u političkoj komunikaciji.“
5. „Mediji su uvijek bili najjače oružje u rukama političara i finansijski zavisni od političkog establišmenta.“

U drugoj kategoriji estradizacije politike izdvajamo sljedeće odgovore, koji ukazuju na jačanje trenda estradizacije i banalizacije politike u velikoj mjeri prisutnog i u Bosni i Hercegovini:

1. „U Bosni i Hercegovini su potvrdno sveprisutne estradizacija politike i interesovanje javnosti za lični život političara, te se može reći da su za ovakvu situaciju odgovorni i sami političari a i mediji čiji su vlasnici određeni političari, kojima logično odgovara da budu u žiži javnosti.“

2. „Mi pratimo svjetske trendove, pogotovo kada se slijedi nakaradnost, kvazivrijednost i paradoksalnost, kako u mnogim socijalnim kategorijama tako i u politici. Mi zapravo imamo sjajne pretpostavke u našem frankenštajnskom političko društvenom sistemu da se od političara prave idoli. Mnogo ih je i svi su važni, pa dobijaju od svojih najbližih, od birača i od ukupne javnosti, status onih bez kojih se ne može. Mediji ih afirmiraju i postavljaju da izigravaju 'mala-velika božanstva' u ovom mutantnom mnogobožničkom neformalnom politeističkom režimu.“
3. „Kada govorimo o estradizaciji politike, nije problem u čačkanju po privatnom životu nekog političara jer je on izabrani zastupnik birača i svih nas koje treba da predstavlja u cijelosti tako što treba da vodi moralan i dignitativan život i mimo skupštinskih klupa, kabineta i političkih *meetinga*. Ta vrsta novinarskih istraživanja i otkrivanja tajni spomenutih persona je neophodna radi učvršćenja temelja na kojem počiva državni sistem, pa i ako se tu možda ode u malo prizemnije izvještavanje važnija je korist koja dolazi s tim razotkrivanjem. Pojam estradizacije politike u BiH se više ogleda u činjenici što mediji nisu principijelan korektiv politici, nego postaju saveznici loše politike i političara koji ih koriste u te svrhe.“
4. „Estradizacija politike je dekadentna pojava koja implicira eroziju povjerenja u politiku i političare i kompromitira je u očima ljudi koji drže do istinskih vrijednosti. Mnogobrojni su primjeri za estradno ponašanje političara. Eklatantan primjer je i aktuelni član Predsjedništva BiH Milorad Dodik, koji na raznim skupovima često pjeva, čak i na onim vašarskog tipa. Estradizacijom se može smatrati i ponašanje bivše predsjednice Kolinde Grabar Kitarović na svjetskom nogometnom prvenstvu. Još jedan primjer te banalizacije politike gdje se prenaglašavaju dobri obiteljski odnosi i međusobna briga koja je ispod svake razine dobrog ukusa je izjava predsjednika Vučića u izbornoj noći, koji govori da je njegova brižna majka njemu spremila punjene lignje, koje mu je u šerpici donio otac u Beograd u izborni štab. To govori u prilog činjenici da je takvo ponašanje naišlo na odobravanje u velikom dijelu svijeta i da je to globalni trend koji kazuje da naprosto živimo u takvom vremenu.“

Iz kategorije političke i medijske pismenosti izdvajamo sljedeće odgovore:

1. „Sve više svjedočimo niskoj političkoj kulturi i niskoj medijskoj kulturi pismenosti. To su trendovi koje je u našu političku komunikaciju još davno uveo **Milorad Dodik** eksplicitnim načinom komunikacije, ne birajući riječi, vrijeđajući novinare, koristeći prijetnje. To je bahati način komunikacije koji ima za cilj da zastraši i provocira ne samo one kojima se obraća već i da zastraši sve one koji prate tu vrstu komunikacije. Ovo što imamo na sceni je etiketa koja služi da diskreditira protivnika. To je ona vrsta populizma koji je dominantan u našoj politici među političkim predstavnicima i partijama, koji ima za cilj da favorizira pristaše jedne političke ideje ili opcije u odnosu na druge. Ta populistička politika je kratkovidna. Ona ne može da prepozna drugo i drugačije i ne može da ga prizna. Ona uvijek funkcioniše na principu nekog stvarnog ili imaginarnog neprijatelja, koji stoji nasuprot toj zajednici koja sebe predstavlja sa nekim uzvišenim ciljevima, čuvarima nekih nacionalnih identiteta i vrijednosti.“
2. „U BiH ne postoji ni medijska pismenost ni kultura dijaloga. Društvo kao takvo je jako nepismeno, stoga nemamo ni medijske pismenosti. Javnost u BiH vjeruje naslovima i često čita samo naslove i na osnovu toga izvodi zaključke koji nemaju veze sa stvarnim i provjerenim informacijama, kreirajući priču koja njima odgovara, koju potom prenose kroz komentare uvredljivog sadržaja, koji se na kraju pretvore u govor mržnje obično kroz nacionalizam. Političari u BiH nemaju osnovnu kulturu dijaloga, a potom ni građani, koji, čini se, više ne znaju razgovarati ljudski nego samo kroz svađu, ne koristeći pritom argumente već standardne floskule.“
3. „Primarni motiv medija da ne budu profesionalni i objektivni je novac. Banaliziranjem svega u BiH pretvaramo medije u tihe ubice koji rade sve što im se kaže za sitan novac. Novinari su slabo plaćeni, te linijom manjeg otpora moraju da rade sve što im se kaže kako ne bi dobili otkaz. Političari a i urednici medija su svjesni takvog stanja i vješto koriste svoj utjecaj pritiskom na novinare.“

Zaključak

Provedenim istraživanjem medijski djelatnici potvrđuju argumentaciju da je i Bosna i Hercegovina zahvaćena rastućim trendom estradizacije politike. Bosanskohercegovačko društvo karakterizira neodgovornost političara prema onima koji su ih birali, ali i neodgovornost birača prema sebi. Čini se da je to trajni začarani krug u kojem se većina, više ili manje, osjeća lagodno. Tome u prilog ide i karakteristika bh. političke kulture kao nadasve podaničke, koja nema kritički odnos prema predstavnicima javne zakonodavne i izvršne vlasti. Enes Osmančević navodi kako „političke stranke već dugo ne proizvode nikakve ideje, pogotovo ne one koje su od javnog interesa. One nemaju onaj značaj političkog subjekta koji bi trebale imati. Možemo reći da je to više neka vrsta interesnih zajednica koje, od slučaja do slučaja, ovisno o cilju ili plijenu koji mogu zadobiti i ostvariti, djeluju kao neprincipijelne oligarhije“.⁶

Određene javne ličnosti skreću pažnju na sebe skandaloznim nastupima (bahata i agresivna retorika i neprimjereno ponašanje), a mediji to automatski prenose kao udarne vijesti. Ožegović kaže: „Cilj modela 'strategije skandala' uvijek je isti: takvom obradom informacije, bez obzira na to bila ona istinita ili lažna, nastoji se privući pažnja čitatelja i postići bolji tržišni i komercijalni efekt“ (Ožegović, 2018: 2107). Sličan model ponašanja prihvatili su i naši političari. U ruralnim dijelovima Bosne i Hercegovine političari se poistovjećuju sa estradnim zvijezdama, smatrajući ih svojim najbližim saradnicima jer su od njih učili medijsko ponašanje. Urbani dio političara nastupa kroz ovaj općeprihvaćeni model ponašanja u svojevršnim *reality show* programima. Mediji danas žive od produciranja spektakla, bilo da je riječ o nekoj vrsti gladijatorske političke borbe, koja publiku fascinira neočekivanošću ili nekim predimenzioniranim informacijama ili trivijalnostima bilo koje vrste. To je evidentno vrsta događaja koji plijeni najviše pažnje, a to je i suštinski cilj politike, kao što je to i cilj ponašanja u toj medijskoj sferi. U svom opisu destruktivnog žurnalizma, Lavić objašnjava kako „mediji stalno nekome služe. Sva bijeda medija proizlazi iz tog mentaliteta sluge. U toj ulozi sluge oni zanemaruju, što je sasvim logično, moralne obzire i pitanja ljudskog dostojanstva“ (Lavić, 2018: 166).

⁶ Vidjeti više u Osmančević, E. (2015). Na sceni je estradizacija politike. <https://www.slobodnaevropa.org/a/politicke-zloupotrebe-savremenih-tehnologija/27179661.html> (pristupljeno 14. 5. 2021)

Mladi naraštaji slabije prate tradicionalne medije u odnosu na čitanje vijesti putem *online* medija. Napretkom tehnologije svijet se značajno promijenio u kontekstu novog komunikacijskog diskursa, stoga se danas i mediji i političari drugačijim metodama *moraju obraćati mlađim generacijama, dok starije generacije već imaju uvjereno i čvrsto biračko tijelo*. Postavlja se pitanje kako možemo vratiti perspektivu smisla i ponovno osvijestiti o čemu zapravo razgovaramo kada razgovaramo o politici? Fokusiranje na to pitanje moglo bi nam pomoći da osmislimo način obraćanja mladim ljudima a da pritom izbjegnemo estradizaciju politike.

Komunikacija je osnovna pretpostavka društvenog djelovanja i napredovanja. Kako autorica Turčilo navodi, „jedna od glavnih odrednica savremenog društva i svijeta jest njegova orijentiranost na medije i stvarnost koju oni kreiraju“ (Turčilo, 2017: 17). Dakle, sve ono što se događa u savremenom društvu ilustrira se i kroz medijsku komunikaciju. Sve što se pokazuje u komunikaciji stvara pretpostavke za neko društveno djelovanje, bilo da je riječ o pozitivnim ili negativnim učincima. Mediji su ogledalo društva, stoga je uloga medija itekako važna za društveni napredak jer se jačanjem i podizanjem profesionalnih i etičkih standarda potiče razvoj pluralističkog i tolerantnog društva koje počiva na znanju, obrazovanju, uvažavanju i vrijednostima komunikacijske kulture.

Literatura

- Baraković, Vedada. 2010. *Personaliziranje političke scene u BiH i uloga medija*. <https://www.media.ba/bs/etikaregulativa-novinarstvo-etika/personaliziranje-politicke-scene-u-bih-i-uloga-medija> (pristupljeno 27. 4. 2021)
- Debord, Guy. 1967. *Društvo spektakla*. (Prevod Golijanin, Aleksa. 2003) Beograd: Porodična biblioteka.
- Jevtović, Zoran; Pavlović, Dragana i Vulić, Tatjana. 2012. „Političko komuniciranje i kreiranje javnosti.“ *Informatol* 45, 4: 278-286.
- Kurtić, Najil. 2011. *Komunikološki ogledi*. Tuzla: Bosanska riječ.
- Lavić, Senadin. 2018. *Zaborav razlike*. Sarajevo: Dobra knjiga.
- Osmančević, Enes. 2015. *Na sceni je estradizacija politike*. <https://www.slobodnaevropa.org/a/politicke-zloupotrebe-savremenih-tehnologija/27179661.html> (pristupljeno 14. 5. 2021)

- Ožegović, Nina. 2018. „(Ne)vjerodostojnost medijske reprezentacije kulture: od političke manipulacije do strategije skandala.“ *In Medias Res*, Vol. 7, br. 13: 2101-2114.
- Skoko, Božo i Dejan Lučka. 2017. *Povjerenje u medije i medijske slobode*. Sarajevo: Fondacija Friedrich Ebert Stiftung.
- Turčilo, Lejla i Belma Buljubašić. 2017. *Mediji i shrinking space u Bosni i Hercegovini: alternativni glasovi*. Sarajevo: Fondacija Heinrich Boll.
- Turčilo, Lejla. 2017. *(P)ogledi o medijima i društvu: članci, eseji, istraživanja*. Sarajevo: Vlastita naklada.
- Tajić, Lea. 2013. *Medijska pismenost u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Internews.
- Šaćić, Nermina. 2007. „Medijsko lišavanje smisla.“ *Zeničke sveske* 6: 178-184.

The Battle of the Unrecognised for a Civic Bosnia and Herzegovina

NEJIRA PAŠIĆ¹

University of Bologna

Abstract: This paper examines the public political discourses used by Željko Komšić and Boriša Falatar in their political campaigns as the Croat candidates battling for presidency in the 2018 elections in BiH, along with their main similarities and differences. The focus of comparative analysis and discourse analysis was placed on the political background of each candidate, their rhetorical tools and the major themes of the speeches candidates held during the campaigns. The research shows that the two candidates portrayed particular similarities in their approach, such as their use of ethos and the importance of EU integration, but also certain differences: their second rhetoric, reason for candidacy and attitude towards regional influence.

Key words: civic; elections; ethno-nationalist; parties; rhetoric; unrecognised.

Sažetak: Ovaj rad se fokusira na javne političke diskurse koje su koristili Željko Komšić i Boriša Falatar u svojim političkim kampanjama, kao kandidati iz reda hrvatskog naroda na predsjedničkim izborima 2018 u BiH, kao i njihove glavne sličnosti i razlike. Korištene su komparativna i diskursna analiza sa fokusom na političku historiju kandidata, kao i njihove retoričke metode koje su prikupljene iz predizbornih govora. Rezultati rada su pokazali da postoje određene sličnosti u njihovim pristupima, kao etos i važnost EU integracija, kao i razlike: druga retorika, razlog kandidature, te stav prema regionalnim uticajima.

Gljučne riječi: Etno-nacionalističko; Građansko; Izbori; Nepriзнato; Retorika; Stranke.

Introduction

The complexity of a political system is best reflected in the country's voting system (Lapatinas, 2014; Menocal, n.d.). Such is the case with Bosnia and Herzegovina, considered to have one of the most complex political systems in the world (Džidić, Jukić and Nardelli, 2014). It remains one of the

¹ nejira_pasic@hotmail.com

few countries in Europe that is still not considered a high-functioning nation state, due to, among other issues, its tremendously complicated political system and internal ethnic divisions that happen to overlap and coexist with the existing religious divisions. The Dayton Peace Accord of 1995, which ended the war but divided the country along ethnic lines in order to create balance between the three ethnic groups, has created two entities, four administrative levels and a veto mechanism for the three ethnic groups, recognised as the three constituent peoples (Barton, 2019; Clinton, 1995; OSCE, 1995; Turp, 2019). The term “constituent” under the BiH Constitution means that the three ethnic groups, which make up the majority of the BiH population, are equal under the rule of law within a multi-ethnic state (Banović, Barreiro, and Gavrić, 2013; Constitutional Court of BiH, 2000; European Parliament, 2017).

The Constitution defines demos along ethnic lines that overlap with religious affiliation and recognises three dominant ethnic groups: Bosniaks, Serbs and Croats as constituent peoples (OSCE, 1995). The Bosniaks and the Croats predominantly reside in the Federation of BiH and the Serbs in the Republic of Srpska. The District of Brčko² thus remained a neutral area (OSCE, 1995) (Banović, Barreiro, and Gavrić, 2013). According to the last census, Bosniaks made up 50.1% of the population, Croats 15.4% and Serbs 30.8%, with the remaining share of "others" (statistika.ba, 2013b). "Others" is a group that includes national minorities, people of mixed background, those who do not identify with any ethnic group or belong to the *civic* group (Banović, Barreiro and Gavrić, 2013). A civic group, in the context of BiH, means a group that does not declare itself a member of any of the recognised constituent peoples, either in the terms of ethnic background or as a national minority. This group is best represented as one that perceives a civic unity within the state, and overseeing, or neglecting the ethnic belonging, but rather focusing primarily, or solely on the notion of a BiH nationality (Begić and Delić, 2013; demos.ba, n.d.). This concept of civic belonging is oftentimes referred to as unrecognised belonging, due to the fact that in the census, the only given options for nationality are Bosniak, Serb, Croat, not declared, other or unknown, as the term Bosnian-Herzegovinian is not available (izbori.ba, 2013). This system is reflected in the election law of BiH. Article 8 "Presidency of BiH", section

² The District of Brčko is a condominium of the FBiH and the RS, formed in 1999, functioning as a self-governing administrative unit of BiH (osce.org, 1995) (Banović, Barreiro and Gavrić, 2013).

8.1. specifies that Bosniak and Croat members of the Presidency shall be elected from the Federation of BiH and the Serb member shall be elected from the RS (Court of BiH, 1998; izbori.ba, n.d.).

Therefore, an option for a civic candidate (of BiH nationality) or a candidate declaring to originate from another group, for the position of the member of the BiH Presidency, does not exist (Court of BiH, 1998; izbori.ba, n.d.).

In the 25 years of BiH's path towards a stable and solid democracy, Huskić notes the existence of two prominent wings in BiH politics: the ethno-nationalists and the civic parties. The ethno-nationalist parties, due to their tendency to focus primarily on a particular ethno-nationalist group in the population, are considered the political right wing (Huskić, 2019; merriam-webster.com, n.d.). In contrast, civic parties in the context of BiH are the parties that do not focus on a single ethnic group but represent the entire BiH population, thus oftentimes representing the political left (Hadžović, 2017). Huskić claims that ethno-nationalist parties have been a large and powerful force that had won the majority of the general elections in the previous two and a half decades, including presidential elections. When it comes to the presidents of BiH, most of them came from ethno-nationalist parties, indicating that the power balance in BiH leaned more toward the right wing than the left for over two decades. As specific examples, the most prominent parties were the HDZ³ for the Croat group, SNSD⁴ or SDS⁵ for the Serbs and, prominently, SDA⁶ for the Bosniaks. The assumption underlying this trend is that the people perceive these presidents as "legitimate", i.e. as fully recognised representatives of their respective ethnic groups (BIRN, 2018; Huskić, 2019). The left in BiH, on the other hand, is mostly represented by the civic parties, which have not been overly successful in winning public offices in the past, with the exception of SDP⁷ which calls itself a part of the political left and does not affiliate itself with any particular ethno-nationalist group, claiming to be of civic nature (sdp.ba, n.d.).

However, as this paper aims to demonstrate, the civic left might just be experiencing a change of fate. The growing influence of civic parties

³ HDZ– Hrvatska Demokratska Zajednica, eng. Croat Democratic Union.

⁴ SNSD – Savez Nezavisnih Socijaldemokrata, engl. Union of Independent Social Democrats.

⁵ SDS – Srpska Demokratska Stranka, eng. Serb Democratic Party.

⁶ SDA- Stranka Demokratske Akcije, eng. Party of Democratic Action.

⁷ SDP- Socijal Demokratska Partija, eng. Party of Social Democrats.

in BiH has put a large spotlight on the 2018 presidential candidates coming from the civic parties and on the political agendas they served to the public in their electoral campaigns, especially those of from Naša Stranka (Our Party) and Demokratska Fronta (Democratic Front). DF is an active political party since 2013 and claims to have always been on the side of the civic parties, never mixing their ideological aims with the ethno-nationalist sphere. The party operates on several principles, some of which include "to maintain and affirm the state identity and sovereignty of BiH" and "regional cooperation and Euro-Atlantic integrations" (fronta.ba, 2013). Their candidate for the 2018 elections was Željko Komšić, a "presidential celebrity" as the media called him as he already served two mandates as the Croat member of the Presidency under the wing of the successful SDP (Selimbegović, 2018). On the other hand, NS is a party that operates in BiH since 2008 and, just as DF, it has always stated that its political ideology aligns with the civic left. Article 4 of their Articles of Association states that they are: "a civic party of social liberal political affiliation" (nasastranka.ba, 2008). Unlike DF, however, NS decided to announce a candidate who was completely unknown to the BiH public, Boriša Falatar, as their candidate for the Croat member of the Presidency (Ćumurović, 2018).

Their candidacy for the Croat member of the Presidency was seen as paradoxical because they come from civic parties. This fact turned these two candidates into targets of public scrutiny who were deemed unrecognised and illegitimate even by the members of the very ethnic groups they were supposed to represent. Thus, it is important for this paper to explain the term "unrecognised", which was used to describe the two candidates. Various sources such as Vele, dnevnik.ba and N1 stated that the official election statistics show that the majority of votes received by these two candidates came not from their own ethnic group but from Bosniaks, another ethnic group in the Federation of BiH, which was an indication that these individuals were not recognised as politically relevant by their ethnic community. This was the case in cities such as Foča, Bužim, Kalesija, Goražde, Kladanj, Doboje, Kiseljak, Mostar, Vitez and so on (ba.n1info.com, 2018; dnevnik.ba, 2018b; Vele, 2018).

Željko Komšić and Boriša Falatar both ran for the Croat member of the

Presidency, and both ran as party candidates⁸ rather than independents⁹. The ideologies of the two candidates also overlap to a certain extent because they both belong to and represent civic rather than ethno-nationalist parties.

More importantly, by examining these candidates we can observe a relatively new political phenomenon in BiH that has taken a sharp upward trend. There is evident ongoing change in the political climate which was particularly visible in the 2018 presidential elections. Research conducted by Huskić has shown that elections in BiH have been dominated by ethno-nationalist parties over the previous thirty years. Their prevalence was clearly visible until the most recent elections, when the civic parties rose up and were fairly well accepted by the voters. In the 2018 general elections, civic parties won 11 seats in the Parliamentary Assembly of BiH (five for SDP, three for DF, two for NS and one for NB¹⁰), which is a significant increase in comparison to the 2014 general elections where civic parties won only seven seats in the Parliamentary Assembly (five for DF and two for SDP) (izbori.ba, 2018) (izbori.ba, 2014). This is not to undermine or neglect the presence of the ethno-nationalist parties in those elections, but rather serves to prove that they might be on a demise due to the proliferation of left-wing civic parties, as well as their success and wider acceptance (bhas.gov.ba, 2018; CIK, 2018; Grebenar, Puhalo, and Šalaj, 2019; Huskić, 2019; izbori.ba, 2018).

Aim

The aim of this paper is to examine the differences between the public political discourses used by Željko Komšić and Boriša Falatar in their political campaigns as the Croat candidates battling for presidency in the 2018 elections in BiH.

Methodology

The main methodological approach used to obtain a valid and defensible answer to the research question was comparative analysis. The comparative analysis examined the two candidates and their respective political backgrounds using secondary sources. Discourse analysis was also used in

⁸ Party candidate – a candidate nominated by a political party

⁹ Independent candidate – a self-nominated candidate without party connections

¹⁰ NB- Nezavisni Blok, Eng. Independent Bloc.

order to unveil the context of the analysed content and to look into the emerging categories and patterns in the examined data. The technique that was used in this research is solely of qualitative nature.

Comparative Analysis

Firstly, it is important to understand the candidates' backgrounds and their primary objectives in terms of shaping the public opinion. Politicians tend to use ethos in their strategies and rhetoric to emphasise their background.

As already noted, very strong general links existed between the two candidates, but they managed to create even more differences in their approaches to their campaigns.

Željko Komšić has a very rich political background, locally speaking. He has been politically active since 1996, when he started working at the Ministry of Human Rights and Refugees. In the years after that, he became a member of SDP BiH. From 1998 to 2000 he was the president of the Sarajevo City Council and was later elected to be the first BiH ambassador to the Republic of Yugoslavia (today's Serbia). Komšić then became deputy mayor of Sarajevo and from there he went to win his first presidential election in 2006, becoming the Croat member of the tripartite Presidency of BiH. Komšić managed to get re-elected for the next mandate, leaving SDP afterwards to launch his own party – DF (Democratic Front), which nominated him for the 2018 elections. His second most talked-about achievement relates to his war-time activities during the 1992-1995 Bosnian war, for which he received the Golden Lilly medal (biografija.org, 2018). This being said, it seems fairly clear that Željko Komšić was already very well known to the public and his reputation as a two-time president and war veteran had most definitely contributed to his agenda.

In contrast, Boriša Falatar was completely unknown to BiH voters, as his local political presence started with the 2018 presidential elections. Unlike Komšić, in his career Falatar has not been engaged in local politics in any shape or form, nor has he lived in his home country for most of his life. He is a graduate of the famous US college Harvard, the London School of Economics and the American University in Paris (Duhaček, 2018). His resume is far more international than Komšić's, as most of his professional

work was done abroad. He worked for UNESCO¹¹ and ECOSOC¹² for over ten years, and during his time there he was the personal advisor to five UNESCO presidents (dnevnik.ba, 2018b).

Their backgrounds and ethos' completely differ, leading to a different agenda and approach to voter persuasion as one aimed to introduce himself to the voters and the other to remind the voters of who he is.

Discourse Analysis

The Speech of Željko Komšić

In his speech at the pre-election party conference in Busovača on 10 September 2018, Komšić used numerous rhetorical techniques, but before we go into particular methods the very context of time and place needs to be incorporated into the whole image. Busovača is a town that does not have a Croat majority, but has roughly equal percentages of Croat and Bosniak population, indicating that Komšić's target group were not just the Croats even though he was running for the position of the Croat president (statistika.ba, 2013a). This also emphasises the fact that he is a civic candidate whose targeting is not based on ethno-nationalism but on the concept of civic belonging (Plavčić, 2018).

Moreover, the timing of the speech should also be mentioned as it marks the very end of the election campaign period, meaning that this was the final moment in which the candidates could present their agendas and objectives in order to influence the voters' opinions.

The main rhetorical tools for persuasion were ethos and pathos, and the major themes that arose in the speech are patriotism and opponent critique.

Rhetorical Tools

In his speech, Komšić focused primarily on utilising ethos and pathos in his oral presentation in order to gain the viewers' attention and affinity, with a stronger reliance on ethos. The prominence of his constant use of ethos is grounded in the fact that Komšić often refers to his professional background as an experienced politician and a two-time president. He did this to present himself as worthy of the people's trust and to establish a bond with the people in order to gain their respect and thus gain leverage

¹¹ UNESCO- United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.

¹² ECOSOC- Economic and Social Council.

over other candidates who are less well-known and therefore less respected and trusted by the people. Moreover, the use of ethos helped him to stand out by presenting unique values. In this case Komšić referred to his military honour and his status as a war veteran who, once again emphasised, fought for his homeland rather than a particular ethnic people (Plavčić, 2018).

Furthermore, another element of ethos that Komšić used was his diction. Ethos is mostly associated with a sharp but calm tone of voice and this is highly characteristic for Komšić. His diction is not the only indicator of ethos, there is also his manner of speech. He often relied on humour and anecdotes to make the people around him feel comfortable and consider him to be one of them. His reputation is not of a harsh leader that is above his voters but rather that of a people's man, and by using memorable humour and similar tools he makes sure that his voters perceive him as what he presents himself to be – a man of the people, working for the people (idem).

On the other hand, Komšić also appears to strongly rely on pathos, although not as strongly as ethos. Throughout this speech he relied on the emotional bond and sentiments he can use to appear more attractive to his audience. He often referred to the war and war criminals as "the other side". He strongly suggested that he is tightly bound to the country rather than a particular ethnic group (Plavčić, 2018).

Major Themes: Patriotism and Opponent Critique

Komšić relied on two particular themes the most: patriotism and opponent critique.

Komšić represents the idea of patriotism against nationalism exceptionally, by combining ethos and pathos to emphasise his patriotic affiliations and his disapproval of the ethno-nationalist parties' approach to acquiring voters and leading the country. He openly calls himself a patriot, showing the people that he is different from the ethno-nationalist leaders and that he wants to help the whole country rather than particular groups, and this connects to his other most prominent theme – opponent critique. Komšić was very open about his dislike of ethno-nationalist parties in BiH, most notably HDZ and their leader Dragan Čović, and their agendas. He criticized their work throughout the speech and often referred to the fact that they are ethno-nationalists, as opposed to working for the good of the

state as a whole. He also compared their war involvement with his own (Plavčić, 2018).

The Speech of Boriša Falatar

In his speech at the pre-election party conference in Tuzla on 9 May 2018, Falatar used various rhetoric techniques. The context of place and time of the speech is highly relevant. Tuzla also does not have a Croat majority, but rather a Bosniak one, which indicates that Falatar's major audience was in fact not only and primarily Croat but included other groups as well (statistika.ba, 2013c). Similarly to Komšić, Falatar also clearly emphasised the fact that he should be perceived as a civic rather than strictly Croat candidate (Naša Stranka, 2018).

Furthermore, the timing of the speech is also important to properly understand the context in which Falatar held his speech. This speech was held at the start of the election campaign period, as one of his first public appearances where he discussed his agenda and presented himself to the public as a presidential candidate, whereby he would try to catch their attention.

The main rhetorical tools used for persuasion were ethos and logos, and the major themes that arose in the speech are international politics and the importance of diaspora.

Rhetoric Tools

In his speech Falatar utilised ethos and logos as tools to introduce himself to his audience as a candidate with a lengthy and relevant international experience and influence, as well as one that relies on argumentation and rationale. Unlike Komšić, Falatar relied equally on using ethos and logos. His use of ethos is portrayed in his constant referral to his experience as an advisor. His primary aim with this technique seems to be to establish himself on the domestic political scene a knowledgeable individual who can lead the country with reason. Similarly to Komšić, he desired to be perceived as unique in this particular aspect and to gain popular respect even though previously unknown on the domestic scene (Naša Stranka, 2018).

Moreover, Falatar reinforced his ethos with a calming and stable diction, presenting himself as a stable and serious individual. He used anecdotes to emphasise his intellectual background, focusing on anecdotes related to

him advising his superiors. His reputation is thus not that of “one of the people” but that of an outstanding candidate. Interestingly, unlike Komšić, Falatar used the official Croatian language¹³ but in his speech made a reference to speaking in “our” language. This was quite cleverly executed in order to appeal to both the Croats – as their legitimate representative – and others in BiH by not specifying which of the three official languages he speaks¹⁴ (Naša Stranka, 2018).

Regarding his use of logos, it is very much connected to his ethos. He portrayed his logos in speaking about his agenda in a very objective manner, unlike Komšić who constantly referred to emotional sentiments and relationships. His aim was not to have the audience relate to him, but rather to have them understand and support him from an argumentative point of view, for the good of the country. His logos also adopted the civic against ethno-nationalist form as he did not in the slightest speak about the ethnic divisions or differences and instead consistently concentrated on the notions of union and unison (idem).

Major Themes: International Politics and the Importance of Diaspora

To strengthen his claim, Falatar spoke of international politics and the importance of diaspora (Naša Stranka, 2018).

In his speech, Falatar failed to incorporate any issue regarding internal politics of BiH, but rather solely focused on the international aspect of his jurisdiction as the (potential) president. This topic on his agenda connected closely to his ethos. He is an individual who worked abroad and, as such, he feels his potential would be best utilised in this sphere. He believed this to be his strongest asset and where he could contribute the most. Similarly with the second theme– the importance of diaspora. Falatar had spent most of his lifetime abroad, and thus feels a strong connection to the outside world. Therefore, his focus on benefiting from the BiH Diaspora is quite a logical one. Once more, this theme reflects his ethos and logos (Naša Stranka, 2018).

¹³ Examples include: "susjed", "Europa", "povijest", "diplomacija".

¹⁴ The three official languages in BiH are Bosnian, Serbian and Croatian and for years this has represented an enormous issue in BiH.

Findings and Discussion

Discourse analysis and comparative analysis revealed some particular similarities and differences between the two candidates' strategies.

Similarities

Two distinct similarities were found: strong use of ethos and the importance of the European Union integration.

Ethos

Both candidates portrayed a very prominent and blatant use of ethos in their speeches. They relied on showcasing their respective backgrounds in order to appear as a desirable potential president and thus acquire more votes.

In the case of Komšić, it was his background as a well-known domestic politician and awarded war veteran, as well as his particular manner of speech that needed to be pointed out. He focused primarily on appearing as one of the people by using common language and informal phrases. (Plavčić, 2018)

Falatar, on the other hand, focused on his background as a well-educated intellectual with plenty of experience abroad. Unlike Komšić, Falatar was a new candidate and the focus of his rhetoric was to make a decent first impression, worthy of respect and votes. He employed ethos to appear professional and serious, using formal language and a calming, steady and strict diction (Naša Stranka, 2018; Plavčić, 2018).

Importance of EU Integrations

Another noted similarity was that of mentioning the BiH's path towards the EU, although their approaches differed. On the one hand, Falatar focused on EU accession from the perspective of finishing the required tasks, solving the necessary issues in the country and similar, not mentioning internal politics, struggles or the people's opinions regarding the EU. Komšić, on the other hand, spoke of the EU in the context of a positive step that would aid the country in its financial and developmental goals and mentioned the internal political obstacles, including the parties and individuals opposed to BiH's accession to the EU (Naša Stranka, 2018; Plavčić, 2018).

Differences

Three main differences were found when analysing the background and speeches of the two candidates: their rhetoric, their main reason for candidacy and their attitude towards regional influences in BiH.

The Second Rhetoric

Komšić and Falatar used completely different tools of persuasion (excluding ethos): Komšić focused on pathos, while Falatar emphasised logos. Falatar used logos to emphasise his ethos, using logical and strategic arguments and aims to accentuate his intellectual reputation, and vice versa. His ethos constantly leaned on his logos. Similarly with Komšić, who constantly spoke of BiH as a strong, beloved and only homeland, thus solidifying his reputation (ethos) as a patriot. His use of pathos merely served as a backup tool for enriching and strengthening his ethos. This evident battle between pathos and logos ideally reflects the candidates' campaigns and agendas, as well as their personalities and personal and political backgrounds (Naša Stranka, 2018; Plavčić, 2018).

Reason for Candidacy

Komšić and Falatar had very different reasons for candidacy. Komšić focused on the politics of criticism, while Falatar focused on making BiH an international player. Once more, it is evident that the two focused on completely different political chambers – one of internal and one of external nature. In his politics of criticism, Komšić kept focusing on the fact that his primary aim is:

"...to stop what HNS, HDZ and Dragan Čović are doing, so that you know that we won't allow them to connect with Dodik in the presidency." (Plavčić, 2018)

He made a very clear statement about his primary aim, making it even clearer who his target audience was – the citizens that shared this desire. The context of this sentence relates to the current political climate in which Dodik and Čović wanted to stop NATO and EU entry, destabilise the country by seeking independence for the RS and attempting to create a separate Croat entity (dnevnik.ba, 2018a) (Surk, 2018). Falatar also clearly stated his reasons, though, as expected, it differed from Komšić's

tremendously as he stated that his goal was:

"... to help BiH enter the EU, and advance it as an international and regional player." (Naša Stranka, 2018)

It is then clear that their aims and reasons were well reflected in their persuasion methods.

Attitudes Towards Regional Influences

The most differing point was that of the influence of the neighbouring states. Throughout his speech, Komšić used his politics of critique to paint his opponents in a negative light and this theme was no exception. He used the context of the region in a negative manner, mentioning the neighbouring countries as alternative homelands for some members of the population¹⁵, managing to put stronger emphasis on his anti-ethno-nationalist approach. With Falatar, however, the agenda was quite different as he referred to the neighbouring states as allies and wished his candidacy to improve and strengthen BiH's cooperation with them in economic, political and social terms. Their attitudes here also reflect their primary aims quite well, as they managed to sustain continuity (Naša Stranka, 2018; Plavčić, 2018).

Conclusion

In conclusion, the main similarities between Komšić and Falatar include the fact that they both relied on ethos as their primary tool of persuasion and that they both spoke of the importance of EU integration of BiH. On the other hand, the differences proved to be their second chosen rhetoric tool – logos for Falatar, pathos for Komšić – and their reason for candidacy – to stop HDZ for Komšić, to establish BiH as an international player for Falatar – and their attitude towards regional influences – where Falatar had a positive and Komšić a rather negative attitude. Proper choice of methods and approaches to public discourse and in political campaigns in general was definitely proven to be important in creating a particular image in the eyes of the constituency and ultimately in acquiring votes, especially since their aim was to attract civic rather than ethno-nationalist

¹⁵ Here he referred to the fact that most citizens who identify as Croat or Serb either hold the passport of the respective country or feel like they belong to those countries by origin, rather than to BiH.

voters. They reached their target group by using the appropriate rhetoric – topics that were focused on BiH rather than ethnicity. Moreover, due to the fact that their primary target group were civic voters, they appeared as unrecognised in the eyes of the Croat voters.

The claim made by Huskić regarding the rise of civic parties in BiH can absolutely be seen in the results of these elections, and in this research, as Komšić won the elections, which emphasises the presence of civic parties (Huskić, 2019). However, Komšić's approach to his campaign did not resemble traditional approaches employed by civic (leftist) parties and candidates because he used reputation in combination with emotional sentiments to target partisan voters, whereas Falatar did not cross the borders of civic objectivity and remained issue-centric. Komšić's rhetoric resembled that of the leaders of ethno-nationalist parties, which might be the very reason he won these elections.

Even with the notable rise of the civic parties in the recent period, the issue of civic recognition is still fairly evident and exists as a barrier between equal representation and civic groups in BiH, and is yet to be taken down.

Literature

- ba.n1info.com. 2018. *Boriša Falatar pobijedio Dragana Čovića u 20 općina u BiH*. N1 BiH. Accessed 1 March 2020 (<http://ba.n1info.com/Vijesti/a290641/Borisa-Falatar-pobijedio-Dragana-Covica-u-20-opcina-u-BiH.html>)
- Banović, D., Barreiro, M. and Gavrić, S. 2013. *The Political System of BiH: Institution, Actors, and Processes* Sarajevo: Sarajevo Open Centre
- Barton, K. 2019. *Politically Deadlocked Bosnia Takes 'One Step Forward and Two Steps Back'*. www.worldpoliticsreview.com. Accessed 4 April 2020 (<https://www.worldpoliticsreview.com/articles/28245/politically-deadlocked-bosnia-takes-one-step-forward-and-two-steps-back>)
- Begić, Z. and Delić, Z. 2013. *Constituency of peoples in the constitutional system of Bosnia and Herzegovina: Chasing fair solutions*. Oxford: University Press and New York University School of Law

- bhas.gov.ba. 2018. *Statistika Općih Izborna 2018*. Agencija za Statistiku BiH. Accessed 1 March 2020 (http://www.bhas.gov.ba/data/Publikacije/Bilteni/2019/ELE_00_2018_TB_0_BS.pdf)
- biografija.org. 2018. *Željko Komšić*. biografija.org. Accessed 12 April 2020 (<https://www.biografija.org/politika/zeljko-komsic/>)
- BIRN. 2018. *Key political parties*. balkaninsight.com. Accessed 04 04, 2020 (<https://balkaninsight.com/2018/09/24/key-political-parties-09-21-2018/>)
- CIK. 2018. *Izborni Pokazatelj*. Sarajevo: Centralna Izborna Komisija.
- Clinton, B. 1995. *General Framework Agreement For Peace*. britannica.com. Accessed 1 May 2020 (<https://www.britannica.com/event/Dayton-Accords>)
- Constitutional Court of BiH. 2000. *Partial Decision*, Constitutional Court of BiH. Accessed 01 05, 2020 (http://www.ustavnisud.ba/dokumenti/_en/u-5-98-12209.pdf)
- Court of BiH. 1998. *Election Law of BiH*. sudbih.gov.ba Accessed 17 April 2020 (http://www.izborni_zakon_23_01_-_eng.pdf)
- Ćumurović, D. 2018. *Boriša Falatar iz Naše stranke kandidat za člana Predsjedništva BiH*, oslobodjenje.ba. Accessed 4 April 2020 (<https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/borisa-falatar-iz-nase-stranke-kandidat-za-clana-predsjednistva-bih-358233>)
- demos.ba. n.d.. *Šta bi značila BiH koja nije ni bošnjačka, ni srpska, ni hrvatska, nego GRAĐANSKA*. demos.ba. Accessed 1 May 2020. <http://www.demos.ba/clanci/sta-bi-znacila-bih-koja-nije-ni-bosnjacka-ni-srpska-ni-hrvatska-nego-gradanska/226/>)
- dnevnik.ba. 2018a. *Čović: Herceg Bosna je ugrađena u svaku nit BiH, nastaviti ćemo graditi svoju domovinu*. dnevnik.ba. Accessed 21 April 2020 (<https://www.dnevnik.ba/vijesti/covic-herceg-bosna-je-ugradena-u-svaku-nit-bih-nastavit-cemo-graditi-svoju-domovinu>)
- dnevnik.ba. 2018b. *Pogledajte broj glasova za Komšića u općinama s najmanje Hrvata u BiH*. dnevnik.ba. Accessed 3 January 2020 (<https://www.dnevnik.ba/vijesti/pogledajte-broj-glasova-za-komsica-u-opcinama-s-najmanje-hrvata-u-bih>)

- dnevnik.ba. 2018c. *Tko je Boris Falatar, kandidat za hrvatskog člana Predsjedništva BiH?* dnevnik.ba. Accessed 12 April 2020 (<https://www.dnevnik.ba teme/tko-je-boris-falatar-kandidat-za-hrvatskog-clana-predsjednistva-bih>)
- Duhaček, G. 2018. *Tko je Boriša Falatar, novo i pametno lice politike u Bosni i Hercegovini?* index.hr. Accessed 12 April 2020 (<https://www.index.hr/vijesti/clanak/tko-je-borisa-falatar-novo-i-pametno-lice-politike-u-bosni-i-hercegovini/2023224.aspx>)
- Džidić, D., Jukić, E., and Nardelli, A. 2014. *Bosnia and Herzegovina: the world's most complicated system of government?* theguardian.com. Accessed 4 April 2020 (<https://www.theguardian.com/news/datablog/2014/oct/08/bosnia-herzegovina-elections-the-worlds-most-complicated-system-of-government>)
- European Parliament. 2017. *The concept of constituent peoples in Bosnia and Herzegovina.* europarl.europa.eu. Accessed 1 May 2020 (https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/P-8-2017-001609_EN.html)
- fronta.ba. 2013. *Manifest.* fronta.ba. Accessed 17 April 2020 (<http://fronta.ba/manifest/>)
- Grebenar, B., Puhalo, S., and Šalaj, B. 2019. *Ideologije, stranke i stavovi građana – studija o Bosni i Hercegovini.* Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Huskić, A. 2019. *Bosnia and Herzegovina.* Pp. 199-219 in O. Eibl, & M. Gregor, *Thirty Years of Political Campaigning in Central and Eastern Europe.* Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan.
- izbori.ba. 2018. *Opći izbori 2018. godine- Potvrđeni rezultati* CIK. Accessed 17 January 2020 (https://www.izbori.ba/rezultati_izbora?resId=25&langId=1#/1/0/0/0/0)
- izbori.ba. 2014. *Zastupnički/Predstavnički dom parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine - Zbirni rezultati.* izbori.ba. Accessed 1 May 2020, (<http://www.izbori.ba/Potvrđjeni2014/Finalni/ParlamentBIH/ZbirniRezultate.aspx>)

- izbori.ba. n.d. *Election Law Of Bosnia And Herzegovina*. www.izbori.ba. Accessed 4 April 2020 (https://www.izbori.ba/Documents/documents/ZAKONI/BiH_Election_Law_last_consolidated_version_2018.pdf)
- Lapatinas, A. 2014. *Understanding Voting Behaviour in Complex Political Systems*, Mathematical Economics Letters. pp. 2-13
- Menocal, A. R. n.d. *Why electoral systems matter: an analysis of their incentives and effects on key areas of governance*. Overseas Development Institute. Accessed 1 May 2020 (<https://www.odi.org/sites/odi.org.uk/files/odi-assets/publications-opinion-files/7367.pdf>)
- merriam-webster.com. n.d. *Nationalist Party*. Merriam Webster. Accessed 03 01, 2020 (<https://www.merriam-webster.com/dictionary/nationalist>)
- nasastranka.ba. 2008. *O nama*. nasastranka.ba. Accessed 17 April 2020 (<https://www.nasastranka.ba/prica-nase-stranke/>)
- Naša Stranka. 2018. *Boriša Falatar: Govor na tribini Naše stranke u Tuzli 09.05.2018*. (online video) Youtube. Accessed 21 April 2020 (<https://www.youtube.com/watch?v=psIsQrB060Y>)
- OSCE. 1995. *Dayton Peace Agreement*. osce.org. Accessed 17 April 2020 (<https://www.osce.org/bih/126173>)
- people-press.org. 2019. *Political Independents: Who They Are, What They Think*. Pew research Center. Accessed 4 April 2020 (<https://www.people-press.org/2019/03/14/political-independents-who-they-are-what-they-think/>)
- Plavčić, D. 2018. *Govor Željka Komšića na predizbornom skupu Demokratske fronte u Busovači 11.09.2018*. (online video) Youtube. Accessed 21, 2020 (<https://www.youtube.com/watch?v=A26RkbF2DEE>)
- sdp.ba. n.d. *Historija SDP BiH*. sdp.ba. Accessed 17 April 2020 (<http://www.sdp.ba/historija/>)

-
- Selimbegović, V. 2018. *Željko Komšić Sam Protiv Svih. Može li Zlatni ljiljan bez hrvatske putovnice i katolik koji ne prakticira vjeru treći put ući u državno Predsjedništvo?* oslobodjenje.ba. Accessed 17 April 2020 (<https://www.oslobodjenje.ba/dosjei/kolumne/zeljko-komsic-sam-protiv-svih-371525>)
- statistika.ba. 2013a. *Konačni rezultati: Busovača.* statistika.ba. Accessed 14 April 2020 (<http://www.statistika.ba/?show=12&id=10219>)
- statistika.ba. 2013b. *Konačni rezultati: Popis 2013.* statistika.ba. Accessed 4 April 2020 (<http://www.statistika.ba/>)
- statistika.ba. 2013c. *Konačni rezultati: Tuzla.* statistika.ba. Accessed 14 April 2020 (<http://www.statistika.ba/?show=12&id=11088>)
- Surk, B. 2018. *Milorad Dodik Wants to Carve Up Bosnia. Peacefully, if Possible.* nytimes.com. Accessed 21 April 2020 (<https://www.nytimes.com/2018/02/16/world/europe/dodik-republika-srpska-bosnia.html>)
- Turp, C. 2019. *It's better than another war: a beginner's guide to Bosnian politics.* emerging-europe.com. Accessed 4 April 2020 (<https://emerging-europe.com/intelligence/its-better-than-another-war-a-beginners-guide-to-bosnian-politics/>)
- Vele, F. 2018. *Analiza / Za Komšića su glasali i Hrvati - u Mostaru, Posušju, Širokom, Grudama...* radiosarajevo.ba. Accessed 3 January 2020 (<https://www.radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/za-komsica-su-glasali-i-hrvati-glasove-dobio-u-mostaru-posusju-sirokom-i-grudama/314970>)

Appendix

Ž.K.

3:04- 3:33: Da se ne lažemo, nije bilo tako jednostavno '94 nositi kapitensku traku BiH dok je još uvijek trajao rat u BiH. Zlatko je to uradio s obrazom. Ne za novac, jer ga je imao, ne za slavu, jer ju je već imao. Uradio je to jer ga nije ni strah ni stid reći da je BiH jedina njegova domovina.

4:20- 4:38: Imamo ljude koji su jači, bolji i čestitiji od njihovih.. [aplauz] ... i nisu ukaljani ni u jednom pogledu. I na račun toga tražimo njihovo povjerenje.

6:36-7:18: ... Bio je i Čović jednom na utakmici BiH, koliko se ja sjećam [aplauz]. Čak je obukao i dres reprezentacije BiH. Mislim da je to bilo pred ono svjetsko prvenstvo u Brazilu. Odlično, meni je tad bilo drago. Tad mi je bilo drago što se to desilo. No, međutim, na ovom prvenstvu svjetskom, malo je za moj ukus prečesto išao da gleda reprezentaciju susjedne zemlje. On nije predsjednik Hrvatske, niti funkcioner Republike Hrvatske, nego BiH.

8:10- 8:34: Mi pričamo o našoj zemlji, o BiH, jednoj i jedinoj. Samo nju imamo, nemamo drugih, nemamo rezervnih domovina, ne radimo za interese drugih država. Radimo isključivo u interesu BiH. To je razlika.

8:40-9:32: Dužan sam ljudima reći razlog moje kandidature. Dva puta sam bio već član predsjedništva BiH. Idem treći put. Samo iz jednog razloga. Pobijediti se podrazumijeva, ali [aplauz] da zaustavimo ovo što rade HNS, HDZ i Dragan Čović. To vi da znate. Da im ne damo da se spoje sa Dodikom, pogotovo u predsjedništvu BiH. Da ih razdvojimo, da ih pobijedimo, da im pokažemo da će uvijek pobijediti BiH, a ne Herceg Bosna.

13:30- 13:35: Mi smo tu da omogućimo našoj djeci da učestvuju u EU, u međunarodnim programima, mobilnosti, obrazovanja...

14:28- 15:00: Mi treba da obnovimo povjerenje u ideju da je drugačija BiH moguća, i da stvari ovdje mogu biti bolje. Ljudi su više umorni od junačkih stihova, veličanja ratnih zločinaca.

17:50-18:15: Upamtite, ne znam šta će večeras biti na utakmici, ne znam hoće li BiH pobijediti, naravno da navijamo da pobijedi, ali kako god, BiH će pobijediti. Ova zemlja će ostati, jer kako reče Vlatko na samom početku: daleko je više onih što je vole, nego onih koji je mrze i onih koji bi da je rasture.

B.F.

2:30-2:50: Bit suradnje među državama isto kao i među ljudima je traženje sličnosti u različitostima i poveznicama, a ne razlika u sličnostima.

4:14- 4:24: Posljednja strategija EU za zapadni Balkan, objavljena prije tri mjeseca, nedvosmisleno ističe mogućnost BiH u EU. EU zahtijeva od kandidata sprovođenje suštinskih demokratskih promjena.

6:51-7:08: Mi zajedno kao predsjedništvo moramo reagirati diplomatski i snažno i tražiti u direktnim kontaktima sa EU načine da se proces pristupa ubrza.

7:10-7:18: ...da nema parcijalnih ulazaka u EU, već da ostatak Balkana mora zajedno ući u EU.

7:40- 8:00: BIH može ući u EU do 2021 godine, ali za to je potrebna drugačija politika. Kao član predsjedništva snažno ću se zalagati da ubijedim sve članove EU, pogotovo velike sile i naše zapadne susjede da nam daju snažnu podršku zato što pripadamo tom klubu.

9:57-10:30: ...Ja moram da priznam da sam bio jako uzbuđen, to mi je bio prvi put da se upoznam sa šefom naše države. Ali veoma brzo sam se počeo osjećati nelagodno. Jer dok se naš šef države obraćao 195 ministara i ambasadora , ja sam na njihovim licima vidio nezainteresovanost i dosadu. Vidio sam čak da ljudi počinju da skidaju slušalice, koje su omogućavale prevod sa našeg jezika, pošto je govorio na našem.

12:19- 12:46: Ukoliko kao politika naša vanjska politika uopće postoji , a to je pitanje, ona je nejasna, ona je podijeljena, i time slaba. Oslikava neznanje i svađu u vrhu države koja se otud nameće svim slojevima društva.

16:13- 16:22: U takvoj situaciji, jedna mala, nefunkcionalna, siromašna zemlja, može pronaći svoje mjesto u međunarodnom sistemu.

21:28- 21:43: Paralelno sa tim strategijama ide i regionalno jačanje suradnje na Balkanu. Ta suradnja ima suštinski značaj za sve zemlje koje se nalaze u procesu stabilizacije i pridruživanja i ona se ogleda u činjenici da je članstvo države u EU moguće tek ukoliko zemlja ima sređene odnose sa susjedima.

21:50-22:30: Najbitniji i najbliži partneri BiH su zemlje u regiji. Naša je budućnost zajednička, mi moramo da jačamo suradnju i da nam ona bude ključni prioritet. S obzirom da sam imao priliku da se bavim međunarodnom politikom i multilateralnom saradnjom , shvatio sam da najveći uspjeh postižu upravo zemlje koje su uspjele stvoriti jake i održive saveze koje omogućuju zajedničku borbu za konkretne ciljeve.

30:10-31:20: Preko milijun i pol naših državljana trenutno živi van zemlje i možemo bit ponosni na status, na rezultate i utjecaj koji su izgradili u ovih 25 godina otkako je krenuo veliki val iseljavanja. Dosad nije postojala strateška inicijativa i strane zemlje su ulagale više u to nego mi.

Impact of youth NGOs on decreasing the ethnic distance between young people in Brčko District of Bosnia and Herzegovina

ADNAN PEČKOVIĆ

Linköping University, Department of Child Studies

Abstract: This article examines whether and how youth NGOs in Brčko District approached the issue of the ethnic distance between young people who participated in their programs. One of the aims of youth NGO activities is to establish a safe place for young people to develop their capacities, but also to support reconciliation processes in youth through activities in which young people from all ethnic backgrounds work towards jointly agreed objectives. This study examined the values and attitudes towards peers of other ethnicities in 60 young people (30 that have participated in NGO activities and 30 that have not) in order to measure the influence of NGOs on the ethnic distance between young people who have participated in NGO activities and the ones that did not. Besides that, I will conduct two focus groups with ten young people in each (10 that have participated in NGO activities and 10 that have not) in order to obtain detailed answers about their attitudes and values.

Key words: ethnic distance, ethnicity, Brčko district, youth, youth NGOs

Introduction

Since the war in Bosnia and Herzegovina ended in 1995 with the signing of Dayton Peace Agreement, several thousands youth NGOs (local and international) have been established throughout Bosnia and Herzegovina. They have worked on issues such as democratization and human rights, social inclusion of young people, peace and reconciliation, volunteerism, gender issues and other. One of the challenges for youth workers in Bosnia and Herzegovina was that youth work as a profession does not exist and still in 2020, although several thousand organizations do it in Bosnia and Herzegovina, is not recognized as a profession. The European Commission,

in its Report from the Expert Group on Youth Work Quality Systems in the EU Member States (2015)¹, has defined youth work as: “Actions directed towards young people regarding activities where they take part voluntarily, designed for supporting their personal and social development through non-formal and informal learning“. In post conflict societies, such as Bosnia and Herzegovina, youth workers often take the role of peace workers. They do it, inter alia, by creating safe environments for young people to communicate and overcome issues like ethnic tensions, to share ideas and improve ethnic relations in communities affected by conflict and in that way decrease the ethnic distance between young people. So, in a way, youth organizations are drivers of positive change in their communities.

With the war, most communication between different ethnicities stopped. “The others” were perceived as an enemy and there was no motivation for any kind of communication between different ethnic groups. Even after the war ended, several years passed before the first signs of communication appeared. In Brčko District it was not until 1999, when the first organized groups of young people started to communicate with young people from other ethnic groups and do certain activities together. It is important to say that these were only rare cases supported by various youth NGOs, mostly international. At this stage there is no relevant scholarly literature on the impact of the youth NGO sector on the reconciliation process in the Brčko District or Bosnia and Herzegovina, so the aim of this research is to examine whether youth NGOs’ reconciliation work had any impact on the reduction of ethnic distance between young people in Brčko District.

Brčko District background

Brčko district is a town in north-east Bosnia, on the border with Croatia, which, according to the last census in Bosnia and Herzegovina (2013), has 93.028 inhabitants.² The ethnic structure of Brčko district according to 2013 census is as follows: Bosniaks 42.36%, Serbs 34.58%, Croats 20.66%, others 1.65%, those refusing to declare their ethnicity 0.63% and those who did not answer the question about ethnicity 0.12%³. During the war in Bosnia and Herzegovina, the municipality of Brčko was divided between Bosniak and Serb armies. The town of Brčko itself was held by

¹ http://ec.europa.eu/youth/library/reports/quality-youth-work_en.pdf

² http://www.bhas.ba/obavjestenja/Saopcenjep_hr.pdf

³ http://www.bhas.ba/obavjestenja/Saopcenjep_hr.pdf

the Serb army, while the southern parts of the municipality were held by Bosniak and Croat armies.

Figure 1 (Moore, 2007)

The Dayton Peace Agreement (DPA), signed in November 1995 at the Wright-Patterson Air Force Base near Dayton, Ohio, United States, has stopped the war in Bosnia and Herzegovina that lasted from 1992 to 1995. The DPA divided Bosnia and Herzegovina to two entities: the Republic of Srpska with predominantly Serb (Orthodox) population and the Federation of Bosnia and Herzegovina with predominantly Bosniak (Muslim) and Croat (Catholic) population.

The Bosniak side in the negotiations considered Brčko their only gateway to Croatia and further to Europe, while the Serb side wanted to prevent the Republic of Srpska being split in two parts. This was the main reason why the sides in the conflict could not reach agreement about the territory of Brčko. The international community, led by United States, placed Brčko under international arbitration until further notice. In 1997, the arbitral

tribunal reached the decision to put Brčko under international supervision and finally, in 1999, the arbitral tribunal decided that Brčko would be a district, a local multi-ethnic administrative unit that would be developed under the Office of High Representative (OHR) regime. Two entities (Serb Republic and Federation of Bosnia and Herzegovina) would hold the territory in condominium but without any legal or political authority over the Brčko District.

According to this decision, Brčko District has its own government, assembly, legal system and education system.

The aim of the international community was to create a local municipality in Bosnia and Herzegovina which would be multi-ethnic and serve as an example for the rest of Bosnia and Herzegovina that all three warring sides can live together. This is clearly stated in the arbitral tribunal's Final Award: *The basic concept is to create a single, unitary multi-ethnic democratic government to exercise, throughout the pre-war municipality of Brčko, those powers that were previously exercised by the two entities and the three municipal governments.*⁴

According to the 2013 census data, Brčko District is the only municipality in Bosnia and Herzegovina that kept its approximate pre-war ethnic structure. This is attributed to the highest number of returnees in Bosnia and Herzegovina.⁵ Since there are no ethnically divided territories in Brčko District, especially not in the urban area, Brčko District represents an example of good practice and a proof that Bosnia and Herzegovina can exist on the principles of citizenship rather than just ethnicity, since it has managed to create a balance between individual and collective rights. The Statute of Brčko District (2010) contains several mechanisms that safeguard the collective rights, such as Article 33, which states that at least one third of the votes of present representatives of each ethnicity is needed to reach any decision in the Brčko District Assembly.

⁴ *Final Award of the Arbitral Tribunal for Dispute over the Inter-Entity Boundary in Brčko Area*, March 5 1999: Paragraph 36. http://www.ohr.int/ohr-offices/brcko/default.asp?content_id=5358

⁵ Brčko, District in Bosnia and Herzegovina, https://www.citypopulation.de/en/bosnia/admin/3__br%C4%8Dko/

Theoretical perspectives

Ethnic distance between young people in Bosnia and Herzegovina

The term and concept of social distance was first defined by sociology professor Robert E. Park. He defined it as "the grades and degrees of understanding and intimacy which characterize personal and social relations generally" (Park, 1924 in Nix, 1993). According to this definition, ethnic distance would be social distance amongst ethnicities. As Malešević (2004) argues: "*The ethnic groups' social proximity has a direct impact on inter-group relations: the lesser the social distance between the groups the greater is their mutual influence*" (p.67).

Ethnic distance between young people in Bosnia and Herzegovina has been a very interesting topic for scholars, both domestic and international. Rot and Havelka (1973) have tried to determine social attitudes in relation to phenomena of nationality (p.11). Rot and Havelka define national attachment as "a system of interconnected attitudes we mean systems of interconnected attitudes in which the relationship of an individual to his nation, his national state and territory is expressed" (p.36). They argued that there are several levels of national attachment: from exclusive national connection (system of ethnocentric attitudes) to no national attachment at all (national attachment is irrelevant or even harmful) (p. 36). Their research results are based on a sample of 790 high school students from Belgrade and Kragujevac (both located in Serbia). Rot and Havelka have concluded that most participants have divided national attachment, which represents loyalty to one's own nation and loyalty to cooperation with other nations and coexistence, followed by attachment to humanity which represent internationalist values and cosmopolitanism (p. 265).

Puhalo (2013) argues that on the collective level there is a stereotypical perception of own and other ethnicities and that there is still restraint towards establishing close relationships amongst ethnic groups. He argues that the causes should be looked for in nationalism and state regulations of Bosnia and Herzegovina, which regulate collective rights and obligations and not individual rights and obligations (2013). He offers an example of gymnasium students from Mostar who see their own ethnicity (Croats) as smart, clean, communicative, friendly, brave and civilized, and assign the opposite characteristics to other ethnicities (2013).

Similar results are found in Majstorović and Turjačanin (2013), who found that young people in Bosnia and Herzegovina are most strongly

attached to religion, then to their own people. Amongst Bosniaks, highest attachment was found to be towards religion and own ethnicity and the state Bosnia and Herzegovina. Croat and Serb respondents felt the highest attachment towards religion and ethnicity, but their attachment towards the state of Bosnia and Herzegovina was very low (Majstorović and Turjačanin, 2013). Youth Study - Bosnia and Herzegovina (2015) indicated that young people have a low level of trust towards members of other ethnicities. It said that only 45,2% of participants would accept members of other nationalities as their family member.

Allport's Intergroup Contact Hypothesis

Allport (1954) argued that intergroup contact was crucial for reducing prejudices between groups in a conflict. He claimed that prejudices can be reduced through intergroup contact only if four key conditions are met: equal status, common goals, intergroup cooperation and support from authorities, law or custom (Pettigrew, 1998). Pettigrew (1998) mentions several studies conducted in the US that have shown that if all these conditions are met, the level of prejudice decreases. The studies he mentioned were conducted on white and black Americans. One of the examples Pettigrew (1998) presented was about Merchant Marine in 1948, where interdependency developed on ships and in the maritime union. The more voyages white seamen took with blacks under these conditions, the more positive their racial attitudes became (Brophy 1946 in Pettigrew, 1998: 67).

Magill and Hamber (2011) did a comparative study of 30 young people from Bosnia and Herzegovina and Northern Ireland about the reconciliation process. One of the questions was what is reconciliation for you? A seventeen year old girl from Bosnia and Herzegovina answered "Reconciliation for me means that all of us should be one community. Not to fight over things ... to have Muslims, Serbs, and Croats form one community" (Magill and Hamber, 2011). Although participants mentioned the importance of discovering the truth about what happened, they also argued that it is important to look forward and be one community (Magill and Hamber 2011). Magill and Hamber, according to the findings of this study suggest that the goal of fostering the spirit of reconciliation in young people may have limited efficacy if they do not encourage intergenerational dialogue and if the wider reconciliation process is not built on a foundation of political and economic progress (Magill and Hamber, 2011).

Stereotypes and prejudices

Majstorović and Turjačanin claim that cognitive construction is based, inter alia, on our beliefs about members of different social groups (Majstorović & Turjačanin, 2013). This phenomenon is what we call stereotypes, and stereotypes are always depersonalized. This means that members of other social groups are not seen as individuals but as group members who share the characteristics of their group (Wright & Taylor 2003 in Majstorović & Turjačanin, 2013). Discussing such stereotype formation mechanisms, Majstorović and Turjačanin mention four different mechanisms: cognitive, affective, motivational and socio-cultural (Mackie, 1996 in Majstorović & Turjačanin, 2013). Majstorović and Turjačanin's research has shown that the perception of "the other" amongst different ethnic groups in Bosnia and Herzegovina is mostly negative. For example, Croats and Serbs believe that Bosniaks are mostly hospitable and united, but also backward and impolite (Majstorović & Turjačanin, 2013).

Research objectives

The main objective of this study is to examine the impact of youth organizations on decreasing the ethnic distance between young people in Bosnia and Herzegovina. Being a youth worker for almost two decades, by researching the relevant literature and interviewing other youth workers over the past month, I discovered that we lack a relevant comparative study that can show us the impact of youth organizations on the ethnic distance between young people in Bosnia and Herzegovina. There is only general research on the topic of ethnic distance between youth in Bosnia and Herzegovina. The interviewed youth workers agree that this research will provide them with insights into the effects of their efforts related to ethnic distance between young people and ideas on how to proceed with their work in the future.

Youth NGOs in Brčko District and what they do

According to the Youth Law, youth organizations are organizations that have at least 2/3 of young people as their members and as members of their decision-making bodies. The same law defines youth as people between the ages of 15 and 30 years.⁶ Taking this into consideration, I

⁶ <https://skupstinabd.ba/3-zakon/ba/Zakon%20o%20mladima%20Brc--ko%20distrikta%20BiH/001%2018-17%20Zakon%20o%20mladima%20Brc--ko%20distrikta%20BiH%20B.pdf>

chose four of the most relevant organizations in the Brčko District to include in this research: PRONI Center for Youth Development, Firefly Youth Organization (Svitac, in the local language), Youth Organization E.P.A. and Youth Centre Vermont. Please note that, after several attempts to include Youth Centre Vermont in this research, this was not possible because they did not provide the documents I needed. I have discussed this issue with their manager, but without results.

PRONI Center for Youth Development

PRONI Center for youth development is an NGO, a non-profit and non-partisan organization founded with the aim to organize and deliver training in the area of social work with young people and to promote voluntarism amongst active citizens. PRONI Center for Youth Development Brčko District was formed in August 1998, existing for more than 20 years and operating directly in Brčko District as well as on the national and European level through partnerships and networking with other youth NGOs.

PRONI has a vision that all young people have the ability to develop themselves and an opportunity to contribute to a democratic and just society in which their needs are acknowledged and resolved. Activism, collaboration and understanding among people are an integral part of the democratic and just society.⁷

Firefly Youth Organization

Svitac began in Brčko as the Svitac Youth Project in 1998, when British-born Ellie Maxwell founded the organisation. Ellie was an aid worker who came to believe that shared creative activities and contact with the outside world can play an important part in reducing tensions linked to sectarian violence. Since the establishment of Svitac almost 20 years ago, Svitac has played an important part in strengthening the community of Brčko from the ground up. This would not have been possible without the hard work of Svitac founders, staff and volunteers and the ongoing generosity of our supporters. Svitac evolves by building stronger working relationships with local NGOs and by developing volunteer opportunities with a wide range of international partners.⁸

⁷ <http://www.proni.ba/>

⁸ <http://fireflybosnia.org/us/history/>

*Association for Education, Promotion and Affirmation of Young People
E.P.A., Brčko District BiH*

The Association for Education, Promotion and Affirmation of Young People E.P.A. Brčko District BiH, is a non-governmental association that primarily provides non-formal education to young people and children. This involves young people from marginalized groups, such as national and sexual minorities and members of religious groups.

E.P.A.'s mission is to create the conditions for social development and engagement of young people and especially marginalized groups. To achieve this, the organization conducts activities aimed to enact the Youth Law as the legal solution to young people's problems. All the projects that we implement involve youth activism. Volunteering also plays an important role in the activities of the association. The association was formed and registered in 2010.

From the information provided we can see that all three youth NGOs use non-formal education methods to achieve their goals. They partner with other NGOs from Bosnia and Herzegovina, the region and other parts of the world, as well as governmental organizations, and engage young people in different activities in order to provide them with opportunities to contribute to the democratization of society and to increase the collaboration and understanding among the youth in Brčko District and wider. They support and promote youth volunteerism and activism in order to contribute to the social development of young people.

Method

Sample

The research sample that was tested using the Bogardous scale of social distance and comprised 60 young people aged 15-30, of which 30 have participated in youth work activities and 30 that have not. This approach should provide a clear picture on how both groups perceive "the others" and the reconciliation process in general.

To gain a clearer understanding of youth attitudes about people of different ethnicity, two focus groups with a total of 20 young people will be organized. They will be split into two groups of 10, with one group comprising 10 young people who are members of some youth NGO in Brčko District and the second group comprising ten young people who

have never participated in any youth NGO activity. This will allow me to compare their attitudes and feelings towards people of different ethnicity and possibly establish a connection between ethnic distance and participation in youth NGO activities.

Instruments and measures

Bogardous scale that is used in this research attempts to measure the respondents' degree of warmth, intimacy, indifference or hostility towards "the other".⁹ Research questions will be divided into 3 groups: Frequency of interethnic contacts; Inclination to work and live with other ethnic groups, and Intimacy of their own and relatives contact with other ethnicities.

Some of the questions in the online questionnaire are:

- Were you ever a member of a youth NGO?
- How often do you have contact with members of other ethnicities?
- Would you be friends with members of other ethnicities?
- Would you live in the same street with people of different ethnicity?
- Would you marry someone that is not the same ethnicity as you?

Since one of the practices of youth work in terms of reconciliation work and reduction of the ethnic distance between young people is to support interethnic contact by working on common goals, this research will be based on Allport's (1954) intergroup contact hypothesis. He held that positive effects of intergroup contact occur only in situations marked by four key conditions: equal group status within the situation; common goals; intergroup cooperation; and the support of authorities, law or custom (Pettigrew, 1998). Youth work activities, in most cases, incorporate common goals and intergroup contact and that is why it is important to measure the ethnic distance between young people who have participated in these kinds of activities and those that did not. This will provide clear insights into the effectiveness of youth organizations on reducing the ethnic distance between youth in Bosnia and Herzegovina.

⁹ <http://oxfordindex.oup.com/view/10.1093/oi/authority.20110803095515287>

Results

Focus groups

Bryman defines focus groups as a form of group interview in which: there are several participants (in addition to the moderator/facilitator); the emphasis is on questions concerning a specific and well-defined topic; and the accent is on the interaction within the group and the joint construction of meaning (Bryman, 2004). The focus group method was chosen to provoke discussion among the participants by using open questions in order to find out about what has influenced their attitudes and feeling towards young people of other ethnicities. The questions were focused on three topics: 1) youth NGOs' influence on ethnic distance; 2) other influences on ethnic distance; and 3) Participants' views on ethnic distance amongst young people in Brčko District.

Two focus groups were organized. The first focus group consisted of ten young people participating in the activities of different youth NGOs, which gave me the opportunity to explore attitudes and feeling towards other ethnicities in those young people who are active in the youth NGO sector. To compare their attitudes and feelings to the attitudes and feelings of young people who have never participated in any NGO, I organized a focus group with ten young people who match the above criteria. I believe it is crucial to compare the attitudes and feelings of young people of those two groups in order to explore the youth NGO influences (...and other influences) on the ethnic distance amongst young people in Brčko district.

Focus group 1 - (Young people that are members of some youth NGO)

The first group consisted of nine members of two youth NGOs active in Brčko District: Association of High School Students from Brčko District and PRONI Center for Youth Development Brčko District. One invited young person canceled participation in the focus group two hours before it started, so only nine youth participated in the focus group instead of the planned ten.

Generally, young people from the first group do not consider Brčko an ethnically divided town, although they are all aware of other people's ethnicity. Besides, as they have traveled around Bosnia and Herzegovina and worked on different projects organized by youth NGOs, they came to realize that there are towns that are much more divided than Brčko district.

Adnan, one of the participants, shared his experience from other Bosnian towns.

"I thought that Brčko was a divided town until, through the organization Association of High School Students and their project Friends without borders, I got the chance to see other towns. Then I saw how much we are, so to say, better, because we are less divided than they are. Specifically, I mean the town Gornji Vakuf-Uskoplje, which is a town with practically only one street where people from one side of the street feel uncomfortable on the other side of the street and vice versa."

This participant is describing a town in Central Bosnia and Herzegovina which was divided during that last war between Bosniaks and Croats. The frontline went practically through the middle of the town. Here we can see an example of how cooperation between youth NGOs from two towns provided Adnan with the opportunity to experience ethnic divisions in other parts of Bosnia and Herzegovina and compare that with Brčko District.

Zerina, also one of the participants, said:

"I don't think there is that much difference in Brčko, but on the other side I think that people in Brčko are aware of who belongs to which nationality. I don't think that everybody has a problem with that. I believe that it depends on the age of the people, because we the teenagers and young people who have the opportunity to socialize and be a part of different activities don't have problems with people of other nationalities. Older people who went through the war and who don't have the possibility to socialize with people of other nationalities... I believe they have the biggest problem with people of other nationalities. They tell us don't go to this or that coffee bar. It is a Serb coffee bar or a Bosniak coffee bar. I don't care about that, but they do."

Zerina has made three important statements here. She claims that people in Brčko District are aware of their ethnic identity, that "adults" have problems communicating with people of different ethnicity and that "adults" influence young people's views of people of other ethnic background.

Zerina added that ethnic differences are also imposed on young people by the educational system.

"I believe that these differences are kind of enforced on us. For example, one year on our School Day the facilitator must be a Bosniak, next year it has to be a Serb and the following year it has to be a Croat. The same thing is when they elect the best student of the generation. That is bizarre. It is like some kind of a higher force is enforcing this".

Zerina makes another important point here: the system's influence on or enforcement of ethnic differences on young people. She recognized the influence of both adults and the school system on the ethnic divisions between young people. The practice that Zerina mentioned is clearly a political act organized by the school itself. Michael W. Apple (2004) argued that *"education was not a neutral enterprise, that by the very nature of the institution, the educator was involved, whether he or she was conscious of it or not, in a political act"*. Here it must be taken into consideration that the state educational system is organized by political elites and that besides the official curriculum it also includes a hidden curriculum that serves the higher goals of the political elite.

Here it is important to mention that all of the participants in the focus group have stated that they have close friends of all ethnic backgrounds. They meet them in coffee bars, schools and during their involvement in youth NGO activities.

Merima, one of the participants, mentioned:

"Through the activities with youth organizations I got the opportunity to travel all over Bosnia and Herzegovina and meet a lot of friends of other nationalities. That has helped me to see that nationalism makes no sense and that I am on the right path."

In terms of outside influences on their attitudes towards other nationalities, namely their parents, most of the participants said that their parents have no problem with them being friends with peers of another nationality.

Diana said:

"My parents are very open to people of other nationalities. They are ok with the fact that I have friends of other nationalities and it is ok if I have a love relationship with someone of different nationality. On the other hand, I have friends whose parents say: you can be friends with anyone you want, but not in a love relationship".

Adnan added

"I know young people that had to lie to their parents if they wanted to celebrate the birthday of their friend who is of another nationality".

Matea, another participant, had similar experience with her parents.

"Me, and my parents as well, find it absurd to be divided like that... That was never something important in my life or in the life of my parents. I have friends all over the country, I visited them and they visited me, and my parents never had any problem with that."

Arnela mentioned:

"It is ok for my parents if I have friends of other nationalities, but still, they keep a little distance, because they were shooting at you, and my father was wounded, so there is always a certain amount of distance".

Even though it seems that the participant's parents have no problem with them having friends from other ethnic groups, some of the participants stated that their parents would not approve of a relationship with people of another nationality.

Mladana said:

"I don't think my mother would approve such a relationship, but she knows how I feel about that and that I would not end a relationship for that reason. Eventually, she would be ok with it."

Merima added:

"I think I would have a similar situation. At first they probably would not approve, but they know it is my decision and my life, so they would come around."

In terms of whether and how the NGO activities have changed their attitudes towards people of other nationalities, the participants argue that they had similar attitudes before they came to the NGO sector, but that the NGO sector has confirmed that they are on the right path and that their way of thinking is the right way.

Zerina said:

"I was thinking the same way before I came to youth NGOs, but with the NGOs I got the chance to meet a lot of people and to travel to other towns. That has, in a way, confirmed my thinking that I do not need to hate anyone. It also gave me the opportunity to learn a lot about other people".

Adnan added:

"To be honest, me one year ago and me now share the same opinion. The organization Association of High School Students of Brčko District is the best thing that happened to me. It has convinced me that I was right when I was in conflict with some people, including my parents, on that subject, when those people tried to tell me that I should keep away from some ethnic group. That organization convinced me that I was right".

Matea argued that some people have changed their attitudes while participating in NGO activities.

"I have witnessed that some people join the organization while having distance towards other nationalities, but as they travel and participate in other activities they change."

It is notable that the participants in the first group consider their parents (close family members) and the political system (education system) as the two major influences on the value system of young people in Brčko District. It is possible that war trauma that their parents went through has influenced their attitudes towards other ethnicities, and by not allowing their children to form close relationships with members of other ethnicities they try to protect them. As we could see, several participants stated that their parents would not be happy with them entering a love relationship with a member of other ethnicities, but they still do it. Obviously, there must be other influences on their attitude towards other ethnicities. Speaking of other influences, the participants argued that these ethnic divisions are "*kind of enforced on them*", such as in the example of the "Best student of the generation", where each year the school selects a student from another ethnic background. That is, of course, not official, but the participants claim it is a school practice. Both the participants' parents and their schools treat ethnic identity as their primary identity. Maybe for different reasons, but this is still the case. If we add the "national group of subjects" and the ethnically divided curricula (different textbooks for geography, history and language) that still exist in Brčko District, then we can surly say that the school system in Brčko District sets ethnic identity as the primary identity.

Bandura (1977) argues that "*except for the elementary reflexes, people are not equipped with inborn repertoires of behavior. They must learn them. New response patterns can be acquired either by direct experience or by observation*".

He also claims that our behaviour is influenced by inner drives, such as needs, drives and impulses, but our behaviour is also influenced by environmental conditions (Bandura, 1977). We can consider family members and school system, amongst other, as influences which socialize young people into their ethnic groups in order to homogenize the ethnic groups across Brčko District and Bosnia and Herzegovina. With respect to youth NGOs, participants have argued that they had positive attitudes towards other ethnicities even before becoming part of the youth NGO sector, but the youth NGO sector has confirmed that their attitudes and values were the right ones. By participating in different activities and travelling to other parts of Bosnia and Herzegovina, they got the chance to meet people of other ethnicities and work together on mutual aims, which is a part of Allport's (1954) argument. In that sense, we can say that the youth NGO sector and their involvement in it have contributed to reducing the ethnic distance amongst them.

Focus group 2 - (Young people who have not participated in any youth NGO activities)

The second focus group consisted of eleven young people who have not been involved in any youth NGO activity and all are students of the Technical School in Brčko District. The members' of this group attitudes towards people with other ethnic backgrounds differed on several points.

Milan said that most of the young people have friends of some other ethnic background.

"Our town is like that. We must function together. We have learned to be friend with everybody."

Most of the young people interviewed come from monoethnic parts of the Brčko District, which makes it hard from them to find friends of other nationalities.

Marko said that the fact that he comes from a village has a lot to do with his choice of friends.

"I don't mind if somebody is of another nationality, but I come from a village where only one nationality lives, so it is hard to find friends that are other nationality. In my class I am the only Croat. Still I am also good friends with some people of other nationalities".

Dona, a girl from a "mixed marriage", said:

"I do not look at people like that. I have parents who are different nationality, so..."

While interviewing the first group we saw that parents can influence young people's choice of friends. This was also the case in this group. Dalibor said that his parents do not have any problems him having friends of other nationalities.

"I just tell them my friend is coming, and by their name they know what nationality that friend is. They have never said anything about it".

Zoran added:

"Even my parents have friends of other nationalities".

In terms of love relationships with people of different nationality, most of the focus group participants said that they have nothing against this. Milan said that he has nothing against it and even if his parents did, he would not listen to them.

"They (the parents) can criticize that, but it would be for nothing because I would not listen. If that person is good for me, then why not?!"

Milorad said:

"I had a relationship with a girl of a different nationality. Then my parents where against it and her parents where against it. I decided then that if the girl is not of the same religion I would not do it, because I don't want to get into conflict with my parents. They are my parents, they made me, so to speak; I live with them and I don't have any choice."

He added:

"Now I see it like my parents. I believe that while we are younger, while we live with our parents, we should do as they say."

Jelena said that it is ok to have a boyfriend of another religion, but her parents would never let her. Dona added that all her boyfriends were of different religion. "I see it as something great. I look at it through my mom and dad. We celebrate all the holidays. I see that we are all the same.

Still, where the participants of the second group mostly differ from the young people in the second group is the attitude towards marriage between people of different ethnic backgrounds.

Adis said that he would not marry a girl of a different nationality.

"I think it is about 90% that I would not marry someone of a different nationality".

Milorad said that he would not do it because of future generations.

"We don't know if the situation will be better. It could be worse. How would that child find itself in that new society?"

Dona argued that her mixed marriage background gives her broader views of the world.

"I know many people from mixed marriages. They suit me better because of how they see the world."

Milan stated that he went to a "mixed elementary school" and that he played football, but still he is not sure if he would marry someone of different nationality.

Here it is important to note that high schools in Brčko District are multi-ethnic schools, which means that young people attend school together but are segregated according to their ethnicity.

It was also interesting to see if the participants had the same attitudes towards other nationalities before they came to high school.

Milorad had a hard time adjusting to the multi-ethnic environment of the high school.

"I have finished elementary school in the school where only one nationality was present, but I knew that I must come to understanding with the others. Simply, it was not easy to get used to that, but it's ok."

Marko said that he also went to a monoethnic elementary school, but he was aware that others will go to high school with him.

"I was just hoping that I would not have any problems with anybody. I knew that some people have different views, so I hoped that there would be no problems."

For Nejra it was unusual to go to the same class with people of other ethnic backgrounds.

"It was unusual for me at first, but then I started to make friends and I am now friends with lots of people of other nationalities."

Dijana had similar feelings like Nejra. She said that it was weird for her, and that she needed a little time to get used to it.

From focus group interviews we can see that the participants have no problems with forming friendly relationships with peers from other ethnic backgrounds, but would have a problem to marry someone of different ethnicity. Their arguments are that it is easier that way, that their parents do not allow it and that their future children will have an easier life. It is also notable that their parents do not object to them having friends of other nationality but are against them marrying one, according to the participants' statements during the interview.

The possibility for high school students to meet colleagues of different ethnicity seems to be attitude-changing for most of the participants. Those who live in multi-ethnic communities (urban areas) already have experience with people of other ethnic background, so the transfer to high school and attending school and making friendships with colleagues of different ethnicity was not something new, but still, for most of the participants, as we could hear, it was confusing and they needed time to adjust since they did not have much experience in meeting peers of other ethnicities.

Focus group analysis

We can see that participants in both groups have similar attitudes towards living in the same place or forming friendly relationships with peers of other ethnicities. Almost all of them, in both groups, claimed that they have friends of different ethnicity or religion. Taking into consideration that Brčko district is a multi-ethnic town and that students, unlike in some places in Bosnia and Herzegovina, attend high schools together, this is something that is natural since they spend most of their day together. Participants of second group claimed that they did not have the same feeling towards peers of different ethnicity before they came to high school. Main reason for that is that they live in monoethnic environments and did not have much opportunity to form any kind of relationship with peers of other ethnicities. I have listed some of the participants' statements about this topic in the previous section. Participants in the first group argued that they had similar attitudes and feelings towards people of other ethnicities even before they became involved in youth NGO activities, even if most of them also came from monoethnic communities. They

argued that participating in youth NGO activities *"just confirmed how they saw the other"* (participant statement).

Another similarity in terms of attitudes towards "the other" in both groups is that adults, especially their parents, have influenced their attitudes towards people of other ethnicities. As some participants in both groups have said, some parents would not allow them to form emotional relationships or marry someone "who is not their own".

"My father was imprisoned during the war, and after one year he was released. He simply does not want me to go through what he went through. Another thing is what the life of our children would look like",

said one of the participants in the second focus group. A similar experience is shared by a participant from the first focus group:

"My father was wounded during the war, so he does not like them very much. He would not allow me to form that kind of relationship with them".

War trauma is something that determines their parent's attitudes towards people of other ethnicities and it is obviously something that is passed down to their children. This notion of "what the life of children would look like if they came from a multi-ethnic marriage" is mostly connected with maintaining the ethnic boundaries between different ethnicities. The parents are usually concerned with issues of how the child would be named (Muslim or Christian name), what ethnicity would it prefer ("us or them"). The parents of participants in both groups have created what Lindy calls a trauma membrane (Lindy, 1985; Lindy, Grace, & Green, 1981 in Worthington and Aten, 2010), which serves as a protective layer for a person who has experienced trauma. *"The social or societal trauma membrane may develop at an unconscious or conscious level to defend oneself against future traumas and to permit healing. The trauma membrane may also develop as the result of a strong emotional reaction, in which case it tends to minimize alternative perspectives"* (Worthington and Aten, 2010).

A notable difference between the first and second group concerning the matter of emotional relationships with persons other ethnicity is that most participants in the first group argued that they are ready to get into conflict with their parents if they would forbid them to enter a love relationship with a person of different nationality. This was the case with only two

participants in the second group. This could indicate that participants in the first group are more open to having a loving relationship with persons of different ethnicity, and that they are ready to fight for it.

Mixed marriages can have different functions in society. One of the functions can be to form connections between different ethnic groups in the society. Smits argues that “*Mixed marriages not only link together two individuals, but also the larger groups to which these individuals belong. Such marriages form a bridge between these larger groups across which family members and friends of the partners may get in touch with each other and new—group boundary transcending—personal contacts and collaborations may come into existence*” (Smits, 2010).

The general conclusion from the focus group interviews is that the main difference between the participants in the first group (young members of youth NGOs) and those in the second group (young people who never participated in any youth NGO activity) is the question about loving relationship between people of different ethnic background. During the interviews it was clear that participants from the first group were significantly more open to relationships (especially marriage) with people of different ethnic background.

Analysis of survey results

Questionnaires were distributed both as online questionnaires and in the form of printed questionnaires that young people could complete and submit. Since the Youth Law says that youth includes people from 15 to 30 years of age, all the young people that filled out the questionnaires were in that age range. The questionnaire was filled by 30 youth who have participated in youth NGO activities and 30 young people who have not. It was used as a tool to measure the ethnic distance between youth of different nationalities in both groups.

Since I needed clear answers, I have decided to use semi-open questions, to which participants could provide a brief response and/or state their opinion if they believe it is needed.

Respondents answered the following questions:

- What is your sex?
- What is your nationality (ethnicity)?

- Were you ever a member of an NGO?
- How often do you have contact with people of other nationality?
- Where do you most often have contact with people of other nationality?
- Would you live in a town where your nationality is not the majority?
- Would you live on the same street with people of different nationality?
- Would you work with people of different nationality?
- Would you have friendly relations with people of different nationality?
- Would you let people of different nationality into your home?
- Would you marry a person of different nationality?

Survey analysis

Questionnaires were completed by 60 youth (30 that have participated in youth NGO activities and 30 that have not).

Young people of all three main ethnic backgrounds participated in this research. Namely, 45% of all participants (27 participants) declared themselves as Bosniaks, 50% (30 participants) declared themselves as Serbs and 5% (3 participants) declared themselves as Croats. None of the participants declared themselves as "others". This shows the multiethnic composition of Brčko District and clear identification of participants with their ethnic identity in Brčko District.

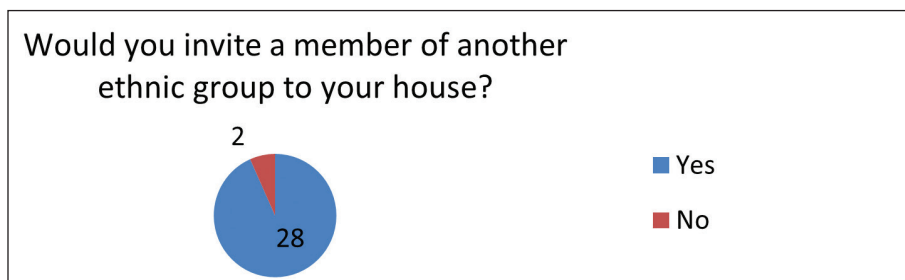
Graph 1: Ethnicity of participants

All participants said that they communicate on a regular basis with members of other ethnic groups. All of them said that they communicate with people from different ethnic backgrounds one to three times a day, which means that prejudices between ethnic groups in Brčko District could be low, since young people have opportunities to establish contact in their personal life, school or work, unlike most ethnically homogeneous

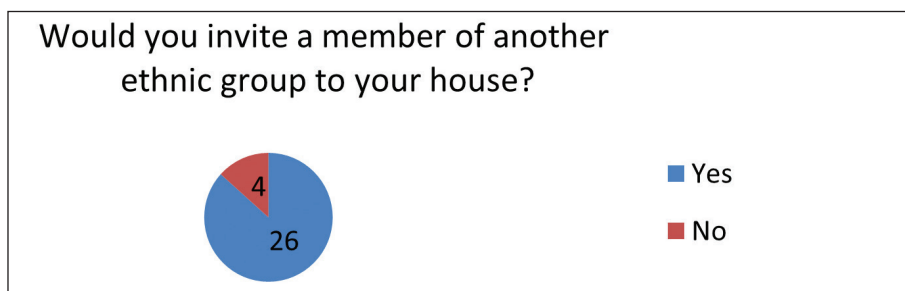
parts of Bosnia and Herzegovina where, one could say, it is easier to build up different kinds of prejudices toward other ethnic groups.

Allport (1954) defined prejudice as *"a feeling, favorable or unfavorable, towards a person or a thing, prior to, or not based on, actual experience"*. In terms of ethnic prejudices, Allport (1954) says: *"Ethnic prejudice is an antipathy based upon a faulty and inflexible generalization. It may be felt or expressed. It may be directed toward a group as a whole or toward an individual because he is a member of that group"*. If we consider Allport's definition and the fact that people of different faiths and ethnic backgrounds have been living together in this area for centuries, we can presume that people of different religions and ethnicities are familiar with each other's ethnic and religious traditions and cultures. Then how did it come to *antipathy based upon a faulty and inflexible generalization*? I will discuss this issue later in the article.

In Graph 2 we notice the first signs of a distance amongst participants. Two of the participants who have participated in some activities organized by youth NGOs would not invite members of other ethnic groups to their house (Graph 2). Graph 3 shows us that for participants who did not participate in any activity organized by youth NGOs that number is 4.

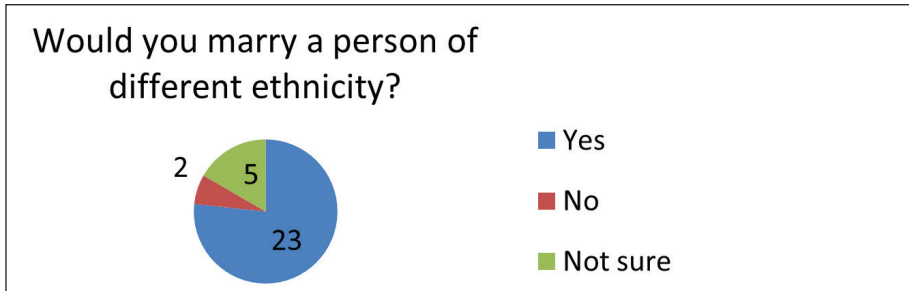

Graph 2: Participants who have participated in youth NGO activities

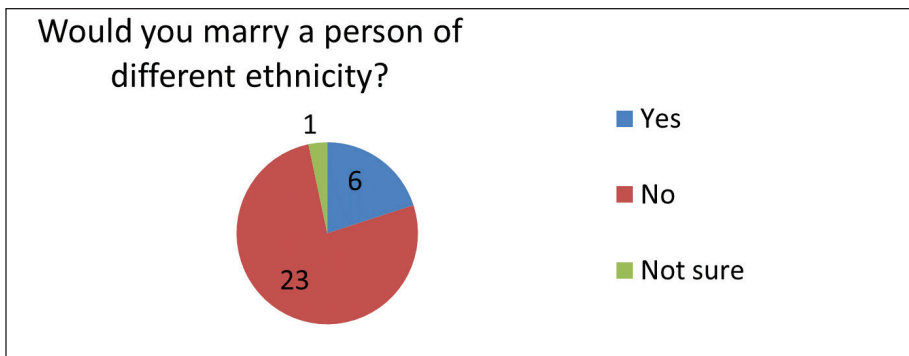

Graph 3: Participant that have not participated in youth NGO

Graphs 4 and 5 show us participants' willingness to marry a person of different ethnicity. Here we can see a clear change of attitudes in terms of level of distance towards other ethnicities when it comes to participants who participated in youth NGO activities and the ones who have not. Most participants who have participated in NGO activities said that they would marry a person of different ethnicity (23 of them), six participants said that they would not marry a person of different ethnicity and five of them were not sure (Graph 4). Graph 5 shows us the attitudes of participants who have not participated in any youth NGO activities. We see that 23 of them would not marry a person of different ethnicity, six would marry a person of different ethnicity and one person was not sure. It is important to take into consideration that other factors (family, educational system, political discourse and other socialization factors) besides participation in youth NGO activities influence the attitudes of young people, yet the difference in views of participants of two groups is substantial and needs to be taken into account.

Graph 4: Participants who have participated in youth NGO activities

Graph 5 - Participant that have not participated in youth NGO activities

The online questionnaire has shown that, similarly to focus groups, there is a great discrepancy in the attitude towards emotional relationships with people of different ethnicity between the two groups of youth. In Graph 4 we see that 23 out of 30 participants from the group of youth involved with youth NGOs would marry a person of another ethnic background. Participants who are not members of any youth NGO think differently. Namely, 23 out of 30 participants would not marry someone of different ethnicity. This is also the biggest difference between these two groups in terms of their attitudes towards people of different ethnicity.

We could also see that all participants in both groups, just as participants in focus groups said, have no problem with having friendly relationships with people of different ethnicity. They have no problem living in the same town or street as people of different ethnicity.

The multi-ethnic structure of Brčko District offers young people the opportunity to meet and possibly go to school or work together. As participants from both groups stated, most of the people of other ethnic backgrounds they meet in school or during their free time (coffee bars, sport clubs and other). They meet them 1-3 times per day.

Discussion and Conclusion

Throughout the research (focus groups and online questionnaires) we can see that social bonding potential between youth in Brčko District exists in terms of living in the same town, street, working together and forming friendly relations. Unlike in other parts of Bosnia and Herzegovina (Federation of Bosnia and Herzegovina and the Serb Republic), which are mostly ethnically homogenous according to the last census (2013)¹⁰, Brčko District is a multi-ethnic community that gives its inhabitants opportunities to form different kinds of relationships across ethnic boundaries. What makes it possible is the joint school system (although the "*National group of curses (history, language, geography and religion)*" is still present in Brčko District schools), along with the highest rate of return in Bosnia and Herzegovina and the general employment policies of Brčko District Government.

¹⁰ <http://www.statistika.ba/>

*Impact of youth NGOs on the ethnic distance between
young people in Brčko District*

As already said, youth NGOs, both foreign and domestic, have taken the peace-building role in Bosnia and Herzegovina, especially in the years right after the war ended in 1996. One of their aims was to create opportunities for young people to meet and discuss the recent past in a safe environment and during structured activities.

As we could see, young people who have participated in youth NGO activities claimed that they had similar attitudes towards people of different ethnicity even before they joined youth NGOs, so we cannot say that activism in youth organizations has changed how they see "others", but rather that they saw youth NGOs as an opportunity to spread the idea of universal values that they believe would change Brčko District (or the whole Bosnia and Herzegovina) for the better. Still, some participants argued that exposure to a multi-ethnic environment such as in youth NGOs has validated and strengthened their idea that the kind of activities implemented by various youth NGOs and the values they promote are important for Bosnia and Herzegovina and the peace building process in it. As O'Loughlin (2010) argued: *"Ethnic boundaries are not as easily maintained in the urban environment and interactions in shared spaces such as schools also help to erode ethnic lines. Thus, cross-ethnic trust develops and tolerance results from the mixing"*.

Most of the participants in the group of young people who did not participate in youth NGO activities claimed that they did not have same attitude towards "others" before they came to high school. The argument for that, as they said, is that they come from monoethnic communities and they attended monoethnic primary schools so they did not have a chance to meet anybody who was not of their religion or ethnicity. This argument certainly goes in favour of O'Loughlin's thesis above.

Some of the participants that are active in the youth NGO sector argued that youth organizations give them opportunities to travel across Bosnia and Herzegovina and meet peers from other ethnic backgrounds and other towns. They claim that this *"widens their horizons and they see that they are not different from the others, and that the others have also suffered during the war"*. Here it is important to mention that it is not only about traveling and meeting "others", but involvement in different peacebuilding projects

can be seen as what Allport (1954) calls mutually agreed aims, which is one of the factors needed to overcome existing prejudices.

Since active engagement in any youth NGO activity is voluntary, it gives young people an opportunity to involve themselves in different social processes in their community, such as peacebuilding processes. Schaerffer (2014) argues that *"People learn democratic skills by organizing their associational life and by articulating their interests in democratic ways. Civic engagement thereby fosters democratic virtues such as tolerance, political efficacy and the willingness to participate in public life"*.

It is important to say that by examining the employment policies or membership policies of three above mentioned youth NGOs in Brčko District I could not find any trace of preference for one ethnicity or another.

The ethno-nationalistic discourse used by politicians at the state level as well as in Brčko District, their use war trauma to influence relationships between different ethnicities, the high level of youth unemployment, corruption and a segregated education system are all factors which do not favour peacebuilding processes in Brčko District. Several studies claim that the education system serves the ruling elite and deepens ethnic tensions between citizens (Husremović, Powell, Šišić and Dolić, 2007). Although Brčko District does not operate a "two schools under one roof" system, it still uses the "national group of subjects" system which, as confirmed by several studies (Pečkovčić, 2017), clearly aims to increase ethnic segregation in Bosnia and Herzegovina and Brčko District as well.

Generally, we can conclude from the information retrieved from the two focus groups and the online questionnaire that the NGOs play an important role in transforming this local community in Brčko District into a just and progressive society by setting an example of how young people can work and live together and by disseminating the values they represent among the citizens of Brčko District. As said by the participants from the first group, youth NGOs have not played a major role in changing their attitude towards "others" since it was as it is now, but still gave them an opportunity to influence their peers who do not think alike. Considering the political situation which I briefly described above, I believe that it is important to have a "force" like this in the society, which will serve as a corrective factor for the local decision makers.

Literature

- Allport, G.W. (1954), *The Nature of Prejudice*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Apple, W., M. (2004), *Ideology and Curriculum*, Routledge Falmer
- Bandura A. (1977), *Social Learning Theory*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey
- Bryman A. (2004), *Social Research Methods*, Oxford University Press
- Dženana Husremović, Steve Powell, Ajla Šišić i Aida Dolić (2007), *Obrazovanje u BiH: Čemu učimo djecu? Analiza sadržaja udžbenika nacionalane grupe predmeta*, Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina (Dženana Husremović, Steve Powell, Ajla Šišić i Aida Dolić (2007), *Education in Bosnia and Herzegovina: What do we teach our children? Analysis of national group of school subjects textbooks*)
- Magill and Hamber (2011), *If They Don't Start Listening to Us, the Future Is Going to Look the Same as the Past*": Young People and Reconciliation in Northern Ireland and Bosnia and Herzegovina, *Youth & Society*, 43: 509-527
- Majstorović and Turjačanin (2013), *Youth Ethnic and National Identity in Bosnia and Herzegovina: Social Science Approaches*,
- Malešević S. (2004), *The Sociology of Ethnicity*, SAGE Publications Ltd, London
- Moore, A. (2007), *How the Brčko District became the most successful case of post-war peace building in Bosnia and why it may ultimately fail*, *Department of Geography UCLA*. Retrieved from: <http://www.peacefare.net/wp-content/uploads/2011/06/Why-Br%C4%8Dko-became-one-of-the-only-success-stories-in-Bosnia-finished-draft-3.pdf>
- Nix V.J. (1993), *Assessing the Existence of Social Distance and factors that affect its magnitude at a southern university*, University of Mississippi, Department of Sociology

- O'Loughlin J. (2010), Inter-ethnic friendships in post-war Bosnia-Herzegovina: Sociodemographic and place influences, Institute of Behavioral Science and Department of Geography, University of Colorado
- Pečković A. (2017), Nation divided: Building identities through Bosnian history, *Review of Social Studies (RoSS)*, Vol.4, No., 23 - 40
- Pettigrew (1998), Intergroup contact theory, *Annu. Rev. Psychol.* 1998. 49:65.85
- Puhalo S. (2013), Kako opažamo druge etničke grupe i njihove članove (*Socijalna percepcija i etnička pripadnost kod srednjoškolaca u Bosni i Hercegovini*), Friedrich-Ebert-Stiftung (How do we see other ethnic groups and their members: Social perception and ethnic belonging amongst highschool students in Bosnia and Herzegovina)
- Rot N. & Havelka N. (1973), Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine, Institutu za psihologiju, Beograd
- Schaerffer (2014), Ethnic diversity and Social cohesion: Immigration, Ethnic Fractionalization and Potentials for Civic Action
- Smits J. (2010), Ethnic Intermarriage and Social Cohesion. What Can We Learn from Yugoslavia?, *Social Indicator Research*, 96(3): 417–432
- Statute of Brčko District (2010), Available at: <https://skupstinabd.ba/images/dokumenti/ba/statut-brcko-distrikta.pdf>
- Worthington E.L. and Aten J.D. (2010), *Trauma Rehabilitation After War and Conflict: Community and Individual Perspectives*-Springer-Verlag New York
- Žiga L. at al. (2015), *Youth study - Bosnia and Herzegovina*, Friedrich Ebert

Rodna (ne)ravnopravnost u medijima: percepcije novinarki iz Bosne i Hercegovine

ZLATIBORKA POPOV-MOMČINOVIĆ¹
Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu

VUK VUČETIĆ²
Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu

„Što više to bolje“ i „Trava je drugdje uvijek zelenija“³

Sažetak: U radu se analizira rodna (ne)ravnopravnost u medijima u Bosni i Hercegovini na osnovu sprovedenog kvalitativnog istraživanja i dubinskih intervjua sa bosanskohercegovačkim novinarkama. Generalno, novinarstvo je specifična profesija u koju su žene naknadno uključene i medijske rutine unutar redakcija u složenom su odnosu sa vanjskim okruženjem, te usložjavaju put ka rodnoj ravnopravnosti. U BiH je situacija još kompleksnija zbog nepovoljnog društveno-političkog i ekonomskog konteksta, a na šta ukazuju sve intervjuisane. Analizirane su i neke specifičnosti njihovog položaja s obzirom na vrstu medija (elektronski, štampani i *online*) te vlasničku strukturu (javni, privatni, neprofitni), kao i mjesta unutar hijerarhije u redakciji. Zajednička percepcija intervjuisanih bh. novinarki je da nepovoljno okruženje i djelovanje izvanmedijskih aktera (posebno političara) dodatno usložjava neravnan položaj novinarki u profesiji, koja je posebno degradirana u BiH, za razliku od uređenijih društava Evropske unije. Generalno, loša situacija u bh. medijima posebno izlaže novinarke različitim oblicima napada od strane izvanmedijskih aktera, kao i kršenju njihovih prava unutar redakcija.

Ključne riječi: rodna ravnopravnost, novinarke, novinarstvo, mediji, redakcija, Bosna i Hercegovina

¹ zlatiborka.popov.momcinovic@ff.ues.rs.ba

² vuceticvuk@yahoo.com

³ Engleski izrazi: *The more the merrier* i *The grass is always greener on the other side*. Koristimo ih kao podnaslov ovog rada s obzirom na trendove porasta broja žena u novinarstvu svuda u svijetu, uključujući i Bosnu i Hercegovinu, koja je nekad vodila u pojednostavljene pretpostavke da će na osnovu ovog kvantitativnog *booma* doći i do poboljšanja položaja novinarki. Dalje, i zbog intencije ovog rada da ukaže koliko je nepovoljan položaj bh. novinarki uslovljen ovdašnjim kontekstom, a koliko otpornošću medijskih struktura na promjene, uključujući i opšte trendove u profesiji koji dovode to toga da je i u tzv. uređenijim zemljama položaj novinarki i dalje daleko od idealnog.

Abstract: The paper analyzes the gender in(equality) in the media in Bosnia and Herzegovina, based on the conducted qualitative research and in-depth interviews with female journalists. In general, journalism is a specific profession where women entered subsequently and established media routines within newsrooms in a complex relationship with the external environment complicate the path to gender equality. The situation in BiH is even more complex due to the unfavorable socio-political and economic context, as all interviewees point out. Some specifics of their position with regard to the type of media and ownership structure, as well as places within the hierarchy in the newsroom were also analyzed. Common perception of interviewed female journalists is that the unfavorable environment and activities of non-media actors (especially politicians) further complicate the unequal position of female journalists in the profession, which is especially degraded in BiH, contrary to the functional societies in European Union. Bad situation in the media in general in BiH society further exposes female journalists to various forms of attacks by non-media actors, as well as violations of their rights within newsrooms.

Key words: gender equality, female journalists, journalism, media, newsroom, Bosnia and Herzegovina

Uvod

Praćenje stanja u medijima i analiza medijskih sadržaja smatraju se ključnim kada je riječ o rodnoj ravnopravnosti s obzirom na to da globalni informacijski i komunikacijski sistemi doprinose održavanju ali i daljem produbljivanju nejednakosti (Ross i Carter, 2011: 1152). Specifičnost profesije kao takve, medijskih rutina unutar redakcija i djelovanje različitih izvanmedijskih faktora put ka rodnoj ravnopravnosti u medijima čine veoma neizvjesnim. I dok se profesija dinamično mijenja i žene uspijevaju da se profiliraju u novinarskom poslu u sve većem broju, neki aspekti promjena djeluju negativno na unapređenje položaja novinarki (De Vuyst i Raeymaeckers, 2017). Na to ukazuju podaci da i u tzv. ekonomski razvijenim i uređenijim društvima konsolidovane demokratije i dalje uporno postoje različiti rodni disbalansi u medijima (European Institute for Gender Equality, 2017: 51). Vrijednosti slobode, uključujući i one medijske, dovode, kada je o ženama riječ, do razvoja suptilnih i novih strategija kontrole, koje je dodatno pojačao internet (Gallagher, 2001: 12).

U Bosni i Hercegovini, koja je specifično društvo po mnogo čemu, situacija je još složenija imajući u vidu komplikovanost političkog sistema koji odražava, ali i dalje produbljuje društvene podjele, nefunkcionalnost institucija, lošu ekonomsku situaciju i trend retradicionalizacije društva. Ratna razaranja, traumatizujući stanovništvo, dodatno su osnažila

patrijarhalne vrijednosti i rigidne koncepcije maskuliniteta u društvu, praćene trivijalnim prikazivanjem žena u medijima u regiji Zapadnog Balkana (Majstorović, 2016: 1103; Haider, 2020: 4). S obzirom na dominantnost muških glasova u politici, medijima, strukturama vlasništva i na mjestima odlučivanja, percepcije bh. novinarki o svom položaju su od velikog značaja, pružajući ujedno prostor za njihovo osnaživanje i čitanje/slušanje njihovih glasova.

Žena u novinarstvu: izazovi profesije

Novinarstvo je maskulizovana profesija u kojoj su žene i dalje podzastupljene na nekoliko nivoa: kao kreatorice medijskih sadržaja, kao urednice, kao tema o kojoj se izvještava, i kao izvori/sagovornice u medijskim sadržajima (Zock i Turk, 1998: 763). U novinarskoj profesiji je sve veća zastupljenost novinarki i ona se kreće oko 40% na svjetskom nivou (De Vuyst i Raeymaeckers, 2019: 24), a u nekim zemljama (npr. Njemačkoj) nešto je iznad 50% (Eckert i Assman, 2021: 1). Međutim, porast broja žena u novinarstvu naprosto nije srazmjeran povećanju broja žena na uredničkim pozicijama (Djerf-Pierre, 2009: 92). Novinarke su uglavnom smještene na pozicijama koje su na nižim nivoima hijerarhijske ljestvice te je riječ o tzv. vertikalnoj segregaciji (De Vuyst i Raeymaeckers, 2019: 25-26). Kampanje za ženske kvote na uredničkim pozicijama u medijima imaju kontradiktorne efekte. Tako su npr. u Njemačkoj od takve kampanje najviše „profitirale“ novinarke koje su porijeklom Njemice, iz srednje klase, iz zapadnog dijela Njemačke, i sa tendencijom da nemaju djece (Eckert i Assman, 2021: 14). U Švedskoj, koja se smatra svojevrsnim idealom *women's friendly state*, i dalje su izražene rodne hijerarhije u medijskim strukturama (Lundsten, 2021: 4). Rodna ravnopravnost u švedskom društvu je čak dovela do mišljenja kod jednog dijela muških kolega da su žene favorizovane pri zapošljavanju na važne pozicije u medijima (Djerf-Pierre, 2007: 96). Istraživanja pokazuju da urednice doprinose otvorenijoj i kreativnijoj atmosferi u medijskim kućama, većoj prisutnosti pozitivnih medijskih sadržaja, ali su i u tim medijima žene bile podzastupljene kao izvori informacija u medijskim sadržajima (Steiner, 2009: 122). Nepostojanje tzv. kritične mase žena na rukovodećim pozicijama u medijima uopšte i u okviru određene medijske kuće ne omogućava dobijanje jasnih uvida o uticaju na rodnu ravnopravnost (Eckert i Assman, 2021: 3).

Dalje, specifična rodna podjela rubrika i redakcija unutar samih medijskih kuća ukazuje na tzv. horizontalnu segregaciju. Žene su često zadužene da prate manje prestižne, *soft* teme, kao što su zabava, moda i stil života, dok muškarci dominiraju u informativnim redakcijama gdje se kreiraju političko-ekonomski, istraživački, informativni, *hard* sadržaji (Chambers i Steiner, 2010: 53; De Vuyst i Raeymaeckers, 2019: 26). U slučaju da su prisutnije i vidljive, kao što je npr. slučaj na televiziji, to doprinosi daljoj stereotipizaciji rodnih uloga i seksualnoj objektivizaciji žena uopšte, i paralelno je praćeno njihovom nevidljivošću na menadžerskim pozicijama (Chambers i Steiner, 2010: 49). Seksualizacija i stereotipizacija žena u popularnoj kulturi doprinijela je tome da i mediji u potrazi za gledanošću/čitanošću eksploatišu seksualnost (Cvetković i Oostman, 2018: 92), pa čak i ratne reporterke navode da se njihov rad ocjenjuje na osnovu njihovog izgleda (Steiner, 2009: 122).

Osim toga, višedecenijska isključenost i marginalizacija unutar profesije učinila je da su percepcije o onome što je važno i što se uopšte i treba naći u medijima odredili muškarci (Ross i Carter, 2011: 1149). Na osnovu rezultata globalnih istraživanja, žene se pojavljuju kao subjekti u tek 24% medijskih sadržaja (Haraldsson i Wängnerud, 2018: 523). Kada su prisutne npr. u vijestima, najviše su zastupljene u ulogama majki, supruga i žrtvi (Byerly i Ross, 2006: 40), a najzastupljenije su u *non-news* sadržajima, kao što su reklame (Turčilo, 2012: 104).

Nove tehnologije su u velikoj mjeri promijenile samu prirodu novinarskog posla, a internet je doprinio, tj. nametnuo novi princip aktuelnosti i interaktivnosti (Cvetković i Oostman, 2018: 98). Upotreba digitalnih tehnologija prilikom prikupljanja, oblikovanja i objavljivanja sadržaja postala je sastavnim dijelom posla, i promjene u medijskoj industriji, kao što su intenziviranje dinamike posla, reorganizacija, kao i narastajući talas profitno orijentisane neoliberalne logike, negativno utiču na mogućnosti žena da uspiju u novinarstvu (De Vuyst i Raeymaeckers, 2017: 3). Nemogućnost usklađivanja porodičnih i profesionalnih obaveza sprečava novinarke da budu u toku sa najnovijim tehnologijama, što dovodi to tzv. digitalne segregacije. Dolazi do daljeg smanjenja samopouzdanja novinarki, dok se tzv. muški digitalni kapital povećava (De Vuyst i Raeymaeckers, 2017: 9). Konačno, korištenje društvenih mreža i čitanje komentara na portalima postalo je nova rutina novinarske profesije, koja je doprinijela većoj izloženosti novinarki različitim oblicima rodno zasnovanog nasilja i uznemiravanja svuda u svijetu (Chen, Pain i Chen, 2020: 5).

Ovo promjene još više usložnjavaju probleme koji proizlaze iz specifičnosti novinarske profesije i organizacione kulture medija u uslovima kapitalističke demokratije te u složenim unutrašnjim i vanjskim odnosima medijske produkcije (De Bruin, 2018: 219). Smatra se da novinarstvo ima svoj gotovo zaseban *modus operandi* ili logiku djelovanja koja čvrsto počiva ne neformalnim pravilima koje se nastoje prikazati rodno neutralnim, ali su godinama i decenijama ugradili rodne pristrasnosti i predrasude (Lundsten, 2021: 9). I dok se npr. šira javnost o feminizmu najviše informiše putem medija, izvještavanje o feminizmu nije dovelo nužno do porasta svijesti u redakcijama i biti feministkinjom često se smatra nekompatibilnim sa novinarskom profesijom (North, 2009: 755).

Društveno-politički i medijski kontekst u Bosni i Hercegovini

U Bosni i Hercegovini situacija je još složenija i društvo se nalazi u hroničnoj zavisnosti od međunarodnog intervencionizma, čemu je doprinijela i medijska proizvodnja slike Bosne i Hercegovine kao zemlje žrtve pospješivši autoviktimizacijski sindrom (Ler-Sofronić, 2011: 91), i tradicionalne predstave o ženama sa ovih područja u domaćim i stranim medijima (Majstorović i Turjačanin, 2007). Pri tome se termini kao što su postsocijalističko, postjugoslovensko, postkonfliktno, postdejtonsko više koriste da zamaskiraju stanje u društvu a manje kao teorijski okvir za specifične analize, posebno kada je riječ o rodnim hijerarhijama (Husanović, 2014: 148) i njihovim sistematičnijim medijskim analizama (Popov-Momčinović i Vučetić, 2013: 214). Porast socijalnog isključenja i porast siromaštva su se u periodima krize i u BiH kao i drugdje u svijetu „još bolnije lomili preko leđa žena kao najranjivijeg socijalnog sloja“ (Ler-Sofronić, 2011: 86).

U kontekstu medija, specifičnost Bosne i Hercegovine posebno se ogleda u tzv. etnički podijeljenoj javnoj sferi i u izraženoj partitokratiji, koja je dovela da svojevrsne refeudalizacije društva i do vladavine predpolitike (Šarić, 2007), a što se ogleda i u neuspostavljanju građanske javnosti (Nuhanović, 2005). Izraženi politički pritisci na medije, netransparentnost medijskog vlasništva, neuređenost i nepostojanje registra *online* medija samo su neki neki od specifičnih problema bh. medija (Adilagić, 2016: 24). Loša ekonomska situacija, postojanje političkog paralelizma, kao i nepostojanje tradicije i kulture profesionalnog novinarstva primorali su medije da ulogu psa čuvara demokratije zamijene ulogom psa čuvara

interesa političkih partija i pojedinih političkih lidera (Vučetić, 2013: 356). Veoma veliki broj medija u odnosu na broj stanovništva ne govori u prilog pluralizma medijskog sadržaja s obzirom na mali broj uticajnih medija, porast *copy-paste* novinarstva i opadanje etičkih standarda u novinarstvu (Turčilo, 2021: 44). U takvim okolnostima medijski sadržaji koji se tiču ljudskih prava više su nego rijetki i najviše su zastupljeni u formi kratkih izvještaja, a „značajan dio bosanskohercegovačke javnosti i dalje ne pridaje preveliku pažnju ovim temama ili na njih gleda s dozom prezira“ (Buljubašić, 2019: 173). Takođe, neki novi trendovi, kao što je tzv. fenomen građanskog novinarstva, koji u najširem smislu mogu doprinijeti demokratizaciji i pluralizaciji medijskih sadržaja, u BiH se nalaze tek u začetku (Vučetić, Vukojević, 2022).

Politizacija etnokonfesionalnih identiteta, društvena retradicionalizacija i stanje zamrznutog konflikta djeluju nepovoljno na unapređenje i medijsku promociju ženskih ljudskih prava, i polna ekonomija struktura moći proizašlih iz rata koja je prigrabila finansijski, politički i simbolički kapital dodatno je pozicionirala žene kao drugost u bh. društvu (Popov-Momčinović, 2013: 182). Feminizam je svojevrсна tabu tema čak i među aktivistkinjama civilnog društva (Popov-Momčinović, 2013: 154-157), a zastupnici patrijarhalnih vrijednosti, među kojima je i dosta žena, veoma su aktivni na društvenim mrežama (Buljubašić, 2019: 173).

Novinarke u Bosni i Hercegovini se s jedne strane susreću sa sličnim izazovima kao i njihove koleginice u drugim zemljama, usljed prethodno pomenutih medijskih rutina unutar industrije i specifičnosti profesije u složenom suodnosu sa vanjskim okruženjem. I one su takođe podzastupljene na mjestima odlučivanja u medijima, i prema istraživanju Amera Džihane procenat žena na direktorskim i uredničkim pozicijama je ispod jedne trećine (31,5%). Najviše žena urednica je na radiju (44,7%), ali riječ je o mediju koji je u najlošijem položaju na tržištu (2018: 2). U štampanim medijima i na televiziji žene se nalaze na uredničkim pozicijama u oko trećini slučajeva, a najlošija je situacija na portalima gdje je 21,7% žena glavnih i odgovornih urednica (2018: 19). Linija za pomoć novinarima Udruženja/udruge BH novinari bilježi veliki broj političkih napada i pritisaka na urednice lokalnih javnih radiostanica, a što ukazuje na nasilje kojem su novinarke izložene kada se nađu na rukovodećim pozicijama u većem broju (Popov-Momčinović, 2018: 18).

Sve veće korištenje interneta, uz slabu regulaciju *online* medija, dovelo je da sve većeg prisustva *online* nasilja prema medijskim uposlenicima/

ama, i prema podacima Linije za pomoć novinarima, koju sukcesivno vodi Udruženje/udruga BH novinari, posljednjih godina bilježi se porast *online* napada na novinarku. Veliki problem predstavlja visoka nekažnjivost nasilja nad novinarkama jer ne postoje učinkovite istrage o ovim napadima od strane policije niti zakonske mjere poduzete od strane pravosuđa da ih sankcioniše.⁴ Nadležne institucije ne vode posebnu evidenciju o napadima prema profesiji, a reakcije nadležnih ministarstava i komisija u parlamentima su više nego rijetke (Adilagić, 2016: 23). Čak su zabilježeni slučajevi da uposlenici institucija sami iniciraju ovakve napade i kreiraju atmosferu u društvu u kojoj oni to smatraju opravdanim. Zabilježen je slučaj u kojem je sekretar Predsjedništva BiH na svom FB profilu nazvao novinarku Sanelu Prašović-Gadžo i Arijanu Saračević-Helać „polovnjačama“, izrekavši niz uvreda na njihovi izgled (Popov-Momčinović, 2018: 11). Iz cijelog sadržaja njegovog statusa može se izvući poruka da su žene koje su izvještavale tokom rata na BHT-u zapravo kvazipatriotkinje, te da je u patrijarhalnom društvu prihvatljiva isključivo uloga žene kao pasivne žrtve.

Za dalje i bolje razumijevanje položaja žena u bh. medijima veoma su važne percepcije i iskustva samih novinarki. Posebno ako imamo u vidu da se vanjski napadi u određenoj mjeri dokumentuju, dok je ono što se dešava unutar redakcija u velikoj mjeri nepoznanica (Džihana, 2018: 21). U ovom radu ćemo na osnovu sprovedenog kvalitativnog istraživanja (dubinskih intervjuja) pokušati da steknemo dublji uvid u percepcije bh. novinarki o svom položaju i u dinamičnost konteksta i faktora koji na njega utiču.

Teorijski okvir istraživanja

Teorijski okvir ovog rada predstavlja stajalište Rut Vodak (Ruth Wodak) o moći kao obliku društvene kontrole koja se uspostavlja kroz socijalnu interakciju / društvene odnose unutar institucija i organizacija. One se pri tome ne tumače kao rigidne strukture iako mogu da dovedu do rigidnih odnosa kroz uspostavljene hijerarhije koje se dalje reprodukuju kroz specifične socijalne interakcije duži niz vremena (Wodak, 1997: 337). Stoga je po Vodak ključno kritički analizirati ko ima pristup raznim vrstama diskursa, ko može govoriti kome, u kojim situacijama, o čemu, a ko ne može. Što su ljudi moćniji, to su i njihove verbalne mogućnosti

⁴ Interni dokument o *online* nasilju nad novinarkama tokom 2019. i 2020, koji je dobijen na uvid od generalne sekretarke Udruženja/udruga BH novinari Borke Rudić putem e-maila (7. 9. 2020).

u diskursu veće (Wodak, 1997: 339). Na njenu kritičku analizu diskursa uticala su stajališta Mišela Fukoa (Michel Foucault) o proizvodnji moći koja prolazi kroz tijela (Wodak, 2009: 14); kao i Pjera Burdijea (Pierre Bourdieu) o tzv. socijalnim poljima (profesionalnim i organizacijskim aktivnostima), gdje moramo usvojiti 'pravila igre' i ispunjavati pravila i očekivanja vezana za određene uloge (Wodak, 1997: 338; Wodak, 2009: 11). Mediji su u burdijeovskom smislu (polu)autonomno socijalno polje (De Vuyst i Raeymaeckers, 2017: 3) gdje se kroz aktivnost i interakciju u objektivnoj organizacijskoj strukturi realizuje subjektivni aspekt – tzv. *habitus*, koji čine navike, vještine, stilovi, ukusi itd. (Wodak, 2011: 11-12).

Stanovište Wodak omogućava u analizi medija da ne posmatramo proizvodnju žene kao drugosti isključivo kroz medijske sadržaje (iako je značajan dio njenog rada posvećen upravo tom aspektu i posebno ukrštanju roda sa rasom, etničkom i drugim oblicima diskriminacije);⁵ već i kroz tzv. profesionalne norme novinarstva i kroz uspostavljane medijske rutine unutar redakcija s obzirom na to da, kako Wodak ističe, diskursi unutar institucija i organizacija imaju funkciju simboličke kontrole koja potiskuje i mistifikuje specifičnosti ženskog iskustva (Wodak, 1997: 336). Iz tih razloga važna je ne samo tzv. analiza medijskih sadržaja da bi se dekonstruisalo koliko su odnosi moći i nemoći orodnjeni već i pisana i nepisana pravila profesije, kao i oblici socijalne interakcije unutar redakcija, kao i sa medijskim okruženjem. Taj pristup se operacionalizovao i u metodologiji sprovedenog istraživanja.

Metodologija istraživanja

U ovom radu je opšti cilj dekonstrukcija rodnih hijerarhija uspostavljenih u medijima u bosanskohercegovačkom društvu. U radu se ne analiziraju medijski sadržaji, već percepcije novinarki o vlastitom položaju unutar profesije i medijskih kuća te o rodnoj uslovljenosti bavljenja novinarskim poslom. Glavni problem istraživanja je u kojoj mjeri opšte karakteristike i trendovi novinarske profesije na neravnopravan način orodnjavaju iskustva novinarki, a u kojoj mjeri nepovoljne specifičnosti bh. društva.

Glavno istraživačko pitanje je kakav je položaj bh. novinarki, a posebna pitanja tiču se položaja novinarki unutar profesije, redakcija/redakcije i interakcije sa okruženjem. Pod okruženjem se podrazumijeva širi društveno-

⁵ Vidjeti npr. njenu knjigu koja je prevedena na BHS jezike: Wodak, Ruth (2020). *Politika straha. Šta desni populistički diskursi znače?* Sarajevo: Mreža za izgradnju mira.

politički kontekst bh. društva i djelovanje izvanmedijskih aktera.

U radu je korištena kvalitativna metodologija, pri čemu se pošlo od stajališta da iako kvantitativna istraživanja daju veću preciznost procenti i distribucije, kada je riječ o analizi položaja novinarki, mogu zapravo „sakriti“ komplikovane rodne obrasce (Ross i Carter, 2011: 1152) kako unutar redakcija tako i u interakciji sa okruženjem. Od tehnika istraživanja korišteni su dubinski polustrukturisani intervjui koji su imali četiri okvirna pitanja i koji su trajali u prosjeku sat vremena. Obavljeno je ukupno 12 intervjua, od toga osam uživo u Sarajevu⁶ decembra 2018. i januara 2019. i četiri putem *skypea* maja 2019. godine. Uzorak čine novinarki koje rade za različite vrste medija (elektronski, štampani, *online*), koji su različite vlasničke strukture (javni, privatni, neprofitni). Intervjuisane se nalaze na različitim pozicijama u medijima (njih četiri je na uredničkim pozicijama i jedna je na direktorskoj), i različite su životne dobi i iskustva u radu u medijima. Od 12 intervjuisanih novinarki njih šest radi u javnim, četiri u privatnim i dvije u neprofitnim medijima. Na televiziji rade četiri intervjuisane, na radiju njih tri, dvije rade u štampanim medijima, dvije na portalima i jedna intervjuisana i na portalu i u štampanom mediju. Ukupno pet intervjuisanih je mlađe životne dobi (ispod 35 godina), a nešto veća zastupljenost iskusnijih novinarki omogućava nam uvid u eventualnu dinamiku njihovog položaja sa porastom godina iskustva. Ovakva struktura uzorka omogućava nam da steknemo dublje uvide u slojevitost položaja novinarki u Bosni i Hercegovini i eventualni uticaj različitih faktora kao što je vrsta i tip medija, pozicija u mediju i životna dob. Ograničenja uzorka je u tome što je većina intervjuisanih iz Sarajeva (njih šest) i Istočnog Sarajeva (njih četiri), a samo dvije novinarki iz drugih gradova, koje su intervjuisane u glavnom gradu tokom posjete konferenciji koju su organizovali Udruženje/udruga BH novinari. S obzirom na to da je većina iskusnijih novinarki radila u nekoliko medija, često različitog tipa i vlasničke strukture, i da prati generalnu situaciju kada je riječ o položaju novinarki, ova ograničenja su jednim dijelom prevaziđena.

Nakon obavljenih intervjua urađena je njihova puna transkripcija i svaki od intervjua je pročitao po nekoliko puta da bi se stekao smisao cjeline. Iz svakog intervjua izdvojeno je nekoliko rečenica na osnovu istraživačkih pitanja. Potom su dijelovi intervjua odvojeni u odjeljke ili teme na osnovu

⁶ Osam intervjua koji su obavljani uživo korišteno je za izradu šire kvantitativne i kvalitativne analize o položaju novinarki u BiH za potrebe Udruženja/udruga BH novinari.

izraza i ideja koje su bile uobičajene među intervjuisanimima (tzv. tematska analiza). Literatura i teorijski okvir istraživanja korišteni su kao osnova za tumačenje prikupljenih podataka iz intervjua.

Analiza rezultata

Percepcija vlastitog položaja u novinarskoj profesiji

Sve intervjuisane smatraju položaj novinarki u bh. društvu veoma lošim. Neke pri tome govore o generalnoj degradaciji profesije kao takve, a što se dodatno obrušava na žene uglavnom zbog njihove majčinske uloge:

Bosna i Hercegovina je zemlja i društvo u kojemu je novinarstvo općenito na veoma niskoj razini. Osobno, ne mogu reći da sam se kao novinarka u svojoj karijeri osjetila u podređenom položaju u odnosu na svoje muške kolege, no bila sam svjedokom da su moje kolegice često bile ucijenjene i podcijenjene isključivo jer su žene, najviše kada je u pitanju porodiljni dopust. (8. maj 2019)

Jedna intervjuisana je ukazala na specifičnost i loše stanje profesije u Bosni i Hercegovini, zbog čega ne bi odvajala žene od muškaraca. Pri tome je ipak ukazala na orodnjavanje iskustva novinarki uglavnom usljed porodičnih obaveza i majčinstva (a što su navodile sve intervjuisane), ističući pri tome i patrijarhalnost bh. društva kao problem:

Pa rekla bih katastrofalno loše zato što su male plate, to je puno posla, neuvažavanje, nepostojanje određenog radnog vremena, nepostojanje vikenda, neispunjavanja zakonskih obaveza od strane vlasnika ili urednika, ali on nije ništa lošiji od položaja kolega novinara. Lošiji je u tom smislu da kad dolazite da tražite posao pitaju vas hoćete li radati, nemate pravo na zakonom predviđeno porodiljsko, naknadu, poprijeko vas gledaju ako tražite slobodne dane jer je dijete bolesno, a nekako živimo na prostorima gdje je još uvijek da majke brinu o bolesnoj djeci, i tako. Rekla bih da je položaj u novinarstvu loš kao i u drugim sferama života i rada. Možda malo lošiji jer novinari rade i vikendom i praznikom i imaju noćne zadatke. (8. 1. 2019)

Jedna intervjuisana je problem usklađivanja različitih obaveza zbog tradicionalno uspostavljenih rodni uloga dodatno obrazložila u smislu da je zbog specifičnosti profesije novinarkama veoma važna podrška partnera. Bez obzira na tu podršku, ipak dolazi do stagnacije u karijeri:

Taj položaj je utoliko teži zato što je to posao koji zahtijeva 24 h vašeg vremena. Što znači da ukoliko nemate partnera koji ima puno razumijevanja prema onome što radite, vi niste u stanju da radite i jedno i drugo. Da budete dobra majka, dobra supruga, dobra domaćica i da budete novinarka. Dakle, ako ste u najboljim godinama, hajde da uzmemo da su najbolje godine sa pet do deset godina radnog iskustva, i kad odlučite da imate porodicu i tačno ste negdje u usponu, i onda na godinu dana prekinete i niko vam ne može garantirati da vas isto radno mjesto očekuje. (23. 12. 2018)

Četiri novinarkе su svoja stajališta o lošem položaju novinarki u društvu potkrijepile i manjkom solidarnosti unutar medijske profesije, posebno kada novinarkе pokušavaju da profesionalno rade svoj posao, kao i u kontekstu nesolidarisanja sa novinarkama kada su izložene seksističkim uvredama. Npr:

Imamo u redakciji kolege, ne sve, naravno, pa šta sad, stvarno ga jeste provocirala (...). Imamo ogroman broj novinara koji ne razumije da su pres-konferencije mjesto gdje se postavljaju pitanja ljudima koji stoje pred mikrofonom. Dakle, ja sam neko ko kad je bio u redakciji i na tim pres-konferencijama imao najveći broj pitanja i onda su me kolege iz drugih redakcija mrsko gledale, kamermani su govorili „pa šta više 'peglaš'“, štaviše razvlačiš i nekako mi se čini da je to dio našeg folklor. Pa pola bosanskohercegovačke zajednice se smijalo kad je ministar u Srbiji novinarki rekao „pa samo vi klečite, volim kad žene kleče preda mnom“. Nemamo mi to razumijevanje, i sve nekako kao da ljudi misle da ima puno drugih problema, hajde da njih riješimo, a to što je on malo bio grub prema tebi, malo vikao, ne znam ni ja šta. (8. 1. 2019)

Jedna intervjuisana je navela čitav niz faktora koji djeluju nepovoljno na žene u novinarskoj profesiji, počevši od neefikasnosti institucija, političkih i etničkih podjela koje stvaraju loše uslove za rad medija, nepoštovanje ljudskih prava i posebno kršenje prava žena, kao i lošu ekonomsku situaciju, te je na neki način objedinila djelovanje velikog broja nepovoljnih činilaca na položaj novinarki koje su i druge novinarkе pominjale:

[B]roj novinarki u BiH se sve više povećava, no njihov položaj nije na zavidnom nivou. Taj položaj je najčešće uslovljen s nekoliko faktora. Prije svega, stanje u bosanskohercegovačkom društvu i nivo poštovanja odnosno kršenja prava žena, stepen efikasnosti i rad nadležnih

institucija koje trebaju promovirati i štititi njihovih prava, generalno stanje u medijima, odnosno u određenom mediju u kom novinarka radi. Kada je riječ o generalnom stanju u bh. društvu, možemo govoriti o političkoj situaciji koja je složena zbog administrativnih i etničkih podjela, turbulencija na dnevno-političkoj sceni koje stvaraju lošu klimu u javnoj sferi generalno i time utječu i na rad medijskih uposlenica i uposlenika. Potom o lošoj ekonomskoj situaciji, koja stvara ne samo nepovoljno okruženje za bilo koju djelatnost već posebno prouzrokuje pritisak na profesije koje kao što je novinarska treba da služe interesu javnosti i biti jedan od stubova demokratskog i otvorenog društva. (10. 5 2019)

Medijske rutine u redakcijama

Pri ocjeni položaja novinarki u novinarskoj profesiji od 12 intervjuisanih samo je njih četiri govorilo o konkretnim uslovima u medijskim kućama u kojima rade ili su radile. Iz toga se može zaključiti da novinarke ili nemaju neposredna loša iskustva iz medijske kuće u kojoj rade ili pak da nisu željele da govore o tome. S druge strane, tokom intervjuja nije bilo postavljeno to pitanje zbog pretpostavke da bi se eventualno moglo odustati od saradnje u istraživanju, i htio se dati prostor novinarkama da eventualno same osjete potrebu da ukažu na ovaj problem. Jedna intervjuisana, koja radi u javnom mediju, pri tome je navela da su svi zaposlenici potpisali neki oblik protokola da neće iznositi podatke o svojoj medijskoj kući u javnost, a što svakako doprinosi manjem broju pominjanja situacije unutar redakcije i u drugim slučajevima. Međutim, ova novinarka je pri tome bila više nego iskrena i opisivala je različite neugodne situacije unutar svoje medijske kuće, što ukazuje da to ne mora biti razlog. Takođe, četiri intervjuisane su na uredničkim pozicijama i jedna na direktorskoj, i ova uspješnost u napredovanju u medijskim kućama za njih vjerovatno znači da je u njihovim kućama položaj novinarki zadovoljavajući (bar u relativnom smislu). Po jednoj urednici, medij u kojem radi je jedan od rijetkih medija u Bosni i Hercegovini koji redovno isplaćuje plate, zdravstveno i socijalno osiguranje. Intervjuisana direktorica je pri tome napravila poređenje između privatnih i javnih medija, smatrajući da je položaj novinarki lošiji u privatnim medijima:

Što se tiče posla, mislim da je situacija puno gora, pogotovo u privatnim medijima, zato što nemate mogućnost da budete na bolovanju godinu dana. Ili ako vam se ukaže ta mogućnost tu postoji mogućnost stagnacije u karijeri. (23. 12. 2018)

Intervjuisana iz mlađe generacije koja radi na privatnom mediju i sa radnim iskustvom na javnom servisu smatra da je situacija obratna. Glavni uzrok vidi u boljoj ekonomskoj situaciji u privatnom mediju u kojem trenutno radi zbog frustracija koje nastaju u lošim ekonomskim uslovima i koje su posebno izražene na javnom servisu u BiH:

(...) što se tiče mog radnog mjesta, moje firme, ne mogu nešto da govorim u tom smislu, ja mislim čim je bolja situacija u mediju, čim su plate malo veće, redovnije, imaš neke beneficije da su tad i ljudi malo smireniji, nema toliko frustracija, dok u medijima tipa javni servis, tu je situacija grozna, plate kasne i uvijek su tu razne frustracije. I znači tu sam puno više doživjela mobinga, puno više, i sad mislim da to nije samo ženski problem nego i muški, da ti urednici daju neke zadatke da te kazne, bilo je tih primjera, kad im nešto nije po volji (...) i takođe znam primjera sa javnog servisa, meni je tamo, ja sam bukvalno pobjegla (...) ta neuređenost tipa da kolege kamermani izbace na terenu kolegicu novinarku, izbace iz auta znači, jer im smeta nešto što ona priča, i onda ona mora zvati drugog da je vozi (...) da voditeljica dnevnika oni joj namjerno namjeste neko pogrešno svjetlo da bi izgledala ružnija (...) Ali mislim da je to što je nesređenija situacija u medijima da su veće frustracije i manja je zaštita novinarki, manje se one mogu obratiti i očekivati da će ih neko zaštititi, mogu se one obratiti svojim šefovima, ali oni nekako svi su bukvalno odustali, tu smo jer smo tu, ne primamo platu, imam i ja svojih problema, tako da mislim da je taj neki socioekonomski faktor, da dosta utiče na ponašanje. (14. 1. 2019)

Intervjuisana urednica iz javnog medija je pri tome navela kao problem pretrpavanje poslom i nemogućnost za usavršavanje u poređenju sa neprofitnim medijem za koji je ranije radila:

Često pričamo o pravima, a ne možeš u svojoj kući neke stvari (...) iako mi je smetalo, iako djeca mala, iako strašne noćne smjene, fabrika vijesti, ali je išlo nekako, ali sam rekla ovdje sam najmanje naučila jer sam u toj nekoj zarobljenosti bila, izvršavanja samo zadataka, nigdje te duševne nadopune da imam neke seminare jer meni je to, nije sve

u papiru, novcu, nego nadopuna, upoznavanje ljudi, a ja sam to sve imala prije dolaska ovdje, i meni to nedostaje (...) kod nas se desilo na radiju u zadnjih 15 godina nema stimulacije, nema sankcije, nema nagrade. (29. 12. 2018)

Nedostatak stimulacije i nepostojanje svijesti i podrške u redakcijama posebno demotiviše novinarke i njihove eventualne ambicije:

Ne postoji svijest u samoj redakciji niti se žene bore za neki svoj položaj bolji u profesiji i kad imaš neku kojoj je stalo, kažu 'šta će ova glupača, za šta se ona otima', jer to nije vrednovano, nije vrednovano platom, nije vrednovano procesom napredovanja. Niti imamo šefove koji to prepoznaju, kao neko zalaganje koje treba nagraditi. (8. 1. 2019)

Problem koji se navodi je i stereotipizacija tema koje se dodjeljuju novinarkama unutar redakcija, pri čemu gledanije i čitanije vijesti „pokrivaju“ muške kolege. Pri tome se istaklo da su teme koje žene češće pokrivaju (npr. socijalna prava, dječja prava) itekako složene, ali da uprkos tome dobijaju manju pažnju:

Žene ćete najlakše naći na pozicijama u kojima se prate teške teme kao što su socijala, dječja prava, koje je puno teže pokrivati a koje puno manje značaja dobijaju u medijima, nego recimo velike političke teme i sektori poput tužilaštva, vijeća ministara, parlamenata itd. To često ili u većem broju medija prate muške kolege i to ima puno veći značaj, puno veću pažnju dobija u medijima nego ove druge teme na kojima treba puno više raditi a koje često pokrivaju žene. (8. 1. 2019)

Intervjuisana urednica navodi preopterećenost i zatrpavanje poslom unutar redakcija, pa se i novinari i novinarke počinju baviti faktički svim temama. To dijelom razbija rodne stereotipe u pokrivanju tema, ali generalno ima negativne učinke:

Prestižu događaji svaki dan jedan drugog, previše je događaja i nema više kao nekad da svako ima svoje polje djelovanja (...). Znači, kad dođe sport, ti si u prilici da moraš i sport dijelom poznavati, moraš borilačke vještine, svemu se moraš dovijati. Malo je to i sretno, kad čovjek razmišlja dubinski, ali ti vremenom postaješ univerzalna neznalica. (29. 12. 2018)

Pri tome je navela izrazito lošu situaciju u nekim lokalnim medijima u manjim sredinama, osuđujući način na koji se rad novinara i novinarki

(pomenula je ime jedne kolegice) u tim sredinama pokušava obezvrijediti:

A oni nemaju tu uopšte strukturu, njihove kantonalne televizije su u sasvim drugom omjeru čim im daju pare, i to je to. Ima i ovdje utjecaja, ali tamo je direktno. Od kamermana, telefondžije, nosača, sve im postave i ne možemo njih kriviti uvijek (...) znam i kad se kolegama suprotstavljam, kažu [*ime i prezime novinarkе*] neće nikad napraviti dobru priču, ali, izvini, otiđi ti u [*naziv mjesta*] pa napravi to što si zamislio, misliš da je jednostavno tamo živjeti i ko god je digao glas dobio je batine, dobio je negaciju, dobio je marginalizaciju, dobio je, šta sve ljudi nisu spremni u ovoj zemlji. (29. 12. 2018)

Druga intervjuisana je takođe ukazala na katastrofalan položaj novinarki u redakcijama u malim sredinama, pozivajući se na istraživanje koje je čitala:

Mi se mjerimo prema Sarajevu i mi mislimo, kao, ljuti smo mi na Sarajevo, ali mislimo svuda je tako, nije svuda tako, svuda je katastrofa! Ja sam prije 3-4 mjeseca čitala istraživanje jedne NVO o položaju novinara dopisnika iz manjih sredina, a prvenstveno žena. To je stvarno strašno! (8. 1. 2019)

U slučaju kada navode da njihova prava u redakcijama nisu bila kršena, navodile su primjere drugih kolegica i svoje pređašnje iskustvo:

Trenutno radim u takvom mediju gdje se ne suočavam sa kršenjem svojih prava. Međutim, na osnovu iskustva iz ranijih godina i rada na terenu tvrdim da je položaj novinarki u globalu izuzetno loš, od diskriminacije na osnovu spola, naročito u privatnim medijima, što se može povezati i sa nepostojanjem radnog vremena, niskim primanjima, pa čak i psihičkim mobingom, do situacije kojoj sam svjedočila da novinarka dobije otkaz jer je ostala u drugom stanju. (10. 5. 2019)

Žene na rukovodećim pozicijama u medijima

Percepcije novinarki na rukovodećim pozicijama (četiri urednice i jedna direktorica) daju dodatne uvide u položaj novinarki u društvu, profesiji i medijskoj kući kada žene obavljaju te pozicije. I one govore o katastrofalno lošem položaju žena u novinarstvu, i sve su navodile primjere napada na kolegice i ugrožavanja njihovih prava. Dvije urednice i direktorica navodile su i primjere napada na njih same, dok dvije urednice nisu navele

da su doživjele neki drastični oblik napada, pri čemu je jedna navodila brojne primjere drugih koleginica. Intervjuisana urednica neprofitnog medija bila je izložena sistematskom obliku nasilja u svojoj lokalnoj sredini, što se ogledalo u konstantnim političkim pritiscima i napadima, maltretiranju od strane policije, prijetnjama drugim članovima porodice (posebno djeci) i opštoj atmosferi netrpeljivosti koja je stvorena prema njoj:

[O]ni po svaku cijenu žele diskvalificirati neku osobu, ali sa onim mjerama, svojim mjerama. Dakle, oni tebi neće argumentovano, ti si to radila pogrešno, nego 'ti si krava, ti si kučka komunistička, treba te silovati, treba te, ofucana kučko, treba te objesiti' i takve stvari (...) Pođem, neko me pljune, ja se samo vratim, ne kupim ni kruha ni ništa. Strašno, djeca su mi plakala, izađu vani, vrate se, niko neće da ih pozdravi, plaču... (20. 12. 2018)

Urednica u štampanom mediju navela je primjer fizičkog upadanja u redakciju, koje nikad nije dobilo sudski epilog, i po njenim riječima na sudu se čekalo da slučaj zastari pošto je riječ o osobama sa političkim zaleđem, a na šta je ukazivala i prethodna sagovornica.

Pored ovih direktnih napada, tu su i drugi problemi koji djeluju nepovoljno po novinarke kad se nađu na uredničkim pozicijama u Bosni i Hercegovini. Jedna intervjuisana urednica to povezuje sa porastom broja žena u novinarstvu i opadanjem statusa profesije u društvu, a što je dovelo i do povećanja broja žena na uredničkim pozicijama:

... imam običaj često da kažem, sve o novinarstvu u Bosni i Hercegovini govori podatak da je danas mnogo više žena negoli muškaraca. Dok je novinarstvo bilo iole isplativa profesija na ovim prostorima, sve su funkcije i pozicije držali muškarci. Ja mislim da imam pravo da to kažem kao prva glavna i odgovorna urednica u Bosni, dakle '99 sam postala to. U tom času ni na čelu rubrika nije bilo, jeste u muzičkim redakcijama na javnom servisu bilo žena, a sad naravno muškarcima ne pada na pamet, oni su otišli da budu PR-ovi a žene su u novinarstvu. (11. 1. 2019)

Pri tome je navela da se od žena na uredničkim pozicijama očekuje više rada i zalaganja u odnosu na muške kolege na tim pozicijama, što je povezala sa rodnim stereotipima u društvu, kao i opštim poremećajem vrijednosti da se rad uopšte ne cijeni:

Ja znam da čak i među mojim kolegama imaju običaj da kažu, znaš [*ime i prezime inervjuisane*] puno radi. Ja često nemam dojam da je to kompliment, to hoću reći. To sigurno ima veze sa polom, jer se zaboga od muškarca koji je na poziciji glavnog i odgovornog urednika ne očekuje da puno radi, od njega se samo očekuje da bude 'pametna', od žene se nikad ne očekuje da bude 'pametna', nego se očekuje da radi, a kad puno radite onda im to dođe kao opravdanje zato što recimo i dalje ste na nekoj od tih viših pozicija u novinarstvu. (...) Naravno mnogo je lakše i izvrijeđati i ispsovati, ispljuvati ženu na funkciji nego muškarca. A muškarac, samim tim, njemu je svaka pozicija Bogom data... (11. 1. 2019)

Jedna urednica u javnom mediju navodi različite probleme koji dolaze kako od medijskog okruženja tako i unutar redakcije. Naime, došlo je do pritiska i porasta broja zaposlenih koji su premješteni sa televizije, a ženska struktura redakcije je po njenom mišljenju dovela do porasta tenzija. Njeni uvidi ukazuju na složenost odnosa u situacijama kada je većina žena zaposlena u redakciji, a žena se nalazi na uredničkoj poziciji:

Svašta je na ženama, sad je pogotovo to izrazito u ovom vremenu. I kad jesu u poziciji, znači evo ja sam dugo tu, ne znam, sve su žene, mislim da je lakše u mješovitom raditi eventualno (...) jer žene su, ne znam, emocije ili šta već preovladava, puno su drugačije. Nekad to jeste pozitivno za ovaj posao, ali nekad u međusobnim odnosima nije baš najbolje. (29. 12. 2018)

Po jednoj intervjuisanoj, u Bosni i Hercegovini je došlo do porasta broja žena na uredničkim pozicijama u medijima, ali je to kritički preispitala u kontekstu političkih uticaja na medije i mogućnosti da urednice zaista utiču na donošenje odluka:

Mi imamo jednu pozitivnu promjenu u posljednjih desetak godina, a to je da u solidnom broju medija žene jesu glavne i odgovorne urednice. No, kada pogledamo sadržaj tih medija, nemoguće je ne otvoriti pitanje koliko su one samostalne u tom svom poslu. E sad, ja ne znam da li ću ja tu možda malo pretjerati. Ali, recimo, Milica Kusmuk je jedno vrijeme bila glavna i odgovorna urednica u *Glasu Srpske*, a onda je osvanula u kabinetu nekog ministra. U *Nezavisnim* je bila kćerka Nebojše Radmanovića. Ne želim da kažem da te žene nisu nezavisne i nesamostalne, ali, jednostavno, priznajem da i ja sad

mogu biti žrtva stereotipa, ali teško je povjerovati da te osobe, koje potiču iz takvih ambijenata ili porodičnih relacija mogu baš do kraja biti nezavisne i profesionalne na takvim poslovima (...) one apsolutno mogu biti nezavisne inženjerke, arhitektice, hirurginje, ali novinarstvo je po svojoj prirodi specifična profesija. Tako da dakle mi imamo stvarno taj neki pomak, da tako kažem, da ima više žena na mjestima glavnih i odgovornih urednica, ali ne mislim da se nalaze na mjestima gdje se donose odluke. (8. 1. 2019)

Uticaj izvanmedijskih aktera

Sve intervjuisane govore negativno o uticaju izvanmedijskih aktera, pri čemu navode političare, potom nerad institucija (posebno sudova i tužilaštava), kao i već ranije pomenuto patrijarhalno okruženje. Neke od njih smo jednim dijelom pomenuli u kontekstu generalnih percepcija o položaju novinarki u Bosni i Hercegovini. Kada je riječ o političkim pritiscima i napadima (koji se najčešće i pominju), intervjuisana na poziciji direktorice je detaljnije opisala vlastiti slučaj, ukazavši pri tome da je nerad institucija doprinio da se ovakvi napadi nastave:

Ja se sjećam kad je Vildana Selimbegović jako insistirala da se oglase u mom slučaju, on je nekako bio prvi, tako je krenulo, 2009. godine, i nekako je bilo baš na ženskoj osnovi, poslije toga i ona je završila kao klozetska krpa, mislim, stravične stvari su se događale. Dženana Karup Druško, to je bilo monstruozno. Tad smo imale snage da se čudimo i da to lično osuđujemo. I mogli smo da vidimo ljude na ulici kako nam prilaze, barem smo tu vrstu podrške imali. Međutim, „zahvaljujući“ nedostatku institucionalne podrške, to je postalo normalno (...) to je postalo društveno prihvatljivo ponašanje, da nam se sudi, da se ženama sudi na osnovu njihovog izgleda, na osnovu njihove 'pameti', a kod muškaraca će to malo teže da bude slučaj. (23. 12. 2018)

Intervjuisana urednica takođe ukazuje na bahatost političara, koju je povezala sa neradom pravosudnih institucija:

Političari imaju svoje ambicije, verbalne uvrede i novinara i novinarki i po nacionalnoj, polnoj i svakoj drugoj orijentaciji, oni se vrlo ružno i vrlo često trude da, da pokažu šta misle o novinarima i o javnosti. Međutim, ni političari se ne bi smjeli tako ponašati da je pravosuđe drugačije... (11. 1. 2019)

Intervjuisana urednica iz neprofitnog medija detaljno je opisala vlastiti slučaj, uključujući i maltretiranje od policije, jer je, kako navodi, nepodobna u svojoj lokalnoj zajednici, i nipodaštavanje koje je doživjela na sudu. Njen slučaj ukazuje na spregu između policije, tužilaštva i sudova koji, umjesto da štite, doprinose daljim napadima na nepodobne novinare i posebno na žene u profesiji:

Sve to na sudovima, to je bilo toliko ponižavajuće, oni su se meni smijali u facu. Toliko laži, nije sutkinja ni krila da je ona apsolutno protiv mene. Na kraju je rekla, smijući se, 'sve ti je ovo džabe'. Pet različitih tužbi, svaki odgovor isti. Sto sam puta prijavljivala ove prijetnje, odnijela sam hrpu prijetnji tom tužitelju, dvije godine je stajala ta tužba moja, nije uopće reagirao ni na prijetnje smrću koje sam dobila i (...) kad me je taj policajac nazvao kučkom (...). Strašno je šta rade, šta rade sve te institucije, zato sam ja rekla da ja ne vjerujem nikome. Apsolutno nikome, sve što oni govore to je fasada, oni odrađuju svoje poslove. Oni kad te vide prvo misle žensko, misle glupa si, bojiš se, ne znam ni ja šta oni ne misle.

Jedna intervjuisana je ukazala i na negativan odnos sagovornika prema novinarkama kad je pokušala da napravi prilog:

Recimo, ja sam imala situacija puno puta na teren kad odem da neki sagovornici uopšte sa mnom ne žele pričati jer sam žensko, i onda moram sa vozačem da pričam ili sa fotoreporterom, i onda ja njima napišem, kažem im pitanja, i onda oni tom sagovorniku priđu i, eto, da priča ne bi propala. (14. 1. 2019)

Percepcije o položaju novinarki u EU

Novinarke su tokom intervjuja obavljenih tokom zime 2018/2019. spontano ukazivale na položaj novinarki drugdje u svijetu, posebno u zemljama Evropske unije, koja je očigledno za domaće novinarke svojevrsni *role model* ili parametar za upoređivanje i „mjerenje vlastitog položaja“. U intervjuima koji su sprovedeni u aprilu i maju 2019. novinarkama smo iz tih razloga postavili i konkretno pitanje kako gledaju na položaj novinarki i na ulogu EU u Bosni i Hercegovini, koja se takođe možemo posmatrati kao jedan od izvanmedijskih aktera. U prvoj grupi intervjuja, novinarke su govorile da je EU primjer poštovanja zakona i vladavine prava, a što

stvara povoljniji okvir za rad novinara i posebno novinarki. Uloga EU kao modela ima paradoksalan efekat s obzirom na to da, kako je navela jedna urednica, mi često kopiramo te zakone, ali ih ne sprovodimo:

Kod nas je tipičan problem, mi imamo evropsko zakonodavstvo, ali kad je riječ o neprimjenjivanju tih zakona mi smo veterani tu, mi možemo imati najdivnije zakone, ali ovdje su se svi zakleli da zakone neće poštovati. (11. 1. 2019)

Novinarke kojima je postavljeno direktno pitanje o položaju novinarki u EU ukazivale su da je taj položaj bolji, pri čemu preovladava stanovište da je riječ o uređenim društvima u kojima se poštuju zakoni i bolji su uslovi rada za sve profesije i žene u tim profesijama, uključujući i novinarsku:

U BiH se prvo trebaju stvoriti bolji uslovi rada za sve, pa bismo onda mogli analizirati položaj novinarki u odnosu na novinare. Ne poznajem detaljno evropske zakone, ali moja pretpostavka je da novinarke u EU ne dobijaju raskid ugovora o radu kada odu na trudničko bolovanje ili kada nakon nekoliko godina rada od poslodavca traže ugovor o stalnom radnom odnosu i prijavu na obavezno osiguranje. To se u BiH dešava. (30. 4. 2019)

Jedna novinarka smatra da je taj bolji položaj uslovljen i većim ugledom u društvu i boljom percepcijom same novinarske profesije, pa se i na novinarke u EU gleda na pozitivniji način, pominjući takođe važnost uređenog društva:

Novinarke u Evropskoj uniji imaju znatno veća prava u odnosu na novinarke u BiH, isključivo jer žive u uređenom društvu u kojemu se poštuju zakoni, ali i na novinarsko izvještavanje se gleda s puno većom ozbiljnošću nego kod nas. (8. 5. 2019)

Pominje se i da prisustvo žena na različitim pozicijama u medijima u EU, i drugačije percepcije i manja zastupljenost rodnih predrasuda doprinose kvalitetnijem radu, zalaganju i napredovanju novinarki:

Gledajući različite TV kanale u EU, može se zaključiti da su žene veoma zastupljene i kao novinarke i kao reporterke i kao prenterice. (...) Budući da sam imala priliku raditi i surađivati i s visoko rangiranim ženama u medijima iz EU, dolazim do zaključka kako u evropskim zemljama nisu u tolikoj mjeri prisutne predrasude o sposobnosti žena

na liderskim pozicijama. Također, same žene u zemljama EU, za razliku od žena u našem društvu, imaju više odvažnosti i hrabrosti uhvatiti se u koštac s muškarcima u istom poslu, njih, one neće biti osuđivane da zapostavljaju svoje „osnovne ženske, majčinske dužnosti“. (7. 5. 2019)

Po jednoj novinarki nigdje u svijetu (uključujući i EU) položaj žena u novinarstvu nije idealan, govoreći takođe o lošijem položaju novinarki globalno:

Mislim da se položaj novinarki u BiH i EU ne razlikuje mnogo, iako postoje strategije, zakonske regulative... Svjedočimo čestim napadima na novinarke, pa i ubistva širom EU, što nam govori da ni u tim zemljama nije idealno stanje. (10. 5. 2019)

Dvije intervjuisane su situaciju u EU kritički preispitale i kroz pristup i način djelovanja EU kao donatora u Bosni i Hercegovini kada je riječ o medijima, npr.:

Dosadašnji primjeri u kojima su sredstva za promociju prava i zaštitu sloboda novinara u BiH dolazila iz EU ili zemalja članica i nisu za pohvaliti. Razne inicijative i strategije, okrugli stolovi i projekti na papiru (...) nikakvog efekta za novinare koji zaista rade svoj posao nisu imali. (30. 4. 2019)

Diskusija o rezultatima i zaključak

Intervjuisane novinarke u Bosni i Hercegovini prepoznaju specifičnost novinarske profesije čiji ustaljeni obrasci djelovanja i pored (a jednim dijelom i zbog) naglih promjena otežavaju njihov položaj. Priroda posla koji prije svega karakteriše nepostojanje klasičnog radnog vremena djeluje nepovoljno na položaj novinarki i kreira dodatni pritisak na njih kao žene. Problemi sa usklađivanjem porodičnih i profesionalnih obaveza, nepostojanje svijesti i podrške unutar redakcija stvara svakodnevni pritisak prilikom obavljanja radnih zadataka za naše sagovornice. To je fenomen koji je prisutan i u drugim zemljama, i koji je očigledan u podacima koji se tiču broja mladih žena koje su napustile industriju (Fröhlich, 2007: 68). U slučaju kad ostanu i „opstanu“, njihove mogućnosti za napredovanje i usavršavanje ograničavaju se i iskustva ovdje intervjuisanih novinarki na to nedvosmisleno ukazuju. Ionako teška medijska svakodnevica se njima kao ženama često dodatno otežava mizoginim i seksističkim komentarima,

kao i komentarima vezanim za tradicionalne rodne uloge („što nisi radala“, „idi kući i rađaj“). U slučaju da pokažu ambicije ka napredovanju i usavršavanju često se susreću sa podozrivošću unutar redakcije, šire medijske zajednice i javnosti. Kad uprkos tome uspiju da se „popnu“ na više pozicije, njihov „uspjeh“ se nastoji obezvrijediti i postaju dodatno izložene različitim oblicima napada i pritisaka.

Intervjuisane su svjesne, a što se potvrđuje i u akademskim istraživanjima koja se tiču rodne ravnopravnosti, da se u bh. društvu, kao i u drugim društvima Zapadnog Balkana, rodna neravnopravnost reprodukuje u različitim sferama (ne samo medijskoj), i da se, sa druge strane, donose i unapređuju zakoni i formulišu razne strategije koje se tiču rodne ravnopravnosti, a što proizvodi paradoksalnu situaciju. Bosna i Hercegovina je prva zemlja u regionu koja je donijela zakon koji se tiče rodne ravnopravnosti, ali učinci su i dalje više nego problematični, kao i funkcionalnost uspostavljenih mehanizama i tijela za rodnu ravnopravnost (Ždralović, Popov-Momčinović, Kuduzović, 2018: 11). Mnoge mjere koje se donose su tu pretežno zbog ispunjenja formalne obaveze, a ne izraz stvarnog nastojanja da se mijenja društvena stvarnost i ostvare ideali rodne ravnopravnosti (isto, 20). I neke od intervjuisanih u ovom istraživanju su pomenule nedovoljnu učinkovitost mehanizama kao što su Agencija za ravnopravnost spolova Bosne i Hercegovine i entitetski gender centri, te posebno što se ova tijela ne bave u dovoljnoj mjeri ili čak ne bave uopšte problemima novinarki.

Iz obavljenih intervjuja je jasno da su novinarka svjesne ovog nepovoljnog konteksta, opisujući konkretno izazove i probleme sa kojima su se suočavale i dalje suočavaju, kao i iskustva njihovih koleginica. Ovo ukazuje na postojanje svijesti, kao i senzibilitnosti prema slučajevima kršenja prava koleginica, čija imena su se često i navodila tokom intervjuja. Glavni izvanmedijski akteri koji djeluju i stvaraju ovaj nepovoljni kontekst su političari, i imena bh. političara koji godinama doprinose krizi i dizanju tenzija su isticana u intervjuima u kontekstu napada i obezvređivanja rada novinarki. S druge strane, brojni izazovi proizlaze iz profesije kao takve, koja je dodatno degradirana u Bosni i Hercegovini. Novinarska profesija, kojoj je opao status u bh. društvu, ne pruža branu i zaštitu od raznih napada, posebno kada su meta novinarka, te ovi napadi postaju sastavnim dijelom njihove svakodnevnice i nešto s čim se često moraju same nositi i zbog, između ostalog, manjka novinarske solidarnosti.

Iako su o svojoj medijskoj kući govorile rjeđe, ukazivale su na neke probleme kako u medijima u kojim trenutno rade tako i u perspektivi svog dugogodišnjeg iskustva i rada u nekoliko medija. Prisutne su opservacije da, iako je u javnim medijima manje zastupljeno kršenje njihovih prava u odnosu na privatne kada je riječ o ugovorima o radu i porodijskom odsustvu, loša ekonomska i nesređena situacija, posebno u javnom servisu, stvara frustracije i nepovoljne uslove rada za sve novinarske djelatnike/ce i dodatno se nepovoljno obrušava na žene kao marginaliziranu grupu. I dok rad u neprofitnim medijima stvara, na osnovu mišljenja nekoliko sagovornica, bolje prilike za usavršavanje i pokrivanje različitih tema koje ih interesuju, u slučaju jedne sagovornice, koja je urednica kritičkog portala, ta mogućnost je zapravo rezultirala brutalnim napadima koji su imali elemente čak i fizičkog nasilja.

Koliko pomenuti problemi proizlaze iz društvenog okvira i posebno djelovanja izvanmedijskih aktera (pri čemu se najviše pominju političari, kao i nerad nadležnih institucija, posebno tužilaštava i sudova, odnosno „rad“ u skladu sa političkim institucijama), koliko iz situacije i promjena u profesiji, a koliko iz stanja u redakcijama ne može se precizno utvrditi na osnovu ovog istraživanja, ali je jasno da se radi o faktorima koji jedni druge pojačavaju u negativnom smislu. Percepcije inervjuisanih novinarki više idu u smjeru da je širi društveni kontekst od krucijalne važnosti, a što dijelom proizlazi i iz njihovih odgovora koji se tiču položaja novinarki u Bosni i Hercegovini i njihovog položaja u EU. Povoljniji kontekst, uređeniji sistem i bolja ekonomska situacija u zemljama članicama EU po većini njih „preljevaju“ se faktički na sve profesije i poslove, uključujući i novinarsku. Pri tome nisu pominjale specifične faktore kao što je unapređenje ženskih ljudskih prava u tim zemljama i samo je jedna intervjuisana pomenula drugačije vrijednosne obrasce u populaciji kao faktor u kontekstu dominacije patrijarhalnih obrazaca u Bosni i Hercegovini. Stalne političke krize i sve lošija ekonomska situacija generalno i posebno u medijima zasigurno doprinose tome da naše novinarke ove faktore smatraju ključnim za objašnjenje. To takođe indirektno ukazuje na ono o čemu naše novinarke trenutno najviše razmišljaju, a što je često borba za elementarno preživljavanje. Međutim, to ne znači da one nemaju i druge težnje, a to je profesionalno i odgovorno obavljanje svog posla, mogućnost napredovanja i samoostvarenja.

I dok u bh. društvu loša ekonomska situacija i izraženi politički pritisci djeluju devastirajuće na položaj novinarki, po našim sagovornicama situacija

u EU je obrnuta i na povoljniji položaj novinarki u zemljama članicama više utiču ovi izvanmedijski uticaji. Problemi u profesiji su izraženi svuda u svijetu, što potvrđuju i istraživanja, i čini se da i naše novinarke prepoznaju ove specifične izazove, te bolji položaj nije po njihovim percepcijama uslovljen toliko medijskim koliko izvanmedijskim faktorima. U etnički podijeljenom društvu, u kojem se sukobi i tenzije konstantno proizvode od političkih aktera, stvara se opšta klima netrpeljivosti kojoj su posebno izložene „vidljive“ žene u javnoj sferi koje odstupaju od patrijarhalnih društvenih normi i pisanih i „nepisanih“ pravila o čemu i na koji način treba izvještavati. Slučaj urednice koja je bila izložena sistemskim napadima u svojoj sredini upravo pokazuje kako partitokratski i etnički podijeljena javna sfera, uz nefunkcionalnost institucija, nepovoljno djeluje po žene u medijima. Posebno ako su na pozicijama odlučivanja, i kada sa te pozicije odstupaju od većinskog i unaprijed kreiranog mišljenja određene grupe.

Nismo našli značajne razlike u percepcijama novinarki s obzirom na starosnu dob, poziciju u medijima i medij za koji rade (elektronski, štampani i *online*), kao i tip vlasničke strukture (javni, privatni i neprofitni). Intencija ovog rada je sticanje uvida u generalni položaj novinarki u Bosni i Hercegovini, a primijenjena metodologija (i posebno ograničeni uzorak) ne omogućava precizne zaključke. Na osnovu analize dobijenih rezultata eventualni zaključak ide u smjeru da su pritiscima i napadima izložene i urednice i novinarke/reporterke, kao i da problemi ne poznaju starosne granice, vrstu medija za koji rade i vlasničku strukturu. Iako se napadi i oblici uznemiravanja odnosno kršenja prava koje su doživljavale u određenoj mjeri razlikuju jedni od drugih, i pojedinačni primjeri se mogu posmatrati svaki za sebe, svi oni imaju zajednički imenitelj. Radi se o degradaciji novinarske profesije uopšte i pogoršanju položaja medijskih djelatnika generalno u bh. društvu, i njih posebno i dodatno jer su žene u novinarstvu. Ova degradacija profesije dovodi do porasta frustracija u medijskim kućama, posebno onim u lošijoj ekonomskoj situaciji, što pospešuje različite oblike nedozvoljenog ponašanja prema ženama kao marginalizovanoj grupi u redakcijama. Kao što je navela jedna sagovornica, „biti novinar u Bosni i Hercegovini je teško, a biti novinarka je još teže“. Pri tome treba još jednom podvući globalne medijske trendove koji djeluju nepovoljno po žene u smislu digitalne segregacije. Načini na koje „mediji predstavljaju žene i iskustva žena u redakcijama su uslovljeni patrijarhalnom strukturom svjetskih kapitalističkih trendova, čiji globalizacioni pipci

prijete da 'pogaze krhki cvijet promjena'“ (Byerly i Ross, 2006: 76), koje se dešavaju u pravcu rodne ravnopravnosti.

Literatura

- Adilagić, Rea. 2016. *Indikatori nivoa medijskih sloboda i sigurnosti novinara (Bosna i Hercegovina)*. Sarajevo: Udruženje/udruga BH novinari.
- Buljubašić, Belma. 2019. „Mediji, izvještavanje i rodne uloge“. Str. 171-185 u: *Rodna ravnopravnost: Teorija, pravo, politike. Uvod u rodne studije za studentice i studente društvenih nauka u BiH*. S. Gavrić i A. Ždralović (ur.). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Univerzitet u Sarajevu – Pravni fakultet.
- Byerly, Carolyn M. i Karen, Ross. 2006. *Women and Media. A Critical Introduction*. Maldon, Oxford and Carlton: Blackwell Publishing.
- Chambers, Deborah i Steiner, Linda. 2010. “The Changing Status of Women Journalists”, Pp. 49-59 u: *The Routledge Companion to News and Journalism*, S. Allan (ur.). London and New York: Routledge.
- Chen, Gina Massulo, Paromita, Pain, Victoria, Chen. 2020. “'You really have to have a thick skin': A cross-cultural perspective on how online harassment influences female journalists.” *Journalism* 21 (7): 1-19.
- Cvetkovic, Ivana i Kimberly, Oostman. 2018. “Sexualization of the Journalism Profession: TV Representation of Female Journalists' Intellect, Labor, and Bodies.” *IAFOR Journal of Media, Communication & Film* 5 (1): 91-109.
- De Bruin, Marjan. 2016. “Gender, organizational and professional identities in journalism.” *Journalism* 1(2): 217-238.
- De Vuyst, Sara i Karin, Raeymaeckers. 2017. “Is Journalism Gender E-Qual?” *Digital Journalism* 7(5): 554-570.
- De Vuyst, Sara i Karin, Raeymaeckers. 2019. “Gender as a multi-layered issue in journalism: A multi-method approach to studying barriers sustaining gender inequality in Belgian newsrooms”. *European Journal of Women's Studies* 26 (1): 23-38.

- De Vuyst, Sara. 2020. *Hacking Gender and Technology in Journalism*. London: Routledge.
- Djerf-Pierre, Monika. 2007. "The Gender of Journalism. The Structure and Logic in the Field in the Twentieth Century." *Nordicom Review*: 81-104.
- Džihana, Amer. 2018. *Žene i mediji: zaposlenice i upravljačke strukture*. Sarajevo: Udruženje/udruga BH novinari.
- European Institute for Gender Equality. 2017. *Gender Equality Index 2017. Measuring gender equality in the European Union 2005-2015*. Brussel. Pristupljeno 10. 2. 2021. (<https://eige.europa.eu/publications/gender-equality-index-2017-measuring-gender-equality-european-union-2005-2015-report>)
- Eckert, Stine i Karin, Assmann. 2021. "The 'ProQuote' Initiative: Women Journalists in Germany Push to Revolutionize Newsroom Leadership." *Feminist Media Studies*: 1-18.
- Fröhlich, Romy. 2007. "Ist der Journalismus (noch) ein männliches Geschäft?" Pp. 66-78 u: *Warum nicht gleich? Wie die Medien mit den Frauen in der Politik umgehen?* C. Holtz-Bacha i N. Könnig-Reilling (ur.). Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften.
- Gallagher, Margaret. 2001. "The push and pull of action and research in feminist media studies." *Feminist Media Studies* 1(1): 11-15.
- Haider, Huma. 2020. *Gender and the media in the Western Balkans*. K4D Helpdesk Report. Brighton, UK: Institute of Development Studies.
- Hanitzsch, Thomas i Folker, Hanusch. 2012. "Does gender determine journalists' professional views? A reassessment based on cross-national evidence." *European Journal of Communication* 27 (3): 257-277.
- Haraldsson, Amanda i Lena, Wängnerud. 2019. "The effect of media sexism on women's political ambition: evidence from a worldwide study." *Feminist Media Studies* 19 (4): 525-541.

- Husanović, Jasmina. 2014. "Resisting the Culture of Trauma in Bosnia and Herzegovina: Emancipatory Lessons for/in Cultural and Knowledge Production". Pp. 147-162 u: *Narratives of Justice In and Out of the Courtroom. Former Yugoslavia and Beyon*, D. Zarkov i M. Glasious (ur.). Cham: Springer.
- Ler-Sofronić, Nada. 2011. „Fragmenti o tranziciji, demokratiji, civilnom društvu i ženi“. Str. 85-96 u: *Dolje ti je rijeka, dolje ti je pruga. Žene u Bosni i Hercegovini*, S. Gavrić i H. Stojić (ur.). Sarajevo: Buybook.
- Majstorović, Danijela i Turjačanin, Vladimir. 2007. „Predstavljanje žena u bosanskohercegovačkim dnevnim novinama: rodna i etnička podvojenost društva“. Str. 85-114 u: *Stereotipizacija: Predstavljanje žena u štampanim medijima u jugoistočnoj Evropi*, N. Moranjak-Bamburać, T. Jusić i A. Isanović (ur.). Sarajevo: Mediacentar.
- Majstorović, Danijela. 2016. "(Un)doing feminism in (post)-Yugoslav media." *Feminist Media Studies* 16 (6): 1093-1108.
- Lundsten, Sanna. 2021. *Gender and Newsroom Practices. Female reporters' views on gender segregation in the newsroom*. Master thesis, Stockholms universitet.
- North, Louise. 2009. "Rejecting the 'F-word'. How 'feminism' and 'feminists' are understood in the newsroom?" *Journalism* 10 (6): 739-757.
- Nuhanović, Asad. 2005. *Fenomen javnosti*. Sarajevo: Promocult.
- Popov-Momčinović, Zlatiborka. 2013. *Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: Artikulacija jedne kontrakulture*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Centar za empirijska istraživanja religije i Fondacija CURE.
- Popov-Momčinović, Zlatiborka i Vučetić, Vuk. 2013. Politika u patrijarhalnom ključu na primjeru lokalnih izbora 2012. *Социолошки годишњак* 8: 203-216.
- Popov-Momčinović, Zlatiborka. 2018. *Napadi na novinarke u Bosni i Hercegovini u kontekstu ugrožavanja medijskih sloboda*. Sarajevo: Udruženje/udruga BH novinari. Pristupljeno 10. 3. 2022. (http://safejournalists.net/wp-content/uploads/2018/04/NAPADI-NA-NOVINARKE-U-BOSNI-I-HERCEGOVINI_19.02.2018..pdf)

- Ross, Karen i Cynthia, Carter. 2011. "Women and news: a long and winding road." *Media, Culture & Society* 33 (8): 1148-1165.
- Steiner, Linda. 2009. "Gender in the Newsroom." Pp. 116-129 u: *The Handbook of Journalism Studies*. K. Wahl-Jorgensen i T. Hanitzsch (ur.). London and New York: Routledge.
- Šarić, Nermina (2007). *Izvan politike*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Turčilo, Lejla. 2012. „Rodno zasnovana diskriminacija u medijskoj ne/ kulturi Bosne i Hercegovine“. Str. 93-105 u: *Diskriminacija: Jedan pojam, mnogo lica*. Z. Popov-Momčinović, S. Gavrić i P. Govedarica (ur.). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Turčilo, Lejla. 2021. "Media in Bosnia and Herzegovina: Pluralism and Professionalism Between Political Influences and a Divided Society". Pp. 39-67 u: *Three Decades Later. The Media in South East Europe after 1989*. N. Daskalova i H. Sittig (ur.). Berlin: Konrad Adenauer Stiftung e.V.
- Vučetić, Vuk. 2013. „Politički klijentelizam i mediji u Bosni i Hercegovini“. Str. 356-367 u: *Zbornik radova Znanje i korist*, B. Dimitrijević (ur.). Niš: Filozofski fakultet.
- Vučetić, Vuk i Borislav Vukojević. 2022. *Uloga i značaj građanskog novinarstva u BiH*. Sarajevo: Centar za promociju civilnog društva.
- Wodak, Ruth. 1997. "I know, we won't revolutionize the world with it, but": Styles of female leadership in institutions. Pp. 335-370 u: *Communicating Gender in Context*. H. Kotthof i R. Wodak (ur.). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Wodak, Ruth. 2009. *The Discourse of Politics in Action. Politics as Usual*. London: Palgrave Macmillan.
- Zoch, M. Lynn i Judy VanSlyke Turk. 1998. "Women Making News: Gender as a Variable in Source Selection and Use." *Journalism and Mass Communication Quarterly* 75 (4): 762-755.
- Ždralović, Amila, Zlatiborka, Popov-Momčinović, Zarfa, Hrnjić-Kuduzović. 2018. *Žene u bh. institucijama marionete zakonske kvote*. Sarajevo: Fondacija CURE.

Ropstvo i logorstvo u filmu *Dogvil* Larsa fon Trira

MILICA ARAMBAŠIĆ¹

Nezavisna istraživačica

Sažetak: Osnovni cilj ovog rada jeste da se mapiraju i analiziraju odnosi između podređenih i nadređenih, kao i mehanizmi narušavanja ljudskih prava u filmu *Dogvil* Larsa fon Trira. Rad će prikazati koje sve identitete dele žitelji i žiteljke ovog fiktivnog grada sa posebnim osvrtom na mehanizme po kojima ih dobijaju ili gube. Preispitivanje relacija muško – žensko, zoe – bios, ropkinja – logorkinja ima za cilj da utvrdi kako i na koje načine slobodna ženska osoba može postati privatna svojina.

Ključne reči: *Dogvil, Lars fon Trir, robovlasništvo, rob, logor*

Abstract: The primary intention of this paper is to map the relationships between subordinates and superiors, as well as the issue of human right violations in the film *Dogville*, by Lars von Trier. The paper will show which identities are shared by the inhabitants of this fictional city, with special reference to the mechanisms by which they gain or lose them. The re-examination of relations: male-female, zoe-bios, slave-camper inmate aims to determine how and in what circumstances a free female person can become private property.

Key words: Dogville, Lars von Trier, slavery, slave, internment camp

Uvod

Stvaralaštvo danskog reditelja Larsa fon Trira (Lars von Trier) često je karakterisano kao kompleksno i kontroverzno. Ideje koje Fon Trir obrađuje jesu egzistencijalističke, religijske, socijalne i političke prirode u najširem smislu. Opus snimljenih filmova je heterogen, i često u službi podsticanja kritičkog mišljenja kod recipijenata. Tema kojom ću se baviti podrazumeva hermeneutičan pristup filmu *Dogvil* (*Dogville*) i ukazivanje na mehanizme prema kojima se jedan gradić, naizgled pun skrupuloznih, moralnih ljudi,

¹ milica.s.arambasic@gmail.com

pretvorio u grad robovlasnika i robovlasnica, a koji se može identifikovati sa pojmom logora iz ugla protagonistkinje. Istorija društva prikazuje da feminizam i moralni konzervatizam imaju nekoliko dodirnih tačaka u pitanjima debata o reprodukciji, surogatstvu i pornografiji. Feministkinje i feministi 19. i 20. veka pobuđivali su viziju žene kao seksualno čistog ili pasivnog bića zato što su podsticali polemike o suzdržavanju muškaraca (Mendus, 2000: 145). Analiza sadržaja filma prikazaće prožimanja dveju naizgled polarizovanih grupa – *muško* i *žensko*, kao i tačke njihovog nesuzdržavanja, tj. spajanja u odnosu prema protagonistkinji. Ispoljavanje nadmoći nad junakinjom filma neće biti rezervisano samo za muškarce, već će i žene, pa i deca, preuzeti robovlasničke obrasce ponašanja.

Dogvil je snimljen 2003. godine i često se svrstava u žanr avangardne drame. Film sadrži devet odeljaka i prolog i samom podelom podseća na staru književnu tradiciju davanja pojedinačnih naziva poglavljima. Scenografija je slična pozorišnim kulisama i fokus je na fabuli i karakterizaciji likova Dogvila u Koloradu. Na početku, izvešću jednu malu ali interesantnu paralelu u vezi sa davanjem imena fiktivnim gradovima u nefiktivnoj američkoj državi Kolorado. *Saut park* (*South Park*), animirani američki sitkom, odvija se u izmišljenom gradu koji takođe ne postoji u stvarnosti, ali su njegovi stanovnici podvrgnuti brojnim satiričnim i nadrealnim događajima s ciljem da se humorom i ironijom doprinese stavljanju najrazličitijih tema u žižu javnosti. Za razliku od *Saut parka*, film *Dogvil* preispituje teme ljudskih sloboda, posebno ženskih, u doba Velike depresije u Americi, čiji se mehanizmi jasnih podela mogu mapirati i danas kao izvesni omaž patrijarhalno uređenom sistemu i preispitivanju granica dobra i zla u imaginarnom svetu sa tendencijom ukazivanja na univerzalne probleme društva u širem i užem smislu.

Muški i ženski principi – Quid pro quo

Fon Trir izvodi paralelu između muškog i ženskog principa na primerima stanovnika. Većina stanovništva je religiozno orjentisana i pod plaštom izvesne religijske poslušnosti, s kojom ide i patrijarhalna, živi naizgled spokojnim i poštenim životom. Raspodela poslova uslovljena je podelom na *muške* i *ženske*, dok su deca oslobođena rada. U takvu jasnu raspodelu poslova i uhodanog života dolazi devojka, junakinja filma, Grejs. Grejs (Grace), čije ime na engleskom jeziku znači milost, a koja samom odećom, prvom reprezentacijom, predstavlja nešto atipično, te samim tim

drugačije, pa čak i bogohulno. Dolazak Grejs unosi određenu količinu straha u mirni gradić omeđen jednoobraznom svakodnevicom. Strah od nepoznatog i moguće odmazde maskira se strahom od Boga, policije, vlasti i minimalnom željom da pomognu nepoznatoj devojci. Protagonistkinja je kćerka kriminalca za kojom je raspisana poternica i ima potpuno drugačiji identitet u odnosu na stanovnike. Grejs je obučena u ekskluzivnu odeću u odnosu na ostale žitelje i žiteljke, pa je kontrast klasa ilustrativan već na početku. Ona ističe da nema porodicu, te da su joj oca zarobili gangsteri. Na nagovor filozofa Toma, svojevrsnog mislioca i spiritualiste gradića, doneta je odluka veća da Grejs ne bude proterana iz grada, već da joj se da prostor od dve nedelje kako bi je svi upoznali i dali individualne procene. Doneta je odluka da Grejs dobije svojevrsni probni period, sličan onome koji dobijaju svi početnici u većini poslova današnjice. U ovoj tački već možemo da pretpostavimo da će se protagonistkinja, trenutna migrantkinja, potruditi i uraditi sve da dobije bilo kakav posao, hranu i prebivalište u Dogvilu.

Gradić ne poseduje skupštinu, bolnicu, školu, te se okupljaju u improvizovanoj crkvi, bez imenovanog sveštenog lica. Crkvu održava žena, a večeri predavanja i razgovore na razne teme vodi Tom, lokalni filozof i pisac, s ciljem edukacije stanovništva. U tom prostoru održavaju se i okupljanja meštana kada je neophodno da se donesu odluke bitne za egzistenciju grada, svojevrsne sednice Gradskog veća. Na jednoj od njih, posle probnog perioda od dve nedelje, izglasano je da Grejs može da postane žiteljka gradića. Gradsko veće sačinjeno je od 15 stanovnika i stanovnica, od kojih niko nije sveštenik, ministar ili sudija, a svi glasovi su jednako vrednovani. Tokom donošenja odluke o njenom opstanku Grejs se krila i čekala zvuk crkvenih zvona. Bilo je potrebno da se zvono čuju za svaki glas. Ovo simbolično ozvučavanje poruke u skladu je sa većinski religioznim stanovništvom i označilo je prihvatanje. Na ovaj način nekadašnja eksterna stanovnica postaje punopravna članica zajednice jer joj se zvucima crkvenih zvona daje i mogućnost glasačice u budućnosti. Dakle, nekadašnja begunica dobija punopravni status građanke i njen se identitet menja iz statusa migrantkinje u građanku.

Kada je Fon Trir snimao ovaj film, verovatno je imao na umu nestabilne statute izbeglica koji su pristizali u skandinavske zemlje. Tako je dat prostor za dodatnu interpretaciju. Uz izgovaranje reči „Amerika“ stoji floskula „zemlja slobodnih“, „zemlja izbora/mogućnosti“, pa ipak, da li je tako?

Kome se pružaju te mogućnosti i slobode ukoliko nam je poznato da je robovlasništvo, istorijski gledano, relativno skoro ukinuto? Tek od sredine 19. veka možemo govoriti o institucionalno odobrenoj slobodi u Americi. U analizi se ne može ostaviti po strani i savremeno društvo, uzimajući u obzir da su stope trgovine ljudima, najviše ženama i decom, kao i seksualna eksploatacija, izuzetno visoki u Americi i u današnjem vremenu, na koje se Fon Trir implicitno poziva i na čije akumulirano znanje insinuira. Zbog toga je smeštanje radnje u miran američki gradić dodatno intrigantno, jer prikazuje šta se sve može dogoditi ženi, belkinji, „među svojima“.

Početni dogovor je bio jasan, Grejs će ostati i povremeno će pomagati žiteljima u zamenu za minimalnu platu i skromno pokriveno troškove stanovanja. Najpre svi odbijaju njenu pomoć, ne želeći da je iskorišćavaju, zbog čega, opet na Tomov nagovor, Grejs ide od kuće do kuće i nudi svoje usluge. Na taj način postaje dobrovoljna radnica. Situacija se menja nakon drugog glasanja. Na novom glasanju Tom govori o neizvesnoj sudbini grada jer štite osobu za kojom traga policija. Dolazi se do zaključka da Grejs može ostati ukoliko se poštuje princip *quid pro quo* (usluga za uslugu), s tim da radi dvostruko više i da bude plaćena manje. Glavna junakinja nevoljno pristaje na ovaj dogovor, ne želeći da se vrati prethodnom životu i svojim korenima, ocu kriminalcu, smatrajući da bi takav život bio u neskladu sa njenim karakternim obličjem.

Latinska izreka *quid pro quo* u vezi je i sa seksualnim iskorišćavanjem, a definiše se kao seksualno ucenjivanje, naknada za posao, i direktno je vezana za zaposlenu/og koja/i se podvrgava neželjenim seksualnim uslovljavanjima. Na primer, nadređeni/a zaposlenom/oj obećava povišicu ako će izaći na sastanak s njim/njom ili zaposlenom/oj kaže da će dobiti otkaz ako seksualno ne opšti sa njim/njom. Američki sud razlikuje dva tipa seksualnog uznemiravanja – *quid pro quo* i stvaranje neprijateljskog radnog okruženja (Baker, 1995: 213-214). Lars fon Trir vešto gradi dalji tok radnje oko ovog dogovora, insinuirajući u kojim sve smerovima isti može biti protumačen i zloupotrebljen. Zbog toga je pitanje Grejsinog opstanka utoliko monumentalnije jer je pristala da ostane samo kao radnica kojoj će se udvostručiti broj radnih sati. Ispostaviće se da će postati žrtvom grada u kojem će se upotrebljavati i zloupotrebljavati svi njeni resursi.

Ropkinja ili logorkinja

Grejs poprima odlike ropkinje i postaje privatna svojina žitelja i žiteljki Dogvila. U gradu postoje monetarna sredstva, prodavnica za njihovu upotrebu, i svi poseduju sopstvene domove. Svako ima svoj posao i svako unapred zna kakva će mu biti svakodnevica jer Dogvil funkcioniše po skoro unapred utvrđenim propisima i naizgled krajnje autonomno od ostatka države Kolorado. Jedini oslobođeni od fizičkog rada jesu deca i oni sa stečenim ili urođenim posebnim potrebama. Ova mala zajednica podseća na jednu veliku patrijarhalno uređenu porodicu. Fridrih Engels (Friedrich Engels) u delu *Poreklo porodice, privatne svojine i države* (*Origin of the Family, Private Property and the State*) razlikuje nekoliko faza robne proizvodnje, sa kojom počinje novi vid civilizacije: (1) uvođenje metalnog novca, a sa njim i novčanog kapitala, kamate i lihvarstva; (2) trgovce, kao klasu posrednika između proizvođača; (3) privatno vlasništvo nad zemljištem i sistem hipotekarstva; (4) ropski rad kao dominantni oblik proizvodnje. Stvara se oblik porodice koja odgovara civilizaciji, dolazi do definitivne nadmoći monogamije, dominacije muškarca nad ženom, te pojedinačne porodice postaju ekonomska jedinica društva. Centralna karika u civilizovanom društvu jeste država, koja je u svim periodima, bez izuzetka, država vladajuće klase, i u svim slučajevima je i dalje u osnovi mašina za održavanje potlačene, eksploatisane klase (Engels, 2004: 162).

Pojedinačne porodice se udružuju u odluci da protagonistkinju eksploatišu u svakom smislu te reči, u javnoj i privatnoj sferi. Habermas (Jürgen Habermas) navodi distinkciju između privatne i javne sfere, navodeći da je privatna vezana za ono unutar familije, dok je javna operativna u političkom domenu. Privatna sfera vezana je za kuću a javna za pitanje slobode. Posmatrajući starogrčki polis, u kojem je bilo striktnog razgraničavanja na slobodne građane i druge, Habermas smatra da su privatna i javna sfera uzročno-posledično prožete s obzirom na to da je uticaj u javnoj sferi bio povezan sa naizgled odvojenim konceptima porodice i porodičnog bogatstva (Habermas 1991: 1-5). I tada i kasnije, gotovo se podrazumevao patrijarhalni obrazac ponašanja – iskazivanje nadmoći nad ženama i podrazumevanje ženske poslušnosti. Grejs prvo siluje Čak, otac sedmoro dece, koji poseduje zajedničku crtu sa žrtvom. I on i Grejs dolaze iz velikih gradova, oboje beže iz njih zbog sveprisutnog zla i oboje su bili u potrazi za „boljim“. Grejs upravo svom prvom silovatelju govori o dobrodušnosti ljudi Dogvila, na šta joj Čak govori da će ubrzo

shvatiti nepostojanje bitnih razlika između velikih i manjih gradova, jer u svima žive isti gramzivi ljudi. Čakova rezignacija, izvesni pesimizam nije krucijalan za vršenje seksualnog zlostavljanja. On siluje Grejs jer smatra da mu to pravo pripada, a žrtvu učutkuje pretnjama. Naime, posle njega svi joj redom govore da će je predati vlastima ukoliko im ne preda svoje telo bez pogovora.

U Dogvilu je svakako primetna patrijarhalna dominacija muškaraca nad ženama u javnom i privatnom životu, zbog čega se pozivam na rad Silvije Volbi (Sylvia Walby) i autorkinu podelu na javni i privatni patrijarhat (Walby, 1990: 174). Volbi navodi šest patrijarhalnih struktura: plaćen rad, rad u domaćinstvu, kulturu, seksualnost, nasilje i državu. Oslanjajući se na ovu podelu, prikazaću kako su i u kolikoj meri ove strukture mapirale Grejsin lik. Najpre, bila je plaćena, ali svakako ne onoliko koliko bi bio plaćen muškarac za obavljanje istih poslova. Rad u domaćinstvu, u slučaju glavne junakinje, multipliciran je, a ona tretirana kao sluškinja. Zapadnjačko društvo isticalo je razlike između muškaraca i žena, te je, očekivano, u skladu sa takvom podelom, određeno kulturalno uslovljeno ponašanje. Volbi ističe da je pornografija u savremenom svetu doprinela većoj slobodi muškaraca i degradaciji žena, kao i povećanju nasilja nad ženama. Dve strukture – seksualnost i nasilje – prožimaju Grejsinu narativnu egzistenciju. Najpre, kao heteroseksualka, „heteroseksualnost predstavlja patrijarhalnu strukturu“ (Walby, 1990: 123), ona je u početku prihvaćena među ostalim stanovnicama. Drugi mlađi ženski lik joj nagoveštava da će sada ona biti meta muških pogleda i u određenom smislu Grejsin ostanak poboljšava položaj mladih neudatih ženskih osoba. Nasilje, konačni stepen iskazivanja patrijarhalnog uređenja, ispoljavanje moći, ostvaruje se demonstracijom seksualne moći i stvaranjem neprijateljskog okruženja. Situacija počinje da se pogoršava kada Grejs, usled preopterećenosti, napravi nekoliko grešaka. Osuđuju je žene, a do konačne eskalacije neprijateljskih osećanja dolazi kada neoženjeni stanovnik iskaže minimalnu naklonost i da poklon Grejs, ne razmišljajući da će zbog toga ona sada biti na meti svih žiteljki Dogvila. Sve stanovnice okreću se protiv nje, a ona utehu pronalazi u Tomovim savetima i pričama o dobroti stanovnika i stanovnica mirnog planinskog gradića. Ubrzo nakon javljanja osude od žena, Grejs siluje muškarac, Čak, u porodičnoj kući u kojoj je radila kao dadilja. Posle tog čina protagonistkinja pokušava da pobjegne, ali njen pokušaj biva osujećen i od tog trenutka ona gubi dotadašnje subjektivnosti koje je posedovala.

Više je niko ne posmatra kao građanku, kao radnicu koja radi za novac, već isključivo kao živu žensku privatnu svojinu. Svakodnevna silovanja tokom noći i radna eksploatacija tokom dana preinačuju njen status u javnoj sferi.

Lišena dotadašnje pravne i političke subjektivnosti, Grejs više ne može da bude *bios* (politički život), već prelazi u *zoe* (goli život) prema Agambenu (Giorgio Agamben) (Agamben, 2006: 7-16). Nedvojivo, ona istovremeno poseduje oba bića u sebi, prirodni i politički život, i pripada društvenoj sredini u kojoj se našla. Posedovala je i izvesnu dozu kanonskih učenja, jer je lokalnu decu učila stoicizmu, doktrini koja se zalaže za manifestovanje dela, a ne samo puke proklamacije floskula. Ipak, sve njene bivše subjektivnosti nestale su kada je grad postao logor za protagonistkinju. Više nije bilo bitno kakva dodatna akademska znanja poseduje jer joj nisu bila potrebna za obavljanje fizičkih radova i trpljenje seksualnog nasilja.

Agamben, pozivajući se na rad Hane Arent (Hannah Arendt), iskazuje da bi trebalo prestati da se deklaracije prava posmatraju kao ispisi večnih istina, te da ih prosuđujemo u odnosu na njihovu realnu funkciju u oblikovanju moderne države-nacije. Prirodni, goli život (*zoe*) bio je u starom režimu politički indiferentan i kao takav pripadao je Bogu, te je bio donekle jasno posmatran i odvojen u odnosu na politički život (*bios*). Agamben dalje beleži da deklaracije o ljudskim pravima treba da vidimo kao prelaz od vladareve suverenosti, koja je posedovala božansko poreklo, ka nacionalnoj suverenosti. Dakle, posredstvom tih prava podanik se pretvarao u državljanina. Primećujemo da se rođenje – prirodni život kao takav, posredstvom biopolitičke uredbe koju merimo iz savremenog ugla, može posmatrati kao neposredni nositelj suverenosti. Načela, nekada jasno podeljena, sada se prožimaju u jedno telo, „suverenog subjekta“, kako bi se stvorili temelji nove države-nacije (Agamben, 2006: 109-111). Imajući u vidu ovakvo posmatranje, neophodno je da uključim ono što se manifestovalo u filmu, a u vezi je sa Grejsinim rođenjem, identitetom koji vidimo na početku. U filmu nije predložena njena pripadnost određenoj naciji, ali se induktivno zaključuje da je stanovnica Amerike.

Hana Arent u knjizi *Izvori totalitarizma* nacionalnu državu određuje kao spoj nekoliko elemenata – narod koji poseduje zajedničko poreklo, maternji jezik, teritoriju i državu. Takođe navodi da su nacije nastale kada su „narodi stekli svest o sebi kao o kulturnim i istorijskim entitetima“, na prostorima koje smatraju svojim domom, a koji imaju svoje specifične

istorijske i kulturološke aspekte (Arent, 1998: 235). Kako se ne bih udaljila od teme državljanstva, ograničiću se na posmatranje glavne junakinje kao Amerikanke koja govori isti jezik, istovetan dijalekat kao i stanovnici i stanovnice Dogvila, iz čega zaključujem da pripadaju istom govornom području, tj. da bez opstrukcija percipiraju uzajamne komunikacione tokove. Pozvaću se i na početne scene filma u kojima je prikazan Grejsin dolazak i objavljivanje poternice za osobom iz države Kolorado. Kao što je već naznačeno, Dogvil je izmišljeni planinski gradić u državi Kolorado u Stenovitim planinama u Severnoj Americi, ali se na poternici mogu pronaći bitne informacije za određivanje uže teritorijalne pripadnosti. Pri dnu poternice stoji ispisano da se traži bilo kakva informacija o nestaloj devojci – Grejs Margaret Muligan, te da se ista prosledi šerifu u Denveru, u Koloradu.

Stanovnici i stanovnice Dogvila, uključujući Grejs, slave Dan nezavisnosti, 4. jul, dan kada su američke kolonije dobile nezavisnost i odvojile se od Velike Britanije. Kako je već navedeno, Grejs govori istim jezikom, slavi tradicionalni američki praznik na istoj teritoriji gde su pre nekoliko vekova živeli Indijanci, narod koji je porobljen i skoro potpuno istrebljen. Ovakav ironičan osvrt Fon Trir je verovatno imao u vidu pri izradi scenarija jer upravo posle te proslave Grejs gubi svoje dotadašnje identitete, koje joj oduzimaju ljudi iste boje kože, sa izuzetkom jedne afroameričke stanovnice, istog teritorijalnog i govornog područja sa kojima ima zajedničke brojne istorijske i kulturološke kontekste. Postaje svojevrсни neprijatelj društva kako bi se opravdalo njeno preinačenje iz *biosa* u *zoe*, zbog čega biva isključena iz javne sfere jer „[t]emeljni kategorijalni par zapadnjačke politike nije prijatelj-neprijatelj, nego goli život-politička egzistencija, *zoe-bios*, uključenje-isključenje“ (Agamben, 2006: 15). Agamben ove nazive najčešće vezuje za logore, ali na primeru *Dogvila* vidimo da niko nije zaštićen svojim rođenjem, bojom kože i pripadnosti jednoj naciji. Grejs upada u zamku jer je slobodoumni mislilac Tom najpre ubeđuje da neće preživeti ukoliko bude bežala sama, a izostavlja da je obavesti da svi znaju kako je njen status sa poternice iz *missing* (nestala) preinačen u *wanted* (traži se) zbog navodnog razbojništva koje se odigralo za vreme njenog boravka u Dogvilu. Napravivši jednog roba, u doba kada je robovlasništvo ukinuto, grad postaje logor, ograničen na jednu osobu, a život glavne junakinje postaje neka vrsta eksperimentalnog života – *bios* koji postaje *zoe* u kojem se testiraju granice opstanka. Tokom filma glavna junakinja menja

više identiteta. Postaje građanka (punopravna članica Gradskog veća), pa radnica, zatim žrtva seksualne eksploatacije i naposljetku ropkinja Dogvila.

Uveću još jednu odrednicu – *rođenje na filmu*, sa ciljem da umrežim *filmsku* i *običnu* stvarnost. Pod pojmom rođenje na filmu podrazumevam prvu pojavnost određenog lika. Grejs dolazi uz pratnju pucnjeva iz pravca većeg grada, Džordžtauna, u skupocenoj odeći. Prva i poslednja pojava zatvaraju krug njenog rađanja na filmu. Ona izlazi istovetna, bez lanaca, bez vidljivih povreda, i svojim odlaskom daje rođenje drugom karakteru – psu, čiju telesnu manifestaciju nismo videli do samog kraja. Tokom čitavog filma samo povremeno čujemo njegov lavež i vidimo njegov prostor za život. Paralela sa lokalnim psom nije slučajno izvedena, nego vešto izgrađena oko metafore nadređenog i podređenog, života van lanaca i života u lancima koji asociiraju na život afroameričkih robova.

Pri izvođenju paralele sa životom robova primetna je režiserska intervencija samom nomenklaturom Grejs, ispisanom na engleskom jeziku. Nameće se jednostavno uklanjanje prvog slova i dodatno učitavanje još jedne mogućnosti, *Grace – race* (rasa). Zbog toga je ovaj film dodatno sugestivan i otvara prostor za preispitivanje rasnog aspekta filma i otvara dodatnu zapitanost nad sudbinom svih žena bez obzira na boju kože i teritoriju na kojoj se nalaze. Iako u gradiću živi i porodica afroameričkog porekla, majka i kći, njih možemo poistovetiti sa belcima, tj. delovanjem ljudi bele kože, jer preuzimaju njihove obrasce ponašanja. Za većinu potlačenih svojevrsni cilj je bio da, svesno ili nesvesno, dođu do pozicije tlačitelja. Fanon (Frantz Fanon) u knjizi *Crna koža, bele maske* (*Black Skin, White Masks*) navodi ključnu rečenicu: „Koliko god bilo bolno za mene da prihvatim ovaj zaključak, dužan sam da ga iznesem: Tamošnjem crncu namenjena je samo jedna sudbina. I ona je bela“ (Fanon, 1986: 12).

Gubitkom prava na izražavanje stavova Grejs gubi pravo na status građanke, s jednim odstupanjem – ostaje, doduše, vezana lancem, da živi u domu koji su joj podarili stanovnici i stanovnice. Hana Arent pravi distinkciju između roba i logoraša navodeći da se robovi ne uklanjaju iz vidokruga vlasnika, za razliku od logoraša, koje vlasnici žele da održe u životu kao sredstvo za rad. Robovi poseduju određenu cenu, pa samim tim, kao vlasništvo, i izvesnu vrednost, dok „[l]ogoraš nema cenu, zato što ga je uvek moguće zameniti; niko ne zna kome on pripada, jer ga niko i ne vidi“ (Arent, 1998: 451). Grejs ima svoju urođenu vrednost, kao žena pogodna je i za rad u patrijarhalnoj sredini, kao i za prinudno pružanje

seksualnih usluga. Zbog toga je bitno da ostane u životu jer zadovoljava potrebe svih, i ženskih i muških stanovnika, pa i dece, čime se približava statusu ropkinje. Naime, bitna razlika između ropkinje i logorkinje leži i u činjenici da protagonistkinja nema jednog, imenovanog vlasnika. Ona pripada svima, celom gradu, zbog čega svi vlasnici i vlasnice smatraju da mogu crpeti njene subjektivnosti i dalje ih eksploatisati. Zarobljenica grada, vezana je lancima, a njena egzistencija se poistovećuje sa psećom, u *psećem gradiću*.²

Grejsina vrednost ne može da se izračuna jasnim i preciznim postulatima robovlasnika iz prošlih vremena. Osim fizičkog rada, glavna junakinja ulaže i mentalni, npr. kada pazi na decu i preuzima ulogu učiteljice, zatim kada razgovara sa visprenijim stanovnicima i kada iskazuje svoje mišljenje, koliko joj je dozvoljeno u skladu sa njenom ulogom u patrijarhalnoj sredini. Iz navedenog proizlazi da je Grejs dala sebe u svakom smislu i da su joj docnije prinudno ogoljeni i uzeti svi resursi koje je posedovala. Bila je žrtva svih, pa i dece koja su zvonjavom ozvučavala svako silovanje. Zvono koje je nekada za Grejs predstavljalo znak dobrih vesti – prihvatanja i pripadnosti Dogvilu, sada je preinačeno u signal porobljavanja ženskog tela, koje ukazuje svima kada počinje i kada se završava seksualno zlostavljanje. Nemilosrdno izrabljivanje i trošenje Grejsinih resursa dovodi do pada njene vrednosti, zbog čega vlasnici i vlasnice odlučuju da je izgnaju iz Dogvila i predaju gangsterima u zamenu za novac, tj. u svojevrsnom smislu prodaju, čime se njen identitet ropkinje zaokružuje. Prodaja i razmena robova zauzimala je značajno mesto u američkoj istoriji. Od 1800. zarađivanje na drugim ljudskim bićima predstavljalo je bitan izvor prihoda (DeFord, 2006: 50-53).

Preduslov da Grejs postane ropkinja bio je dolazak u Dogvil, ali i njena tzv. priroda. Odsustvo zlobe, religioznost, skrušenost jesu osobine koje junakinja prezentuje tokom skoro čitavog filma. Odgovor na pitanje zašto ona sve to dopušta ne može se isključivo braniti činjenicom da je pobjegla od života u kojem bi, po svemu sudeći, nasledila oca. Fon Trir je želeo da stvori takvu hristoliku ličnost kako bi naglasio zlo drugih. Stalno nizanje i prikazivanje svega lošeg što trpi Grejs na kraju filma pruža mogućnost za očekivani oprost. Kada dotadašnju ropkinju spašava njen kriminogeni otac, konačno se ukazuje mogućnost za osvetu, koja po biblijskom kanonu

² Naziv Dogvil u neprenesenom smislu znači Pseći (*dog*) grad (*ville*). Deo imenice *ville* dobijen je iz francuskog jezika i koristi se u savremenom engleskom jeziku da imenuje grad, gradić.

nije poželjna. Ipak, odstupanje na samom koncu filma pruža drugačiji pogled na *žensko pravo osvete*. Religioznost se prezentuje antagonistički, kroz dva tipa ličnosti – licemerni (građani i građanke Dogvila) i istiniti (Grejs). Ni jedan ni drugi tip ne ostaje potpuno u kanonu očekivanog, jer Grejs shvata da treba da kazni stanovnike, a stanovnici mole za milost uprkos svemu što su činili.

Sve skrupule naizgled religioznih i časnih ljudi nestale su u kratkom periodu kada su im osujećene namere predaje/prodaje junakinje. Jedini lik koji kroz čitav film navodno pokušava da zadovolji obe strane – Grejs, simbol dobra, i grad, simbol zla, jeste Tom. Tom Edison iskazuje ljubav prema Grejs, ali joj ne pomaže, pa svaki postupak sugrađana relativizuje i obesmišljava zarad „višeg cilja“ – očuvanja *statusa quo*. Prikazan je kao osoba koja ne može da poveruje u zlo i koja nečinjenjem postaje Grejsin glavni zlostavljač. Naizgled ingeniozan, Tom jedini ne traži nikakve usluge od Grejs i preuzima ulogu savetnika. Ipak, njegovi saveti nisu pomagali ropkinji, već uvek i samo robovlasnicima. Karakterizacija lika ima za cilj da prikaže sve one koji svedoče zlu, poriču njegovu veličinu i svesno biraju da ostanu neutralni.

Film se završava *samoubistvom nacije* jer Grejs, dolaskom oca, dobija svoj politički život nazad i u skladu sa tom promenom pozicije naređuje egzekuciju svih stanovnika i stanovnica i lično ubija Toma. Ovakvo rešenje na kraju drame, scenarija, može se uporediti sa završecima grčkih tragedija u kojima se pojavljuje *deus ex machina* (iznenadna sila koja se pojavljuje i rešava dotad nerešivo). Scenario poseduje prstenasto zaokružen narativ (Škreb, 1985: 616) jer se na kraju filma pojavljuje spasilac – otac, neposredni prećutni nosilac zbivanja čije se delovanje u svetu poslednjom pojavom u potpunosti objašnjava. Protagonistkinja odlazi u istom pravcu iz kog je došla, a njen status *dogvilovskog* golog života metaforički prelazi na psa Mojsija, jedinog preživelog i jedinog stvorenja koje joj nije naudilo u izmišljenom i surovom gradiću Dogvilu.

Zaključak

Film *Dogvil* pruža isečak filmske stvarnosti prema kojoj se vidi da su ljudska prava veoma fragilna. Junakinja menja i naposljetku gubi svoje dotadašnje identitete dolaskom u gradić Dogvil. Prezentovano je gde se asimptotski približavaju muški i ženski princip i mapira uticaj patrijarhalne sredine, prema čijim odrednicama žena može biti tretirana kao ropkinja. Stanovnici

i stanovnice eksploatišu glavnu junakinju i crpe sve njene resurse. Rad je mapirao odnose moći i prikazao kako se spoljašnjim delovanjima, u javnoj sferi, menja identitet protagonistkinje. Prelaskom iz *biosa* (politički život) u *zoe* (goli život), Grejsina egzistencija se poistovećuje sa ropskom, a grad Dogvil poprima izvesne odlike logora. Pozivanjem na Agambena i Arent, prikazano je koje sve subjektivnosti dele stanovnici i stanovnice, mehanizme njihovih smenjivanja, uloge koje preuzimaju, zbog čega se ovaj film treba sagledavati kao opomena i jedna moguća, ne samo, filmska realnost.

Literatura

- Agamben, Giorgio. 2006. *Homo sacer. Suverena moć i goli život*. Zagreb: Multimedijalni institut.
- Arent, Hana. 1998. *Izvori totalitarizma*. Beograd: Feministička izdavačka kuća '94.
- Baker, Carrie N. 1995. "Sexual Extortion: Criminalizing Quid Pro Quo Sexual Harassment", 13 (1) *Law and Inequality*: 213-251.
- DeFord, Deborah, H. 2006. *Slavery in the Americas, Life under Slavery*. New York: Infobase Publishing.
- Engels, Friedrich. 2004. *Origin of the Family, Private Property and the State*. Sydney: Resistance Books.
- Fanon, Frantz. 1986. *Black Skin, White Masks*. London: Pluto Press.
- Habermas, Jürgen. 1991. *The structural transformation of the public sphere*. Cambridge: The MIT Press.
- Mendus, Susan. 2000. *Feminism and Emotion: Readings in Moral and Political Philosophy*. New York: St. Martin's Press.
- Škreb, Zdenko i sar. [glavni i odgovorni urednik Dragiša Živković]. 1985. *Rečnik književnih termina*. Institut za književnost i umetnost u Beogradu. Beograd: Nolit.
- Trier, Lars von (Director). 2003. *Dogville* [movie], Filmek AB, Zoma Films UK. Canal+. France 3 Cinéma.
- Walby, Sylvia. 1990. *Theorizing Patriarchy*. Oxford and Cambridge: Basil Blackwell.

Etiologija bošnjačkih pseudonarativa kroz refleksije evolucije političkog identiteta

MUEDIB ŠAHINOVIĆ¹

Samostalni istraživač

Sažetak: Bošnjaci kao jedan mali evropski narod burne historije i višeslojnog identiteta utemeljenog na srednjovjekovnoj državnosti Bosanske države, zatim islamskom kulturno-tradicijskom supstratu i u modernom vremenu na sekularnim i evropskim vrijednostima kroz vlastitu evoluciju političkog identiteta razvijao je vještine komuniciranja pseudonarativima kao specifičnu dijalektiku opstanka i kao odgovor na različite izazove koji su se u dijahronijskom nizu pojavljivali tokom skoro deset vjekova bošnjačke historije. Rad istražuje uzroke koji su doveli do pojave tog specifičnog fenomena: simultane interakcije pseudoreligijskih i pseudosekularnih stavova i modela ponašanja, kao i pragmatične manipulacije njihovim sadržajima u političkom diskursu, postajući tako važan element u evoluciji bošnjačkog političkog identiteta.

Gljučne riječi: Bošnjaci, identitet, pseudonarativi, islam, sekularnost, evolucija

Abstract: Bosniaks, as a small European nation, are characterised by turbulent history and multi-layered identity, which are based on the medieval statehood of the Bosnian state, subsequently the Islamic cultural and traditional substratum and, in modern times, on secular and European values through its own evolution of political identity. Therefore, they developed pseudo-narrative communication skills as a specific dialectic of survival, together with a response to various challenges that have emerged in a diachronic sequence over nearly ten centuries of Bosniak history. The paper investigates the causes that led to this specific phenomenon: simultaneous interactions of pseudo-religious and pseudo-secular attitudes and patterns of behavior as well as pragmatic manipulation of their contents in political discourse, thus becoming an important element in the evolution of Bosniak political identity.

Key words: Bosniaks, identity, pseudo-narratives, Islam, secularity, evolution

¹ muedib@gmail.com

Uvod

Kontekstualizacija političkog ambijenta u kojem Bošnjaci artikulišu svoje potrebe, a posljedično tome i bošnjačke političke misli koja ideološki profilira i programski razvija autentičan politički identitet, unutar sociološkog diskursa predstavlja svojevrsni teorijsko-empirijski izazov ako ih dijahronijski aktueliziramo kroz vrijeme i prostor te situiramo u različita društvena i državna uređenja koja su s bošnjačkim političkim identitetom kroz dugi historijski period imala kompleksan, manipulativan te često i antagonistički odnos. Uzmemo li još u zadatak da bošnjačku političku misao sasvim racionalno smjestimo unutar aksiološke dihotomije vjerskih vrijednosti s jedne i sekularnih vrijednosti s druge strane (islamske tradicije s jedne i sekularnog društva s druge strane), otvaramo veoma aktuelno i kompleksno etiološko istraživačko polje u kojem još pri površnoj analizi uočavamo uzroke diverziteta teorijskih konstrukcija, naučnih hipoteza, identitetskih kontroverzi ali i vulgarno-pragmatične (realpolitičke) prakse, koje same po sebi i u korelaciji jedna s drugom čine ontologiju bošnjačkog političkog identiteta.

Bez bilo kakve tendencije naučnoistraživačkog ekstrapoliranja različitih iskustava i oblika navedenih odnosa u prošlosti, ali indicirajući neke recentne modele koji razvijaju svoju autentičnost u novim političkim idiomima kojima svakodnevno svjedočimo, uzimamo sebi u zadatak, referirajući se na temu, kritički analizirati teorijske supstrate na kojima počiva i pragmatične konsekvence koje proizvodi aktivna bošnjačka politika, pritom uzimajući u obzir državni (*de jure*) sekularni sistem, ali i (*de facto*) snažni uticaj religije, koja je sistematično instrumentalizirana i pretvorena u skoro nezaobilazan utilitarni alat kojim se koriste političke elite. Upravo negdje u tom *rascjepu* između religioznog i sekularnog otvara se prazan prostor i pruža prilika za još jednim, kritičkim pokušajem analize relevantnih činjenica uz ukazivanje na sve teorijske aporije, nerazumijevanja, zloupotrebe, pervertiranja te pogrešna tumačenja već jednom *instrumentaliziranih interpretacija* koje su kontaminirale javni prostor pseudonarativima, te ga na taj način utilitarno i pragmatično učinile podložnim i prijemčivim za daljnju indoktrinaciju u službi ostvarenja konjunkturnih političkih ciljeva.

Ovaj rad temelji se na analitičkom istraživanju hipotetičkih konstrukcija koje egzistiraju u javnom prostoru situirane kroz akademski diskurs, medijske prezentacije i svakodnevni život, ali i na kritičkom istraživanju simptomatičnih političkih praksi, interpretirajući detektovane fenomene

unutar metodoloških okvira društvenih nauka koristeći se datim teorijama, pojmovima, hipotezama i stavovima s obzirom na to da

Sve naše konstrukcije, kako u znanosti tako i u svakodnevnom životu, mogu se shvatiti kao interpretacijski konstrukti pomoću kojih se suočavamo sa zbiljom. Znanost se, u logičkom i metodološkom smislu, nikada ne može odnositi prema zbilji bez interpretacijskih konstrukata koji su, naprimjer, pojmovi, hipoteze, teorije, stavovi, istraživački programi i modeli itd. (Lavić, 2014: 109)

Istražujući bošnjački politički identitet, fokus smo usmjerili na prijeporan odnos s religijom, a onda i sa sekularnošću, stvorivši tako uslove da iz analitičkog i deduktivnog pređemo na sintetički pristup, koji za cilj ima izvođenje zaključaka koristeći se svim do sada utvrđenim činjenicama, inkorporirajući ih kroz inventivan kritički narativ u recentni induktivni sociološki diskurs o najvažnijim obilježjima bošnjačkog političkog identiteta.

Analizirati bošnjačku političku misao i definirati, iz nje izvedenu, operativnu bošnjačku politiku (dakle, odrediti njene ciljeve, strategije, idiomsku obilježja te historijske okolnosti u kojima je nastajala) i dalje je svojevrtni naučni izazov pred intelektualnom zajednicom spremnom da otvori mnoga teorijska, praktična i metodološka pitanja koja se nalaze u prostoru između gnoseoloških i epistemoloških referentnih tačaka na apstraktnoj liniji kontinuuma u višoj (metafizičkoj) sferi s jedne i iskustvenoj, realnoj, praktično-pragmatičnoj empirijskoj tački na liniji kontinuuma realiteta u nižoj (fizičkoj) sferi s druge strane. Stoga o bošnjačkoj politici treba promišljati dvojako:

- sa aspekta diskurzivne kategorije koja ostavlja ekstenzivan prostor za teoretske elaboracije, i
- sa aspekta aktivne, praktične, pragmatične politike realnih mogućnosti.

Tim više što su na ovaj izazov definiranja, analize, deskripcije i eksplanacije bošnjačke politike, njenih modela, ciljeva i strategija tek djelimično, veoma često oprečno i polemički, u različitim pokušajima odgovorili neki od autoriteta bošnjačke akademske zajednice kao intelektualne elite

bošnjačkog naroda.²

Metodološki okvir

Metodološki okvir rada oslanja se na naučne metode korištene tokom „empirijskog socijalnog istraživanja“³ koje se primjenjuje u širokom spektru istraživanja društvenog života. Kao metodološki pristup u istraživanju korištena je pretežno kvalitativna metoda, a tek u pojedinim fazama istraživanja, gdje je to bilo nužno, korištena je „miks-metoda“ (kombinacijom i povezivanjem kvantitativne i kvalitativne metode). U okviru kvalitativnog metodološkog pristupa rad se bazirao na strategiji „zasnovane teorije“ (*grounded theory*) pomoću koje, prema Laviću (2014), istraživač derivira opšte, apstraktne teorije procesa, djelovanja ili interakcija zasnovanih na gledištima učesnika istraživanja, uključujući korištenje raznovrsnih nivoa prikupljanja podataka, kao i usklađenost i međudnos kategorija informacija. Kvalitativni metodološki pristup je bitno specifično i legitimno područje naučnog istraživanja jer „U njemu se objedinjavaju vrlo složena, zahtjevna i međusobno povezana terminološka određenja, kao i koncepti i pretpostavke koje igraju važnu ulogu u našim društvenoznanstvenim interpretacijama i razumijevanjima društvenih fenomena i procesa“ (Lavić, 2014: 68). Pored uobičajenih istraživačkih metoda (analize sadržaja, sinteze, dedukcije, indukcije, apstrakcije, generalizacije, komparacije) tokom istraživanja korištena je i metoda istraživačkog intervjua⁴ čiji su dijelovi (kroz citiranje autentičnih stavova, mišljenja i komentara korisnih za ovaj istraživački proces) uvršteni u strukturu rada kao kritičke, afirmativne ili eksplanatorne interpretacije istraživanih hipoteza.

² Ovdje skrećemo pažnju na niz različito publikovanih ili javno izrečenih stavova, a zatim i otvorenih polemika aktueliziranih od čitavog niza (manje ili više javnosti poznatih) bošnjačkih intelektualaca putem objavljenih knjiga, radova, članaka, kolumni ili medijskih istupa koji generiraju mnoštvo polivalentnih i disharmonizovanih stavova, mišljenja i naučnih opservacija iz kojih često isijava intencija za vlastitom samopromocijom, intelektualnom supremacijom, visokoparnošću i akademskom retorikom, a sve to impregnirano međusobnim animozitetima akademskog ranga, podvojenošću, sektašenjem, grupisanjima u njihove i naše *halke*, što nažalost, rezultira različitim naučnim, često i površnim, dnevnopolitičkim, pseudonaučnim pristupima i stavovima koji jasno ocrtavaju svu divergentnost i polifonost bošnjačkog naučnog intelektualno-akademskog narativa.

³ Šire o empirijskom socijalnom istraživanju pogledati u S. Lavić, Metodološke rasprave, str. 37.

⁴ Istraživački intervjui obavljeni su s Elmedinom Konakovićem, aktivnim bosanskohercegovačkim i bošnjačkim političarom s decenijskim iskustvom u politici na pozicijama u izvršnim ili zakonodavnim tijelima različitih nivoa vlasti. Predsjednik je političke organizacije Narod i pravda koja je posvećena obnovi izvorno narodne i pravedne bosanske države građana Bosne i Hercegovine.

Bošnjački pseudonarativi

Da budem sasvim jasan: ja neću islamsku republiku, ali ja hoću da se islam održi u ovim krajevima, pa kome pravo kome krivo... Ali, vidite kako je to otprilike, kako bi neki ljudi htjeli da nas ubijede u to, kao: odrecite se vi tih vaših tradicija, pretopite se pa ćete opstati; nemojte više biti to što ste pa će vam svijet dozvoliti da ostanete živi. Međutim, mi nećemo da se pretopimo... Mi hoćemo da ostanemo ovo što smo i mi to možemo sa ponosom da kažemo. Mi ovdje ilustrujemo jedan evropski islam, ilustrujemo jedan moderan islam, ako je riječ o ilustraciji islama. Mi možemo u tom pravcu mnogo da uradimo i za Istok i za Zapad, baš mi. Možda je baš naša misija da islam prikažemo u jednom novom i pravom svjetlu (Izetbegović, 1995: 27).

U osnovi bošnjačke političke strategije kroz viševjekovna iskustva te izazove koji su u krajnjim ishodima rezultirali imperativnim pomirenjem *nepomirljivog* razvila se specifična socijalna vještina komuniciranja pseudonarativima, prihvaćena kao pragmatičan odgovor na često nerješive probleme postavljene pred jedan mali evropski narod koji je primordijalno identitetski fundiran na srednjovjekovnoj državotvornosti, religijskoj apostazi Crkve bosanske (*Ecclesia bosniensis*) unutar kršćanskog svijeta, kao i kasnije prihvaćenoj islamskoj kulturološko-tradicijskoj matrici. Promišljati o bošnjačkom političkom identitetu danas značilo bi promišljati o nužnoj i pragmatično razvijanoj *vještini mogućeg* kroz mimikrijsko prožimanje pseudoreligijske i pseudosekularne prakse.

Pseudoreligioznost

Već i površna opservacija bosanske zbilje ukazuje da su Bošnjaci prevladajuće samo verbalno, kulturološki i tradicionalno vjernici – muslimani, dok suštinski, stegu krutih, decidnih islamskih pravnih normi i religijskih propisa odbacuju, eskiviraju ili relativiziraju ekskomunicirajući se tako u teološkom i normativnom smislu iz zajednice muslimanskih naroda – *ummeta*. Oni primarno svoj identitet komuniciraju kroz tradicionalne etnosimbole religioznosti koji su konformističkom recepcijom unutar bošnjačkog korpusa postali svojevrсна devijacija autentične islamske doktrine, te nekada i karikaturalno oslikavaju taj konjunktorni redukcionistički proces svođenja islama na kulturno-tradicijske obrasce po

mjeri bošnjačkog folklor.⁵ Međutim, u javnom prostoru, uz propulzivnu pomoć medija, upravo ti simboli dobivaju značajnu pažnju i prostor postajući dominantnom paradigmom religioznog identiteta Bošnjaka, dodatno praveći poželjni otklon od izvornog islamskog učenja prilagođavajući taj specifični *bošnjački duh* sekularnim vrijednostima i evropskoj perspektivi. U vezi s tim, Hrnjić-Kuduzović (2020: 95), pozivajući se na Pravdová, Habiňáková i Hudíková, primjećuje kako su kod savremenog čovjeka, *homo medialisa*, percepcije o različitim fenomenima, uključujući i religijske, u većoj ili manjoj mjeri determinisane njihovom medijskom reprezentacijom. Nesumnjivo da su mediji jedan od ključnih alata u kreiranju i podršci pseudoreligijskih narativa nudeći Bošnjacima socijalno prihvatljiv i upotrebljiv oblik konzumerske religioznosti kao dio masovne kulture ili *mainstream* koji se medijskim kanalima obično pojednostavljuje i banalizira funkcionirajući prvenstveno kao ideološki a ne teološki koncept homogenizacije kolektiviteta, predstavljajući identitet često kroz medijski spektakl i recepciju transformisanih društvenih vrijednosti koje se, kako to sasvim precizno uočava Bougarel (2008), fundiraju na principu – što je neki Bošnjak udaljeniji od izvornih kur'ansko-sunetskih načela, njegova se muslimanska „verzija“ više forsira kao bosanski i sve bosanskiji 'islam', dok Alibašić (2021), raspravljajući o slikama bosanskih muslimana, govori o „modelu otvorenog islama prikladnog za evropski kontekst“.

Rezultati takvog pseudoreligijskog narativa, njegovog legitimiranja i prihvatanja unutar bošnjačkog korpusa mogu se empirijski analizirati kroz kvalitativne i kvantitativne sadržaje. Ovdje ćemo se djelomično poslužiti Cvitkovićevom tipologijom vjernika koja nam značajno pomaže u sociološkoj dekonstrukciji pseudoreligioznosti, te ćemo iz niza analiziranih tipova vjernika izdvojiti tri koja ukazuju na ključna obilježja fenomena koji istražujemo kod Bošnjaka.

- 1) Vanjska religioznost: može poslužiti za postizanje nereligijskih ciljeva (politička podobnost, zadržavanje društvene moći ili statusa, izbjegavanje društvene izoliranosti);

⁵ Simboli takve pseudoreligioznosti (folklornog islama) s kojima se danas identificira većina Bošnjaka svedeni su na bordo fes, ramazanske kandilje, iftarski top s Tabije, somune, topu, hošaf, kadaif ili bajramske baklave, ružice, hurmašice, kao i na niz drugih folklornih simbola materijalne kulture i običaja koji s izvornim islamom (vjerovanjem i praksom) nemaju nikakve dodirne tačke, niti se u teološkom ili šerijatskom smislu mogu uopšte tretirati kao islamski obredi ili islamska praksa.

- 2) Nacionalni vjernik: religija kod njega ne igra nikakvu ulogu. Svedena je na kulturni simbol – simbol pripadnosti danoj grupi (etnijski, naciji).
- 3) Sezonski obraćenik: od bajrama do bajrama, od prigode do prigode – rođenja, svadbe ili smrti. Za ovaj tip vjernika religija je „blagdanska pojava“ (Cvitković, 2012).

U nastavku ćemo se fokusirati na kvantitativne pokazatelje religioznosti Bošnjaka izvedene iz empirijskih istraživanja koja je putem anketnih ispitivanja u više navrata tokom protekle decenije proveo vašingtonski Istraživački centar Pew. Ta istraživanja daju prilično pouzdan uvid u religioznost, stavove i ponašanje bosanskih muslimana,⁶ a najopsežniji su podaci iz 2012, 2013. i 2017. godine koje je kroz pregledni rad minuciozno analizirao i interpretirao Alibašić (2021), te nam je tokom istraživanja bio značajan referentni izvor.

Podaci govore da skoro svi ispitanici među bosanskim muslimanima (96%) iskazuju vjerovanje u Jednog Boga i poslanika Muhammeda. Nešto manje njih vjeruje u zagrobni život (83% u 2012. i 81% u 2017). Samo polovina bosanskih muslimana vjeruje u meleke/anđele, što protivrječi standardnom islamskom učenju da se svih stubova vjere treba jednako držati. Religija je 2012. imala veliku važnost za 36% bosanskih muslimana, dok je njih 59% reklo 2017. da je religija „veoma važna“ u njihovom životu. Godine 2012. 14% bosanskih muslimana izjavilo je da klanja pet puta dnevno, a još 4% da klanja nekoliko puta na dan. U 2017. godini 20% je reklo da klanja pet puta dnevno. Jednom sedmično u džamiji klanja samo 30% bosanskih muslimana. Skoro dvije trećine (62%) izjavilo je da im se sviđa zapadna zabava (muzika, filmovi i TV). U ogromnom procentu se bosanski muslimani ponose svojim muslimanskim identitetom (97%), ali ih samo 15% podržava ideju šerijata kao važećeg prava uprkos činjenici da 52% njih vjeruje da je šerijat Božija riječ (a ne nešto što je stvorio čovjek na osnovu Božije riječi). Na anketno pitanje da li bi šerijatski suci trebali imati ovlasti da odlučuju o pitanjima porodice i vlasništva samo je njih

⁶ S obzirom na to da je istraživanje usmjereno ka vjerskim a ne etničkim kolektivitetima korištena je sintagma „bosanski muslimani“ koju razumijevamo kao ekvivalent Bošnjacima koji su se na posljednjem popisu stanovništva u BiH 2013. godine skoro plebiscitarno izjasnili kao pripadnici islamske vjeroispovijesti. „Popis iz 2013. godine pokazao nam je da ne postoji razlika između etničkih i religijskih zajednica u Bosni i Hercegovini. Srbi sebe opisuju kao pravoslavne hrišćane, Bošnjaci kao muslimane, a Hrvati kao katolike“ (Puhalo, 2021: 17).

6% odgovorilo potvrdno, što potvrđuje opći zaključak da su bosanski muslimani nepovratno sekularizirana zajednica i vrlo sumnjičavi prema religijskim autoritetima (Alibašić, 2021).

Apstrahovat ćemo najvažnije podatke iz Alibašićeve analize kako bismo uporedili dobijene kvantitativne vrijednosti i na osnovu njihove komparacije dokazali hipotezu o pseudoreligijskom *praxisu* Bošnjaka. Dakle, visokih 97% Bošnjaka ponosi se svojim muslimanskim identitetom i 96% Bošnjaka iskazuje vjerovanje u Jednog Boga, ali već podatak da tek 30% klanja jednom sedmično u džamiji (iako nije naglašeno, pretpostavljamo da je riječ o džuma namazu – petkom) ili da 20% klanja redovno pet puta dnevno ukazuje na ogromnu diskrepanciju između vjerovanja i praktikovanja. O pseudoreligioznosti dodatno govore podaci o bošnjačkoj percepciji šerijata i njegove (hipotetičke) primjene u svakodnevnom životu. Samo 52% Bošnjaka vjeruje da je šerijat Božija riječ, dok tek 15% podržava ideju šerijata kao važećeg prava, a 6% smatra da bi šerijatski suci trebali imati ovlasti da odlučuju o pitanjima porodice i vlasništva. Dakle, samo kod pitanja muslimanskog identiteta i vjerovanja – dakle kod pitanja arbitrarnog osjećaja, samodefinisanja i samoodređenja, Bošnjaci imaju visoku afirmaciju (96%, 97%), dok svaki oblik primjene tog vjerovanja, njegovog transpondiranja u stvarni život kroz obrede, ponašanje i obligatnu subordinarnost šerijatskim normama kod Bošnjaka drastično pada na alarmantno niske vrijednosti (30%, 20%, 15% i čak 6%). Obuhvatna slika o bosanskim muslimanima – Bošnjacima, koja se nazire iz empirijskih istraživanja, zaključuje Alibašić (2021), jeste da je to jedna vjerujuća, ali ne i prakticirajuća zajednica, koja ne podržava šerijat kao pozitivno pravo. Dakle, ako je jedna zajednica dominantno vjerujuća ali istovremeno bez kolektivne potrebe da svoje norme ponašanja, činjenja i praktikovanja uskladi s vlastitim vjerovanjem, onda na djelu imamo pseudoreligioznost.

Na tragu ovog zaključka bit će važno da religioznost dodatno analiziramo. Cvitković (2012) apostrofira podatak koji nam u toj analizi može biti od koristi – da je u Bosni i Hercegovini na popisu 1991. godine 92% građana (bez obzira na etnički identitet) iskazalo svoju religijsku pripadnost. Međutim, Cvitković se pita da li to znači da je 92% bosanskohercegovačkih građana bilo religiozno, odnosno da je vjerovalo u Boga? Na tragu što detaljnije analize potrebno je napraviti jasnu pojmovnu distinkciju religioznosti (vjerovanja) od pripadanja nekom religijskom kolektivitetu. Skoro je

izvjesno kako pripadanje nekom na religiji fundiranom kolektivitetu ne mora nužno podrazumijevati stvarnu religioznost i iskreno vjerovanje. Stoga se u današnjem bosanskohercegovačkom društvu sociološki može detektovati veoma simptomatičan fenomen „pripadanja bez vjerovanja“ (Abazović, 2010).

Propitivanje religioznosti iz sociološke perspektive ne bi bilo potpuno bez još jednog aspekta koji ovdje s razlogom apostrofiramo. Riječ je o vrlo izvjesnoj ideologizaciji religije kojoj savršeno odgovara stanje pseudoreligioznosti, odnosno *pripadanja bez vjerovanja* kojim se kolektivitet priprema za političku manipulaciju. Dovodeći u pitanje opšteprihvaćeno ali nedovoljno istraženo stanovište o povećanoj religioznosti Bošnjaka nakon oslobođanja od komunističke ideologije i sticanja političke slobode, Sarač-Rujanac ukazuje na simptome ideologizacije religijskog potencijala Bošnjaka inicirajući njihovo posebno istraživanje.

Smatra se da su Bošnjaci, pod značajnim utjecajem disolucije države i strašnih ratnih događanja tokom 1990-ih godina, mnogo više religiozni u odnosu na period 1980-ih godina. Pitanje da li je to zaista tako, koliki je procenat religioznih pod utjecajem aktuelnog političkog diskursa te koliko je rezultat tzv. „socijalno poželjnih odgovora“ zbog svog značaja i sveobuhvatnosti zavređuje posebno istraživanje (Sarač-Rujanac, 2015).

Ovako apostrofirana religioznost Bošnjaka kroz uticaj „aktuelnog političkog diskursa“ i kao rezultat „socijalno poželjnih odgovora“ fenomenološki reflektuje već uveliko ideološki determiniranu interpretaciju pripadnosti *religioznom*. Ideologiziranje religije kroz svojevrsni pritisak na javnost nekada putem transparentnih proklamacija a nekada putem subliminalnih poruka rezultira iskrivljenim, vještačkim i iznudenim pseudonarativima. To svojevrsno *izmještanje* religije iz njene primordijalne aksiološke dispozicije *svetog* u ideološko-političke matrice *profane* i konformistički postulirane doktrine etnonacionalnih politika referentni autori (Spahić-Šiljak, Puhalo) analiziraju iz različitih naučnoistraživačkih perspektiva. Spahić-Šiljak detektuje kako je „ideološka funkcija religije prisutna u svim društvima, a posebno tamo gdje se etno-nacionalni identiteti preklapaju s religijom i tako pogoduju razvoju religijske ideologije, koja je, kako to Šušnjić objašnjava, 'krivo protumačena religija'“ (2007: 13), dok kritička analiza strateškog repozicioniranja uloge i fokusa religije,

diseminacije njenog uticaja na društvenu strukturu, institucije sistema kao i podršku etnopolitikama kod Puhala dobija konkretnu eksplanaciju kroz činjenicu da

Nakon četrdeset pet godina tavorenja u socijalizmu, religija je ušla je u institucije sistema, parlamente, političke partije, vojsku, policiju, bolnice, škole, medije. Religija je potisnula jezik, kulturu i postala najvažniji element naših etničkih identiteta. To je dovelo do toga da univerzalne religijske poruke o ljubavi, poštenju, moralu, budu svedene na etničko (2021: 133).

Bošnjačka politika je znala iskoristiti takav pseudoreligijski narativ, istini za volju, u velikom dijelu ga je i sama kreirala kao korisnu ideološku matricu pri mobilizaciji bošnjačkog političkog potencijala, potvrđujući tako opšteprihvaćenu praksu po kojoj „Religijske institucije u Bosni i Hercegovini su u manjoj ili većoj mjeri i u različitim periodima instrumentalizirane od strane etničkih političkih elita kako bi se izvršila etnička homogenizacija“ (Huruz-Memović, 2020: 179). Pažljivom analizom sadržaja Izetbegovićevih opservacija bošnjačke religioznosti mogu se uočiti apologetske deskripcije specifične bošnjačke karakterologije uz normiranja i interpretacije *svetog* koje nedvosmisleno potvrđuju vrlo afektivan i uticajan pseudoreligijski narativ.

Naš narod je vjernički narod iako ne obija džamijske pragove, mi to dobro znamo. Ali nemojte mu dirati u neke njegove svetinje! Događa se da oficiri (Armije RBiH op. a.) psuju Boga. To ne treba da se događa! Mi nećemo oficira pitati da li posti i ide li u džamiju... Ali psovati Boga – neće! ... U našem narodu psovanje Boga je potpuno nepoznata stvar. Što se tiče samog naroda, on i posti i ne posti, klanja i ne klanja, kako se uzme, ali neke stvari su za njega svete i u to se ne smije dirati (Izetbegović, 1995: 32).

Pseudosekularnost

Kakav odnos imaju prema islamu, sličan ili isti odnos Bošnjaci imaju i prema sekularnosti.⁷ Interakcija je dominantno na verbalnom i formalnom nivou, dok u suštini svoj politički potencijal Bošnjaci vrlo rado crpe iz veoma otvorenog instrumentaliziranja vjerskih osjećaja, saradnje i koordinacije sa Islamskom zajednicom, njenim službenicima i vjerskim autoritetima,

⁷ Za opširnu analizu bošnjačkog odnosa prema sekularnosti pogledati kod Šahinović (2022).

koristeći religijske simbole i cjelokupan simbolički kapital koji jedna religija kroz historijski razvoj u narodu akumulira. Upravo taj potencijal, ta *religiozna tenzija* biva veoma sofisticirano iskorištena za političke ciljeve kao jedan od čvrstih temelja na koje se bošnjačka politika paradoksalno oslanja u sekularnom društvu i sekularnim demokratskim procesima. „Na bošnjačkom putu u/kroz modernost, koji započinje krajem XIX vijeka, sekularizacija je predstavljala ozbiljan Rubikon koji je trebalo preći, te u okvirima novih percepcija religioznosti izgraditi nužan i dovoljan okvir za očuvanje vjerskog i etno-nacionalnog identiteta“ (Šahinović, 2022: 283). Samo formalna odvojenost države od religije, odnosno državnih institucija i političkih procesa od religijskog uticaja još je jedna mimikrijska vještina koju su Bošnjaci tokom vjekovne borbe za opstanak usavršili, dok je u svojoj osnovi ta veza s religijskim potencijalom postala još koherentnija, mada i dalje suštinski interesna. Međusobna podrška, saradnja, lobiranje, ideološka sinergija, kadrovska izmiješanost, transferi novca i uticaja između religije i politike kod Bošnjaka postala je *modus operandi* i podrazumijevajuće nepisano pravilo. Bošnjački političari na izvršnim ili zakonodavnim pozicijama unutar državnog sekularnog političkog sistema često su paralelno i na ključnim pozicijama unutar Islamske zajednice. U istom trenutku, značajan je broj vjerskih službenika (imama) unutar struktura vodećih bošnjačkih partija, na njihovim su izbornim listama, involvirani su u sekularnu zakonodavnu ili izvršnu vlast, upravne i nadzorne odbore, različite komisije i sekularni obrazovni sistem. Vrhovni poglavar Islamske zajednice, kao i drugi vjerski autoriteti (od muftija do imama) u važnim trenucima za bošnjačku političku borbu u javnosti oglašavaju se s apologetskim ili lobističkim intencijama inkorporiranim u teološke naracije, šaljući u javni prostor poruke, stavove, uputstva i direktive oko primarno političkih pitanja i procesa.⁸ Ovu čestu nesekularnu praksu klerikalnog intervenisanja u političkim procesima moguće je objasniti i kao svojevrsno bošnjačko *vraćanje duga* religiji i Islamskoj zajednici koja je učestvovala u stvaranju, odbrani i izgradnji kako bosanskohercegovačkog

⁸ Ovu praksu aktivnog učešća vjerskih službenika (imama i muftija) u političkim procesima pronalazimo još s početka XX vijeka, kada je 1919. godine hfz. Ibrahim ef. Maglajlić, u to vrijeme tuzlanski muftija, s poznatijim Bošnjacima osnovao političku organizaciju JMO i bio njen prvi predsjednik, a nakon izbora 1920. i narodni poslanik Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS, ili u primjeru Derviš ef. Korkuta, travničkog muftije, koji je također imao aktivan politički angažman kroz funkciju generalnog sekretara JMNO-a 1923, a prije toga (1921) obavljajući funkciju načelnika Muslimanskog odjeljenja u Ministarstvu vjera u Beogradu biva odlikovan kraljevskim ordenom.

(sekularnog!) društva tako i, još značajnije, u izgradnji i čuvanju bošnjačkog identiteta.

Analizirajući fenomenološke indikacije aktivnog religijskog nacionalizma, Abazović također ukazuje na ovo svojevrsno vraćanje duga religiji konstatujući kako „Danas religijski nacionalizam hoće da se poziva na pravo da upravlja politikom jer je pomogao u tvorenju te i takve (etno-nacionalne) politike“ (2010: 15). Iako, bez ikakve sumnje, takve prakse odudaraju od osnovnih sekularnih principa, narušavajući demokratsku legitimizaciju unutar sekularnog društva, politički procesi bivaju snažno posredovani religijskim uticajem.

Pobjeda etno-nacionalističkih partija na izborima 1990. godine bila je u značajnoj mjeri potpomognuta djelovanjem religijskih institucija. Od tada pa do danas evidentno je prožimanje religijsko-konfesionalne i nacionalno-političke sfere uz naglašenu ulogu religijskih vođa u procesima legitimacije političkih odnosno stranačkih lidera (Huruz-Memović, 2020: 184).

Kritička analiza teorije sekularnosti nužno ukazuje da neka idealna teorijska rješenja, pri praktičnoj primjeni i u susretu sa izazovima realiteta političkog života, indiciraju *funkcionalne greške* teorije. U tom kontekstu, egzemplarno, Cvitković upozorava na nemogućnost odvijanja sekularnih procesa u teorijski postuliranom idealnom formatu: „Naravno, teško je govoriti o apsolutnom odvajanju između religijske i političke zajednice ma kako one bile neovisne i autonomne. I u toj autonomnosti mogući su utjecaji religijskih zajednica na politiku i formiranje političkih stavova kod vjernika“ (1996: 140). Bošnjačka politika iskoristila je ovu *funkcionalnu grešku* u teoriji sekularizacije, tj. aporiju koja se reflektuje kroz nemogućnosti praktičnog, jasnog i apsolutnog odvajanja državne politike i religije, prihvatajući sekularnost samo onoliko koliko joj konjunktorno treba, odnosno devalvirajući sekularnu reglementaciju na mjeru i u formu upotrebljivog instrumentarija za ostvarenje političkih ciljeva.

Religiozna sekularnost

Kroz ovo istraživanje, bošnjačka pseudoreligioznost i pseudosekularnost nisu *a priori* razumijevane kroz negativne konotacije, nego kao deskriptivni modeli bošnjačke specifičnosti unutar sociološkog procesa strukturiranja zasebnog idioma kreirajući autohtoni bošnjački identitet,

situirajući ga između religijskog i sekularnog kao apstraktni supstitut za normativne vrijednosti, odnosno kao religijsko-sekularni surogat. Stoga se za Bošnjake, u holističkoj opservaciji, može reći da nisu ni vjernici ni sekularisti, nego grade svoj vlastiti konstrukt *religiozne sekularnosti*, unutar kojeg je uspostavljen operativni balans između nepomirljivih doktrinarnih zahtjeva religije i sekularnosti kao paradigma bošnjačkog nastojanja da unutar svog identiteta pomiri *Istok i Zapad*, odnosno njihove civilizacijske proturječnosti. „Rođen sam i pripadam narodu koji već stoljećima živi na Velikoj granici, na razmeđu svjetova, pripadajući istovremeno oboma – Zapadu umom i mišlju, Istoku dušom i osjećanjem“ (Izetbegović, 1995: 36).

Bez ikakvih iluzija treba zaključiti kako nijedan muslimanski narod, koji bi islam interpretirao i živio u njegovoj originalnoj teološkoj i političkopravnoj (šerijatskoj) dimenziji, ne bi mogao opstati unutar univerzalne zapadnokršćanske, liberalnodemokratske civilizacije. Stoga bi bilo moguće pretpostaviti da su Bošnjaci, svjesni ove činjenice, u procesu vlastite političke evolucije od islama selektivno uzeli samo njegov identitetski, kulturno-tradicijski supstrat. Prihvatajući takav reducirani islamski identitet (bez kojeg ne bi mogli dovršiti vlastitu etničku diferencijaciju i identifikaciju) sa istim žarom kao i evropske, *ergo* sekularne vrijednosti (bez kojih ne bi mogli biti Evropljani u svjetonazorskom i političkom smislu), Bošnjaci su uspjeli da putem analiziranih pseudonarativa pomire antagonističke krajnosti doktrinarnih zahtjeva islama i sekularnosti te usvoje zapadne civilizacijske standarde, položivši tako historijski test vitalnosti jednog etničkog kolektiviteta i osiguravši time svoje mjesto unutar porodice modernih evropskih naroda. „Po vjeri smo istočnjaci, po obrazovanju smo Evropljani. Srcem pripadamo jednom svijetu, umom drugom“ (Izetbegović, 1995: 137).

Dekonstrukcija odnosa religija – sekularnost

Kao jedan od aktuelnijih odnosa za sociološka istraživanja, prvenstveno zbog generisanja cijelog niza eksplicitnih fenomena izvirućih iz društvene strukture koji su značajni i upotrebljivi za različite interdisciplinarnе rasprave, odnos religije i sekularnosti u ovom radu intencionalno dekonstruiramo sa ciljem što ekstenzivnijeg propitivanja bošnjačkih identitetskih idioma koji su uveliko posredovani tim odnosom. Da bismo razumjeli supstancijalnost odnosa religija – sekularnost, tokom istraživanja

je bilo potrebno transformirati denotativna značenja njegovih osnovnih elemenata u konotativno izvedene pojmove koristeći se inventivnom metodom komparacije analogija.

Krenimo od religije koju situiramo u ekstenzivni kontingent kolektivnih kategorija i definišemo kao jedan od oblika kolektivne svijesti. Bez kolektiviteta kao objekta nad kojim fungira religija ne bi mogla egzistirati kao eklezilirana socijalna forma, te stoga religiju, u pojmovnom i asocijativnom smislu, povežujemo s kolektivitetom. S druge strane, sekularnost (kakvu su definisala moderna društva) derivira iz demokratsko-liberalnih načela koja se baziraju na individualitetu kao osnovnom elementu pravnog suvereniteta, te stoga sekularnost u asocijativnom smislu povežujemo s individualitetom. Na osnovu ovako postavljenih teza, odnos religije i sekularnog u opštem smislu prepoznajemo kao odnos *kolektivnog* i *individualnog*. Praveći još jedan korak više u ovom heurističkom modelu komparativnih analogija, religiju detektujemo kao društvenu pojavu koja insistira na singularnosti i monolitnosti, dok sekularnost insistira na pluralnosti, stoga je to onda i odnos *singularnog* i *pluralnog*. Nadalje, religija se temelji na nepromjenjivim, izvjesnim i statičnim aksiomatskim dogmama, dok su sekularni modeli promjenjivi, fluktuirajući, neizvjesni i dinamični, te u ovom kontekstu odnos religije i sekularnosti percipiramo kao odnos *statičnog* i *dinamičnog*. Pored toga, religijom dominira volja Boga, a sekularnošću volja čovjeka, te, u sintetičkoj konkluziji svih gore izvedenih odnosa, odnos religije i sekularnosti razumijevamo kao odnos singularne i statične volje Božije za čvrstim kolektivitetom naspram pluralne i dinamične volje čovjeka za čvrstim individualitetom.

Tabela 1. Komparativne analogije

RELIGIJSKO	kolektivno	singularno	statično	volja Boga
SEKULARNO	individualno	pluralno	dinamično	volja čovjeka

Religija crpi individualnost, uzima iz ljudskog integriteta njegovu osobnost i pretapa je u prijeko potrebni kolektivitet stvarajući amorfnu masu čvrsto integriranu kolektivnim umom, religijskim simbolima i zajedničkim vrijednostima koje inaugurira sami Apsolut. Sekularnost, s druge strane, stvara pretpostavke za vraćanje individualne slobode oslobađajući (kroz odvajanje svetog od profanog, sakralnog od svjetovnog)

ljudski um od kolektivnih obrazaca, budeći prosvjetiteljski, pozitivistički i liberalni potencijal koji pojedincu osigurava interpersonalnu egalitarnost i slobodu izbora. Ovako izvedena sloboda čovjeka iz odnosa religija – sekularnost ima i svoje reperkusije koje su u političkom razvoju Bošnjaka posebno značajne za rekonfiguraciju vlastitog identitetskog koda. Politika Bošnjacima postaje jedini način da aktivno učestvuju u svim društvenim procesima koji posredno ili neposredno imaju implikacije na njihov identitet, opstanak i razvoj. Za takvo, aktivno i uspješno bavljenje politikom potrebne su i određene pretpostavke koje u historijskom kontekstu i dijahronijskim dispozicijama bivaju različito definisane, često nametane ili osporavane, polifonijom zamagljene ili intencionalno devalvirane s pragmatičnim ciljem da se zaustavi politička emancipacija Bošnjaka kako bi ostali zarobljeni u rudimentarnim modelima političkog organizovanja i anahronim percepcijama društvenih odnosa.

... mi se nalazimo u razdoblju vlastitog političkog prosvjećivanja, dobu razvoja jedne nacije u kojem politika postaje ono što ona po sebi i jeste: bitak opstojanja slobodnog čovjeka. Svaki aspekt toga opstojanja ima svoju političku odrednicu, a to slobodan čovjek mora znati, jer je on i slobodan samo zahvaljujući učincima političkog rada. Time politika u bošnjačkom opstojanju, u odnosu na njihovo dosadašnje življenje, dobiva sasvim novi status, novi smisao i novu zadaću. Ona prerasta u odlučujuću društvenu djelatnost i bez njenih pozitivnih učinaka potire se i nepovratno gubi sve ostalo bošnjačko dobro. Jednom riječju, politika postaje naš usud i način našeg slobodnog opstanka. Zato je njeno znanje i razumijevanje od prvorazredne važnosti (Filandra, 1998: 6).

Bošnjački politički identitet i pravna država

Jedan od ideala bošnjačke političke misli je svakako izgradnja i uspostava pravne države. Pravna država je rezultat primijenjenih demokratskih principa razvijanih kroz dinamična i kompleksna vremena industrijske revolucije, tehnološkog napretka i posebnog sociološkog fenomena – konstituisanja slobodnog građanina kao pravne činjenice. Evropska moderna društva razvila su prepoznatljiv i održiv model pravne države zahvaljujući upravo demokratskim principima građanskog, modernog i sekularnog društva koji se ogledaju prvenstveno u uspostavi vladavine prava i kontroli provođenja zakona poštujući primarno ljudska, a zatim i

nacionalna, etnička, vjerska i socijalna prava, uz snažnu podršku razvoju civilnog društva koje se temelji na legitimnom pravu i praksi da građani svoje interese artikuliraju, štite i promoviraju individualno ili kroz različite oblike organizovanja do te mjere da, crpeći snagu iz demokratskih principa, postaju relevantan fungirajući društveni korektiv, aktivno uključen u zastupanje ili odbranu njihovih interesa u interakciji s državom i njenim institucijama, a često (iako je riječ o demokratskom društvu) i u mogućim konfliktima kao reakciji na različite oblike državnog pritiska.⁹

Ideal vladavine prava i njegovo praktično otjelovljenje u građanskoj, demokratskoj, sekularnoj i pravnoj državi Bošnjacima obezbjeđuje nužni društveni ambijent za kompromisno egzistiranje svih sekundarnih heterogenih identiteta (svjetonazorskih, ideoloških, etničkih, religijskih) kroz primarni građanski identitet i njegov pripadajući pravni suverenitet na kojem se temelji kompletna socijalna i politička struktura, kao i filozofija uređenja modernog društva. Građanski koncept društva tako postaje jedini afirmativni socijalni format koji garantuje potpunu nacionalnu, etničku, vjersku, političku i ideološku slobodu, a Bošnjacima dodatno nudi priliku da se asimiliraju u građanski identitet Evrope i identificiraju s njenim opštim vrijednostima. Međutim, građansko društvo je primarno sekularno i Bošnjaci moraju biti spremni na odustajanje od nekih uobičajenih praksi, jer, kako Zgodić naglašava, „građansko društvo je laičko, sekularizirano društvo, ono je suprotnost klerikalnom društvu, svakom društvu okupljenom oko transhistorijskog, eshatološkog poretka vrijednosti, ili društvo suprotno ideološkom društvu koje ne može egzistirati bez paternalističke, uz to sakralizirane elite, harizme, vođa, avangardi“ (1996: 228).

Evolucija bošnjačkog identiteta

*Muslimani Evrope danas trebaju novu statusnu paradigmu,
a to je puno građanstvo! (Karčić, 2007)*

Pri otvaranju ovog kompleksnog pitanja treba imati u vidu neke od opštih teorijskih odrednica identiteta. Prije svega, identitet je sociološka činjenica (Cvitković, 2012), koji je, zahvaljujući globalizacijskim procesima integracija, unazad četiri decenije promijenio je svoja nacionalna, lokalna,

⁹ Ova građanska političnost često je prepoznata i legitimirana kao aktivizam *nevladinog sektora*.

etnička i religijska značenja u svijetu (Repovac-Nikšić, 2019). Pored toga, identitet je posredovan samorazumijevanjem i predodžbama o sebi i drugima, što Alibegović smatra jednim od njegovih osnovnih obilježja: „Jedno od osnovnih obilježja identiteta je da se njegova suština prvenstveno izražava u razumijevanju, predstavljanju i predočavanju, kako samome sebi (u slučaju individualnih dimenzija) tako i drugima (u slučaju individualnog i kolektivnog života)“ (Alibegović, 2016: 93).

Gdje su, objektivno, Bošnjaci danas pozicionirani sa svojim identitetom koji je idiom pronašao i fundirao na islamskoj kulturi i tradiciji? Da li je pitanje identiteta Bošnjaka religijsko ili građansko pitanje, odnosno da li je njihov identitet danas ostao religijski ili je evoluirao u primarno sekularni, tj. građanski? Da li je uopšte moguće istraživati evolutivni put bošnjačkog identiteta od religijskog ka građanskom/sekularnom uz definisanje svojevrsnog algoritma kojim se kretao? Tražeći odgovore na ova pitanja, čini se, zalazimo u sami epicentar bošnjačkog logosa kao jedinog mjesta s kojeg se referentno može izvršiti temeljna naučna dekonstrukcija političkih diskursa koji su tokom historijskih epoha interpolirali različite aplikativne i adaptivne prakse, egzistirajući unutar bošnjačkog bića kao inherentni logički i epistemološki obrasci fundirani na supstratu etnoreligijskog, empirijskog utemeljenog *ethosa*.

S ciljem što objektivnijeg naučnoistraživačkog pristupa, kao suplement elaboracije o evoluciji bošnjačkog identiteta opravdanim i nužnim se čini ispitati hipotezu o *bošnjačkom laicizmu*, koji anticipira posebnu formu recentnog areligioznog identiteta, generirajući pretpostavke za redefiniciju njegovih građanskih i sekularnih atributa. Iako se po nekim autorima (Cvitković, 2012) laicizam odnosi na demokratsku državu, a ne na njene građane, smatramo da ovdje postoji potreba njegove kontekstualizacije kroz bošnjački identitetski narativ. Stoga bi bošnjački laicizam, dakle, trebalo promišljati kao areligiozni identitet, identitet bez religioznih obilježja koji je s početka svog evolutivnog procesa religiju koristio kao fundament i sredstvo za diferencijaciju od drugih kolektiviteta, ali je, nakon što se dovoljno razvio i učvrstio, obrazujući autentičnu i prepoznatljivu formu, stekao uslove za samostalno egzistiranje bez nužne religijske podrške i tako relaksirao svoje egzistiranje u ambijentu sekularne Evrope. O evolutivnom karakteru identiteta i njegovoj transformaciji od religijskog ka građanskom/sekularnom, opširno piše Filipović analizirajući sve faktore od kojih je sastavljen algoritam evolucije po kojem se identitet kreće.

Kako je religijski identitet u svim modernim i demokratskim društvima postao privatna stvar, te kako je u demokratskim državama, u kojima je dovršen moderni razvoj nacija, sekulariziran odnos politike, kulture, prosvjete i države prema vjeri i vjerovanju, to se nacionalni identitet muslimana ovim određenjem njegovog sadržaja svodi zapravo na privatnu stvar svakog građanina i time gubi temeljno svojstvo političkog entiteta i političku relevanciju, jer nije javna stvar. On time gubi, zapravo, svojstvo javne stvari koja jeste predmet političkog reguliranja. Moderna demokratska društva reguliraju samo pravnu osnovu sloboda, pa među njima i slobode vjerovanja. U tome smislu ona izjednačavaju u pravima sve ljude i sve vjere. Moderne pravne države osiguravaju slobodu vjerovanja i ispoljavanja vjerskog osjećanja za sve, a civilno društvo, koje je svagda osnova pravne države, osigurava slobodu i jednaku mogućnost da svaki građanin svoj vjerski, ali i svaki drugi interes i potrebu slobodno i bez ikakvih ograničenja zadovoljava kroz odgovarajuće forme tog života. Granica se i ovdje sastoji u slobodi drugoga. Slobodno je svako ono djelovanje koje ne dovodi u pitanje istu takvu slobodu drugih ljudi. Sve drugo je van politike i van javne djelatnosti države, a time se nalazi i izvan nacionalnog identiteta kao političke forme izražavanja narodne samobitnosti. Moderni pojam nacionalnog identiteta mora se, zbog toga, shvatiti sekularno, i to je njegova građanska bit (Filipović, 1996: 93).

Ovu Filipovićevu analizu sasvim dobro dopunjuje Konakovićev stav koji tokom istraživačkog intervjua, elaborirajući kompleksno pitanje karaktera bošnjačkog (političkog) identiteta, potvrđuje tezu po kojoj je Bošnjake potrebno percipirati mnogo šire nego što to islamska komponenta njihovog identiteta nudi: „Zbog toga ja Bošnjake ne bih posmatrao isključivo u vjerskom kontekstu, od srednjovjekovnih dobrih Bošnjana pa naovamo i taj sam naziv, dakle, otvara prostor da ta priča i percepcija o Bošnjacima bude mnogo šira od isključivo islamske vjerske komponente“ (Konaković, intervju). Nesumnjivo da bošnjački identitet prolazeći kroz neminovan evolutivni proces postaje sve više sekularan i građanski, po Alibašiću (2021) on je već „nepovratno sekulariziran“, i da pritom vrlo vješto korespondira s idealima moderne demokratske građanske i sekularne države. Za tu vještinu u velikoj mjeri treba zahvaliti vrlo sofisticiranim pseudonativima koji su omogućili istovremenu mimikrijsku sinergiju i s religijom i sa sekularnošću.

Ta specifičnost bošnjačke evolutivnosti važna je referentna tačka oko koje bi (u vrlo ozbiljnim sociološkim, politološkim i etnološkim istraživanjima, ali i filozofskim raspravama) akademski krugovi i bošnjačka inteligencija trebali fundirati recentna istraživanja. Do tada, jedini pragmatični potencijal koji upravlja tim procesima (impregnirajući, emancipirajući i atribuirajući bošnjačku zbilju) jest politika, sa svim svojim proturječnostima koje su determinirane surovom pilarizacijom bosanskohercegovačkog društva. Ne postoji nikakva suštinska dihotomija bošnjačke zbilje koja jasno i praktično razdvaja religiju i vjernike s jedne a državu, politiku i političare s druge strane. To je jedan (sjedineni) homogeni sistem i kao takav funkcionalno lavira u simulakrumu prividnog reda i zakonitosti, gdje principi (kojima se egzaltirano komunicira) još uvijek ostaju u sferi diskurziva, dok se praksa (koja bi trebalo da rješava nagomilane konkretne probleme i upravlja procesima) odvija u ambijentu surove, intencionalno kreirane i poželjne disharmonije stavova, ciljeva, normi, pravila, vrijednosti i strategija, koja nakon prvobitne faze frustracije i straha postaje anestezirajuća za bošnjački narod, ali istovremeno inspirirajuća za njegovu političku elitu, koja u nekim elementima svoga djelovanja simptomatično korespondira s načelima teorije elita koju na prelazu iz 19. u 20. vijek, inspirisani Makijavelijem, razvijaju teoretičari Moska, Pareto i Mihels. Bošnjačka politička elita kroz trusne i kontingentne evolutivne procese nije ostala imuna na *makijavelističke* metode (shvatanja i postupanja) koje u politici „odstupaju od uobičajenih moralnih normi i standarda ponašanja i služe se svim, pa i najprljavijim metodama i sredstvima, radi ostvarivanja izvesnih ciljeva ili postizanja uspeha u političkoj borbi“ (Stanovčić, 2003: 56).

Bošnjačka realpolitika vrlo vješto i uspješno figurira u modernom i sekularnom političkom sistemu instrumentalizirajući sve u javnom prostoru dostupne i upotrebljive vrijednosti, ideale, svetosti i simbole, konjunktorno uzimajući, od slučaja do slučaja, nekada vjeru, moral, ezoteriju i sve što se u tom metafizičkom i spiritualnom kontingentu religioznosti nalazi, a nekada uzimajući iz kontingenta sekularnosti, modernosti, evropskih liberalnih vrijednosti i svega što one sobom nose i impliciraju, fokusirajući se isključivo na svoj trenutni pragmatični politički cilj, a ne na suštinu onoga što u datom trenutku (zlo)upotrebljava.

U praksi imate bošnjačke političare koji se samo formalno i verbalno pozivaju na islam, patriotizam, poštenje, pravdu i sve ostale vrijednosti koje proizlaze iz islama, a u stvarnosti ne samo da nisu prakticirali ništa

od toga nego su radili potpuno suprotne stvari koje surovo devalviraju vrijednosti islama iza kojih se sakrivaju (Konaković, intervju).

Dijalektika pseudonarativa je nužna i intencionalno razvijena vještina kojom se pragmatično rješavaju društvene i političke antinomije s kojima se susreće bošnjačka politička misao. Izazovi koje sobom donosi evolucija identiteta otvorili su niz pitanja na koja još uvijek nije adekvatno odgovoreno i dilema koje nisu apsolvirane – velikim dijelom zahvaljujući flagrantnoj polifoniji bošnjačke političke misli, zatim fluktuaciji, diverzitetu i kontingenciji bošnjačkih strateških ciljeva, kao i difuznim modelima nužne rekonfiguracije identitetskog supstrata. Naučnoistraživački pristup ovom amalgamu bošnjačkih aporija i intendiranih reperkusija na vlastite percepcije *ontološkog* jedini je plauzibilan i referentan put ka objektivnoj introspekciji bez koje nije moguće obezbijediti uslove za nužnu i deliberativnu facilitaciju endogenih i egzogenih socioloških agensa unutar hipostaze bošnjačkog identiteta.

Zaključak

Kroz ovaj rad prezentovani su rezultati istraživanja uzroka koji su Bošnjake, kroz proces evolucije etnonacionalnog identiteta, a unutar njega i političkog identiteta, tendirali ka formiranju i razvoju specifičnih vještina komuniciranja pseudoreligijskim i pseudosekularnim narativima te konsekventno njima i takvoj pseudopraksi, obrazujući pragmatičnu dijalektiku opstanka i model za rješavanje identitetskih izazova koji su se Bošnjacima kontinuirano nametali kao konstantna aporija i centralno pitanje vlastitog samorazumijevanja. Tokom istraživanja utvrđeno je da bošnjačka politička misao sekularnost prihvata kao nužnu ali i pragmatičnu metodu harmonizacije različitih antagonizama na relaciji država – religija, dok se istovremeno ne odriče religijskog potencijala koji ima snažnu i aktivnu ulogu u političkoj mobilizaciji naroda. Na potpuno isti način kako se odnose prema religiji (selektivna i parcijalna recepcija islama), Bošnjaci selektivno i parcijalno prihvataju i sekularne principe. Dakle, iako legitimno participira unutar sekularnog sistema, bošnjačka politika svoj potencijal značajno crpi iz veoma otvorenog instrumentaliziranja vjerskih osjećaja, saradnje i koordinacije sa Islamskom zajednicom, njenim službenicima i vjerskim autoritetima, koristeći se religijskim simbolima i cjelokupnim simboličkim kapitalom koji religija

kroz historijski razvoj u narodu akumulira. Upravo taj potencijal *religiozne tenzije* biva iskorišten za političke ciljeve kao jedan od čvrstih temelja na koje se bošnjačka politika paradoksalno oslanja u sekularnom društvu i sekularnim demokratskim procesima. Iako takve prakse odudaraju od osnovnih sekularnih principa, narušavajući demokratsku legitimizaciju unutar sekularnog društva, politički procesi su ipak snažno posredovani religijskim uticajem. Bošnjačka politika je iskoristila nemogućnosti praktičnog, jasnog i apsolutnog odvajanja državne politike i religije, prihvatajući sekularnost pragmatično – samo onoliko koliko je potrebno, devalvirajući tako sekularnu reglementaciju pretvarajući je u upotrebljivi instrument za ostvarenje političkih ciljeva. Samo formalna odvojenost religije od države, odnosno državnih institucija i procesa od religijskog uticaja, *modus operandi* je koji su Bošnjaci tokom vjekovne borbe za opstanak usavršili, dok je, u suštini, njihova veza s religijskim potencijalom postala još koherentnija, mada i dalje suštinski interesna. Bošnjaci tako grade svoj vlastiti konstrukt religiozne sekularnosti, unutar kojeg je uspostavljen operativni balans između nepomirljivih doktrinarnih zahtjeva islama s jedne a sekularnosti s druge strane, te se može izvesti zaključak kako su Bošnjaci opstali u eurokršćanskom (identitetskom i političkom) ambijentu upravo zato što su značajno reterirali od islamskih principa, uzevši od islama samo elementarni identitetski benigni kulturno-tradicijski supstrat. Prihvatajući takav reducirani islamski identitet, Bošnjaci su uspjeli da prilagode svoj politički diskurs, usvoje zapadne civilizacijske standarde i tako osiguraju svoje mjesto unutar porodice modernih evropskih naroda. Prolazeći kroz neminovan evolutivni proces, bošnjački identitet postajao je sve više sekularan i građanski (neki autori zaključuju kako je već nepovratno sekulariziran), vrlo vješto korespondirajući s idealima moderne, demokratske, građanske i sekularne države. Za tu vještinu u velikoj mjeri treba zahvaliti vrlo sofisticiranim pseudonarativima koji su omogućili istovremenu mimikrijsku sinergiju s religijom kao identitetskim supstratom ali i sa sekularnošću kao uslovom za evropsku perspektivu. U vezi s tim potrebno je naglasiti kako Bošnjaci ipak svoj identitet primarno komuniciraju kroz tradicionalne etnoreligijske simbole koji su konformističkom recepcijom unutar bošnjačkog korpusa transformirani u svojevrсну devijaciju autentične islamske doktrine, te se na osnovu empirijskih istraživanja može zaključiti kako je to jedna vjerujuća ali ne i prakticirajuća zajednica. Ovo može biti važan zaključak na osnovu

kojeg uviđamo da pripadanje nekom na religiji fundiranom kolektivitetu ne mora nužno podrazumijevati stvarnu religioznost i iskreno vjerovanje potvrđeno praksom i ličnom participacijom u obredima, nego sociološkom analizom može biti detektovano kroz fenomen pripadanja bez vjerovanja kao fundament mnogo značajnijeg procesa – ideologizacije religije, kojoj savršeno odgovara stanje pseudoreligioznosti, odnosno pripadanja bez vjerovanja kojim se kolektivitet priprema za političku manipulaciju. Tu manipulaciju smo prepoznali kroz uticaj aktuelnog političkog diskursa koji rezultira socijalno poželjnim ponašanjima fenomenološki reflektujući već uveliko ideološki determiniranu interpretaciju pripadnosti *religioznom*. Ideologiziranje religije u krajnjem, refleksivnom obliku rezultiralo je iskrivljenim, vještačkim i iznuđenim pseudonarativom koji izmješta religiju iz njene primordijalne aksiološke dispozicije svetog u ideološko-političke matrice profanosti i doktrinarnog etnoreligijskog instrumentaliziranja. Zaključujemo kako se pragmatična bošnjačka politika koristi takvim pseudoreligijskim narativom kao korisnom ideološkom matricom pri mobilizaciji bošnjačkog političkog potencijala potvrđujući opšte stanovište da su religijske institucije u različitim periodima instrumentalizirane od etničkih političkih elita s ciljem etničke homogenizacije. Svojevrсна intencija ka pomirenju ili prožimanju *svetog* i *profanog*, *religioznog* i *sekularnog* nesumnjivo može figurirati kao paradigma bošnjačkog nastojanja da unutar svog identiteta pomiri *Istok* i *Zapad*, odnosno njihove civilizacijske proturječnosti. To pomirenje se najefektivnije može realizovati kroz laiciziranje bošnjačkog identiteta, afirmaciju pravne države i plediranje građanskog koncepta društva koje kao funkcionalan socijalni format garantuje potpunu nacionalnu, etničku, vjersku, političku i ideološku slobodu, što Bošnjaci razumijevaju kao priliku da se asimiliraju u građanski identitet Evrope i identificiraju s njenim opštim vrijednostima. Stoga bi bošnjački laicizam trebalo promišljati kao areligiozni identitet, identitet bez religioznih obilježja, dovoljno razvijen za samostalno egzistiranje bez nužne religijske podrške kako bi relaksirao svoj daljnji razvoj u ambijentu sekularne Evrope. Bošnjački laicizam potvrđuje tezu po kojoj je Bošnjake potrebno percipirati mnogo šire nego što to islamska komponenta njihovog identiteta nudi.

Na kraju, prezentujući rezultate ovog istraživanja, zaključujemo da unutar bošnjačke dijalektike postoji specifičan fenomen pseudonarativa – simultane interakcije pseudoreligijskih i pseudosekularnih stavova i modela

ponašanja, koji se putem pragmatične manipulacije njihovim sadržajima u političkom diskursu etabliraju kao važan element u evoluciji bošnjačkog političkog identiteta.

Literatura

- Abazović, Dino. (2010). *Religija u tranziciji*. Sarajevo: Rabic.
- Alibašić, Ahmet. 2021. „Oprečne i promjenjive (samo)percepcije bosanskih muslimana“. *Društvene i humanističke studije – DHS Vol. 6 (17)*: 191-206.
- Alibegović, Abdel. 2016. „Identitet i kriza identiteta u savremenom bosanskohercegovačkom društvu“. *Godišnjak BZK Preporod*. Godina XVI: 88-106.
- Bougarel, Xavier. 2008. „Od 'Muslimana' do 'Bošnjaka': Pitanje nacionalnog imena Bosanskih muslimana.“ Str. 117-137 u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*. Sarajevo: Institut za historiju.
- Cvitković, Ivan. 1996. *Sociologija religije*. Sarajevo: Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta RBiH.
- Cvitković, Ivan. 2012. *Sociološki pogledi na naciju i religiju II*. Sarajevo: CEIR – Centar za empirijska istraživanja religije u Bosni i Hercegovini.
- Filandra, Šaćir. 1998. *Bošnjačka politika u XX stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija.
- Filipović, Muhamed. 1996. *Bošnjačka politika*. Sarajevo: Svjetlost.
- Hrnjić-Kuduzović, Zarfa. 2020. Implikacije medijizacije religije: Transformacija, hibridizacija i spektakularizacija. *Logos vol. 8 (1)*: 93-107.
- Huruz-Memović, Elma. 2020. Religija i političke stranke u Bosni i Hercegovini. *Logos vol. 8 (1)*: 179-188.
- Izetbegović, Alija. 1995. *Čudo bosanskog otpora*. Sarajevo: BIH PRESS
- Karčić, Fikret. 2007. „Islam u sekularnoj državi: primjer Bosne i Hercegovine“. U: Alibašić, Ahmet. (ur.) 2007. *Religija i sekularna država*. Sarajevo: Fondacija Konrad Adenauer.

- Lavić, Senadin. 2014. Metodološke rasprave. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Puhalo, Srđan. 2021. *Koliko stanovnici Bosne i Hercegovine znaju o religiji?* Sarajevo: Fondacija Konrad Adenauer.
- Repovac-Nikšić, Valida. 2019. *Teorijske rasprave o kozmopolitizmu* [Elektronski izvor]. Sarajevo: Fakultet političkih nauka. Pristupljeno 7. 3. 2022. https://fnp.unsa.ba/b/wp-content/uploads/2019/04/TEORIJSKE-RASPRAVE-O-KOZMOPOLITIZMU_e-izdanje-1-1.pdf
- Sarač Rujanac, Dženita. 2015. „Prožimanje nacionalnog i religijskog, bošnjačko iskustvo višeslojnosti identiteta“. U: Zbornik radova simpozija „Odnos religijskog i nacionalnog u identitetu i stvarnosti balkanskih naroda“. *Bošnjačka pismohrana*. Vol. 14, br. 40-41, str. 157-171.
- Spahić-Šiljak, Zilka. 2007. *Žene, religija i politika*. Sarajevo: IMIC, CIPS UNSA, TPO.
- Stanovčić, Vojislav. 2003. *Političke ideje i religija 1*. Beograd: Udruženje za političke nauke i Čigoja štampa.
- Šahinović, Muedib. 2022. „Bošnjačke aporije polivalentne sekularnosti: Epifenomen kompromisne modernosti“. *Društvene i humanističke studije – DHS* Vol. 7 (18): 283-298.
- Zgodić, Esad. 1996. *Građanska bosna*. Tuzla: Ritam.

Declaration on the Future of Bosnia and Herzegovina - Bosnia and Herzegovina is for All of Us (2020 Jajce Declaration) - Interpretation and Significance

FILIP NOVAKOVIĆ¹

Faculty of Law, University of Banja Luka

Abstract: The year 2020 was the year of a significant jubilee. The General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina (Dayton Peace Agreement) celebrated its 25th birthday. In this regard, many scientific institutions, associations, organizations and the non-governmental sector have questioned what he has done for Bosnia and Herzegovina in the past quarter of a century. The East West Bridge in Bosnia and Herzegovina was no exception. Namely, this think thank organization, with the support of the United States Embassy, organized a conference (advanced seminar) to give young people (primarily students) from Bosnia and Herzegovina the opportunity to express their opinion, their position on this not so important issue. In this paper, the author will deal primarily with the interpretation of the provisions of the Declaration on the Future of Bosnia and Herzegovina, which is the result of their efforts. It will try to present the true nature and significance of the Declaration with a special focus on its legal aspects and from a legal point of view. The paper consists of several parts that should form a functional whole that will help to understand and bring the Declaration closer to the wider scientific and professional public. Initially, the author wants to show the origin of the Declaration by explaining some of the basic issues of the nature of the declaration as a legal act, and its structure. It will focus on explaining the interpretation of legal acts in general and clarify which methods of interpretation will be used. Finally, it will focus on the interpretation of the provisions of the Declaration itself, with particular emphasis on provisions of exceptional importance.

Key words: declaration, interpretation, Bosnia and Herzegovina, Constitution, European integration.

Sažetak: Godina 2020. je bila godina jednog značajnog jubileja. Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini (Dejtonski mirovni sporazum) proslavio je svoj 25 rođendan. S tim u vezi mnoge naučne ustanove, udruženja, organizacije te nevladin sektor postavili su

¹ filip.novakovic@student.pf.unibl.org, filip.novakovic@ewbbih.com

pitanje šta je on učinio za Bosnu i Hercegovinu u proteklih četvrt stoljeća. Organizacija „East West Bridge u Bosni i Hercegovini“ nije bila izuzetak. Naime, ova think thank organizacija je uz podršku Ambasade Sjedinjenih Država organizirala skup (napredni seminar) kako bi mladim ljudima (primarno studentima) iz Bosne i Hercegovine pružila mogućnost da oni iznesu svoje mišljenje, svoj stav o ovom ne tako malo važnom pitanju. U radu će se autor baviti prije svega tumačenje odredaba Deklaracije o budućnosti Bosne i Hercegovine koja predstavlja rezultat njihovih napora. Pokušat će predstaviti pravu prirodu i značaj Deklaracije sa posebnim fokusom na njezine pravne aspekte i sa pravnog stanovišta. Rad se sastoji od nekoliko dijelova koji bi trebali činiti funkcionalnu cjelinu koja će pomoći razumijevanju i približiti Deklaraciju široj naučnoj i stručnoj javnosti. U početku autor želi prikazati sam nastanak Deklaracije objašnjavajući neka od osnovnih pitanja prirode deklaracije kao pravnog akta, te njezinoj strukturi. Posvetit će se objašnjavanju tumačenja pravnih akata uopće i pojasniti kojim će se metodama tumačenja koristiti. Naposljetku će se posvetiti tumačenju samih odredaba Deklaracije sa naročitim akcentom na odredbe koje imaju izniman značaj.

Cljučne riječi: deklaracija, tumačenje, Bosna i Hercegovina, Ustav, eurointegracije.

Introduction

Almost thirty years since its independence, Bosnia and Herzegovina has faced many challenges and encountered many obstacles in its development. Sovereignty, independence, equality and civil society are just some of the pillars on which the newly created state in 1992 was supposed to rest. Events soon followed that cut those ideals to the root. In 1995, the situation was „stabilized“ by signing the General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina (Dayton Peace Agreement) with its eleven annexes. One of these annexes (Annex IV) was amended and repealed by the then valid Constitution of the Republic of Bosnia and Herzegovina. Although it was a temporary mechanism to end the armed conflict in Bosnia and Herzegovina, it became a pillar of its legal order. Twenty-five years later, the question arose of its functionality, purpose, and whether it continues to contribute to the development and future of Bosnia and Herzegovina. For this reason, the East West Bridge in Bosnia and Herzegovina has launched a project to organize workshops throughout Bosnia and Herzegovina (primarily university centers - Banja Luka, Sarajevo, Mostar, Tuzla, Brčko and Bijeljina) with the aim of selecting a group of promising young people, people, students, who would try to locate the basic problems in our society on the aforementioned significant jubilee, consider the existing constitutional and legal order, functionality and necessity of Annex IV as the Constitution of Bosnia and Herzegovina,

and to adopt a declarative act expressing whether Bosnia and Herzegovina has a future. The author of the paper had the honor of being one of the participants in the advanced seminar held in the historically important city of Jajce, where the Declaration on the Future of Bosnia and Herzegovina was adopted by consensus - Bosnia and Herzegovina is for all of us! In this paper, the author will try to present the true nature of the Declaration by interpreting its most important provisions and thus determine its significance.

Jajce Declaration - origin, structure and methods of interpretation

Declaration on the future of Bosnia and Herzegovina - Bosnia and Herzegovina is for all of us! was created as a result of long and comprehensive negotiations in the historically important city of Jajce from 20 to 22 November 2020 at an advanced seminar entitled „Harnessing the Power of Cooperation“ held on the occasion of the 25th anniversary of the General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina organized by „East West Bridge in Bosnia and Herzegovina“. The purpose of the Declaration was to point out the contribution of the Dayton Peace Agreement in Bosnia and Herzegovina, its current position and to point out to the representatives of the authorities in Bosnia and Herzegovina the basic legal, political and social problems from the perspective of young people. The declaration was adopted by consensus of all present participants. The declaration contains a preamble (a relatively short introduction stating the basics of the facts related to the consultation and seminar, e.g. name, date, reason for organizing, etc.), a 15-point table of contents and a concluding part dedicated to wishes for the future that specifically relate to stability and economic development). The views expressed in the Declaration are mostly focused on the constitutional-legal and political system of the country, as well as on the economic-social aspects of society and the state. We will pay more attention to the points related to the constitutional order, and to the legal and political order of Bosnia and Herzegovina.

A declaration is a document of a legal, political or other nature in the form of a solemn declaration containing basic principles or views on an important issue. Declaration (in general) by its nature is not a binding legal act, i.e. it is not a floor that has binding legal force. It is an act that expresses a general position on some important socio-political issues (Kunić, 2010:

114). Of course, history has shown us that many declarations at one point reached the level of generally accepted legal standards that led to many changes in the world, but also in our country (e.g. Universal Declaration of Human Rights, ZAVNOBiH Declaration of 1943 and others).

Interpretation (or hermeneutics) is a way or procedure used to make something (mostly vague) clear, understandable, and comprehensible. Understanding is the essence of the relationship between people and man's relationship to everything that exists. Interpretation, in essence, precedes understanding, because we can interpret or comprehend something only after we have understood it (Savić, 2005: 348). As norms are, in general, psychic creations of its bearers, they must in some way be shaped and communicated to the public, i.e. to the subjects for whom they are intended. A special question is whether the addressees of that norm will be understandable and whether the subjects to whom they are addressed will understand their true meaning and essence is a factual question. For this reason, special recourse is made to the development of legal norms clear in language, using unambiguous, familiar and easily understandable terms in the connected sentence construction. There are certain life situations in which certain norms or attitudes are not clear enough or there is a certain essence in them that has yet to be clarified. This is one of the reasons why lawyers especially resort to the use of different methods and procedures of interpretation in order to find their true meaning.

Legal writers use various methods of interpretation to find the true meaning of certain norms. We will use linguistic interpretation as the basic one, which represents the assertion of the meaning of the norm by using language rules that are standardized and codified in the science of language (Lukić and Košutić, 2003: 414-418). In addition to the basic linguistic interpretation, we will apply the method of teleological interpretation (finding the true, true meaning of the norm) and the method of logical interpretation, which consists in determining the meaning of the text using logical thinking. Thus, we will use logical interpretation as a means of checking and determining the meaning of a norm by applying legal logic to meanings obtained by other means of interpretation (e.g. systematic, historical, teleological interpretation) (Savić, 2005: 352 and Savić: 2017: 11-32).

Declaration - interpretation, commentary and explanations

The first paragraph of the Declaration, the authors emphasize the commitment to respect European values and ideas, as well as the harmonization of B&H legal regulations with the legal order of the European Union, and the strengthening of regional cooperation. This essentially means giving support to Bosnia and Herzegovina on its reform path towards European integration. Thus, from the very beginning, the creators of the Declaration emphasized their strong commitment to respecting the basic European values and ideas they include: human dignity, respect for human rights, freedom, democracy, the rule of law and equality. Deepening and strengthening regional cooperation is achieved in this way – by the common determination of the region for membership in the European Union. The harmonization of the legal order of Bosnia and Herzegovina with the law of the European Union is only one of the obligations that B&H undertook by signing the Stabilization and Association Agreement and is one of the conditions for membership („Official Gazette of Bosnia and Herzegovina - International Agreements“, No. 10/08). The institutions of Bosnia and Herzegovina expressed their political commitment to join the European Union in 2003, when the Presidency of Bosnia and Herzegovina adopted General Directions and Priorities for the Implementation of the Foreign Policy of Bosnia and Herzegovina (Presidency of Bosnia and Herzegovina, No. 01-645-30/03).

However, is that really the case? Are the institutions of Bosnia and Herzegovina really working on that? In order for a candidate country to join the European Union, it must meet certain Copenhagen political conditions, which are primarily aimed at creating and preserving democracy. The candidate country must: (1) have stable institutions that can guarantee the preservation of democracy, (2) create the rule of law and introduce the rule of law, (3) ensure strict respect for human rights and (4) guarantee the rights of minorities. In order for these conditions to be met, there must be an extensive network of strong and stable state institutions. If such do not exist, the candidate country is required to create such. Unfortunately, the regime in Bosnia and Herzegovina is highly undemocratic for the following reasons: (a) election results are predictable due to a political culture that is acceptable only to ethnically and religiously conceived parties and programs, (b) human rights and freedoms are only formally respected, (c) the role of the media and public opinion is negligible (although we see

positive developments) and (d) the ruling elites are dishonest (Zlokapa, 2007: 153-155 and Krešić, 2014: 84-87, 88-89). These are some of the key issues that the authors of the Declaration considered during its drafting, which will be discussed below.

In the second paragraph, the authors of the Declaration state that the General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina contributed to the end of the armed conflict, and enabled the re-establishment of a democratic order in the country (the latter can be questioned today). It is pointed out that the time has come to correct the shortcomings of Annex IV of the Dayton Peace Agreement, i.e. the Constitution of Bosnia and Herzegovina and its harmonization with the decisions of the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina and the European Court of Human Rights (hereinafter: ECtHR). The constitutional and legal system of Bosnia and Herzegovina has the principle of non-discrimination as one of its fundamental principles (Dmičić, 2017: 43). The principle of non-discrimination in the Constitution of Bosnia and Herzegovina prohibits discrimination on any grounds such as sex, race, color, language, religion, political or other opinion, national or social origin, affiliation with a national minority, property, birth or other status (Article II/4 of the Constitution). This was stated by the Venice Commission, which pointed out that there is a clear constitutional obligation not to discriminate in a discriminatory manner individual rights that obviously derive from Article II of the Constitution of Bosnia and Herzegovina (especially from Articles II/3 and II/4 of the Constitution) (Dmičić, 2017: 44). Unfortunately, regardless of all the above, there is serious discrimination in Bosnia and Herzegovina, precisely by the Constitution itself. Bosnia and Herzegovina has a collective head of state who, according to the Constitution, consists of three members, one from each of the three largest ethnic groups designated as constituent peoples – Bosniaks, Serbs and Croats. Members of the Presidency of Bosnia and Herzegovina are members of three entity corps and are elected from two constituencies (i.e. from two entities) – the Federation of Bosnia and Herzegovina (member of the Bosniak and Croat peoples) and the Republika Srpska (representative of the Serb people). This disqualifies all citizens who do not ethnically identify with Bosniaks, Serbs or Croats, and who call themselves „Others“ a little insultingly. In addition to the impossibility of being elected to the collective head of state as a member of the Others, the selection of a candidate from the entity

of the Federation of B&H who ethnically declares himself as a Serb, i.e. Bosniak or Croat in the entity of Republika Srpska to the Presidency is also excluded. We find another discriminatory mechanism in the upper house of the state political representation – the House of Peoples. Namely, five members from the three largest ethnic groups are elected to the House of Peoples without the possibility of participation of the Others in that House of the state legislative body (Article IV/1 of the Constitution). At the same time, five members of the Bosniak and Croat people from the territory of the Federation are elected, i.e. five members from the territory of the Republika Srpska, which again disqualifies Serbs from the Federation, i.e. Bosniaks and Croats from the Republika Srpska to be elected to this body. Bosnians and Herzegovinians are the most affected. Although it has many shortcomings, the „Dayton Constitution“, as it is popularly called, has managed to achieve one important function of the modern Constitution. This is the integrative function of the constitution, in the part that refers to the preservation of sovereignty, territorial integrity and political independence of Bosnia and Herzegovina, regardless of the existence of serious disintegrating forces in the country (Petrov and Simović, 2015: 89). The second part of this point is a bit problematic. Namely, he talks about confirming the constitutivity of the people as a fundamental principle of the Constitution by enabling the participation of all citizens in the electoral process. The issue of constitutivity is an issue that has occupied the Bosnian public for a quarter of a century. What does that actually mean? What is the definition of constitutivity? What does it mean to be constitutive? It is a concept that is a relative novelty in legal theory and practice. This term originates from the Latin term *constitution* which would mean: basic, integral, fundamental, the one who determines (Efendić, 2018: 61). According to a number of legal writers, the constitutivity of peoples means their equality based on collectivity through equal/parity representation in appropriate state institutions with the existence of special mechanisms for protection of vital national interest (we believe it is more appropriate to talk about protection of *vital people's interest*, because nations and peoples (as members of an ethnic group) are not the same, and here we are talking about *constitutive peoples*). If we stick to the root of the word constitutive, does that not mean that everyone in Bosnia and Herzegovina is constitutive? Namely, if constitutive means basic, fundamental, and the foundations of every state are all its citizens,

then it means that all citizens are constitutive! However, if the Constitution of Bosnia and Herzegovina says that there are three constituent peoples – Bosniaks, Serbs and Croats, it means that it excludes anyone who does not feel that way. Discrimination in Bosnia and Herzegovina has been confirmed by numerous judgments of the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina, ECtHR, the most famous of which is the judgment in *Case of Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina* (Applications nos. 27996/06 and 34836/06).² The constitutional position of those who feel they are Bosniaks, Serbs or Croats is not consistently regulated by the Constitution of Bosnia and Herzegovina (regardless of the fact that they are designated as one of the enactors of the Constitution in pre-war). Why do we persistently talk about the „Others“ as those who do not feel like Bosniaks, Serbs or Croats. Unlike nationality, which is an objective category, ethnicity is subjective in nature, which was accepted by the ECtHR in that judgment. We consider this part of the Declaration, more precisely points two of the declaration (besides the third one we will talk about soon) to be the most important. In it, the adopters of the Declaration reached a consensus on the exercise of the rights of all citizens of Bosnia and Herzegovina, and this can only be done by consistent implementation of the civil principle.

The main shortcoming of the Constitution of Bosnia and Herzegovina is that it is already an outdated and stunted mechanism that hinders many processes and has fulfilled its purpose. There was a big gap between the normative and the real (Pilipović, 2008: 207-216). Now it is time to overcome it and move into the future with a new mechanism that will ensure the equality of all citizens of Bosnia and Herzegovina and which will be the foundation of its future.

The Constitution of Bosnia and Herzegovina is completely unknown to previous constitutional law practice and science. It is a document that is an integral part (annex) of an international agreement. In this regard, it lacks the necessary democratic legitimacy that is expected from a modern constitution because the citizens of Bosnia and Herzegovina did not participate in its adoption (Dmičić, 2013: 88-89). He is of a transitional character. It is a mechanism that has been given a duration because it was expected that within six months from the date of entry into force of

² The ECtHR decisions in the cases of *Zornić v. Bosnia and Herzegovina* (no. 3681/06), *Pilav v. Bosnia and Herzegovina* (no. 41939/07) and *Šlaku v. Bosnia and Herzegovina* (no. 56666/12) are no less important.

the Constitution of Bosnia and Herzegovina, it will be changed by the Parliamentary Assembly as a national representative body, on the one hand and citizens, on the other. Therefore, it was considered that citizens should actively participate in amending the Constitution.

During its drafting, the authors of the Declaration devoted considerable time to discussing the phenomenon of vital national interest as a theoretical and practical issue in Bosnia and Herzegovina. The very concept of vital national interest has not been decisively elaborated through the constitutional mechanisms of the Dayton Agreement, and it has been discussed through the context of the constituency of the people (which has already been discussed). The theory says that it is the right of a certain constituent people to participate through their representatives in the formation and exercise of public authority at all levels and to participate in decision-making of vital interest to their people on the principle of proportional representation and legitimacy of their representatives (Dmičić, 2010: 169). Again, the question of the meaning of the existence of the institute of protection of the vital *national* interest of the constituent *peoples* arises (again, we return to terminological errors). No consensus has been reached on this issue.

In the third paragraph, the authors emphasize that they are committed to the realization of all political rights for all citizens of Bosnia and Herzegovina, and the legitimate representation of the people as the foundation of the future of Bosnia and Herzegovina. Here we come to a linguistic dilemma. Namely, does the term „people“ in this paragraph of the Declaration mean the plurality of ethnic groups or is it a term that means people - citizens. The authors of the Declaration have remained, unfortunately, unspoken here. Exercising political rights in Bosnia and Herzegovina for a certain circle of people is significantly more difficult, primarily for the reasons we have already talked about, which puts them in the position of second-class citizens. But is this problem possible to solve through the legitimate representation of the people? And what does legitimate representation of the people actually mean? First of all, legitimacy is both a political and a legal term. Namely, legitimacy is the recognition of power by the population of a state, i.e. that they support it or consider it necessary to maintain the social community. According to political sociology, any government is legitimate (but there are exceptions such as usurpation, dictatorship and tyranny) (Weber, 1978: 946, Flathman, 1993: 528 and Tyler, 2001: 416).

Furthermore, the authors of the Declaration advocate the realization of the principles of national and state sovereignty and its operation within each of the three branches of government. Sovereign power is the supreme, indivisible, independent and unlimited power (Mandić and Sokol, 1977: 107-108). A state, in principle, would not be a state if it were not sovereign. That is its basic feature. That is why it is rightly pointed out that the state power is the highest power on its territory, that is, the power above every other (Kuzmanović, 2002: 190). On the other hand, some theorists advocate the theory of people's sovereignty (Jean-Jacques Rousseau, Jean Bodin, Johannes Althusius). According to that theory, the bearer of inalienable political power is the people. The people have their will, and sovereign power represents nothing but the realization of that will (Kuzmanović, 2002: 190-193). Analyzing these two views, the question arises whether the views of the authors of the Declaration in the mentioned paragraph are contrary to themselves? Full people's sovereignty has not yet been achieved and represents the ideal to which it aspires (it is very likely that this will never happen). In this regard, we emphasize that the understanding of state sovereignty is the pinnacle of civilizational development, and that in today's age only this can be said. If the authors of the Declaration essentially refer to the ideal of people's sovereignty, then that should be especially emphasized. It is important to note the confusing ending of the first sentence of the fourth paragraph, which emphasizes the commitment to the action of sovereign power through all three branches of government. Namely, it is not possible to fully comprehend the real meaning behind it. According to the principle of separation of powers, each of the three types of state power is exercised by one body, i.e. one type of body, independently of each other. It would be more logical to write that the authors of the declaration, in addition to achieving full state sovereignty, also advocate the principle of complete separation of powers. Sovereign power is indivisible and there is only one bearer of complete sovereignty, and that is political or popular representation (Matić, 1995: 68, 92-104).

This paragraph of the Declaration was initially intended to insist on emphasizing the sovereignty of Bosnia and Herzegovina, its territorial integrity and political independence. Recognition of the sovereignty, territorial integrity and political independence of Bosnia and Herzegovina is the first brick, the first block in building its future. Unfortunately, as the

participants of the meeting could not reach a consensus on this issue, this attitude was modified. We believe that the main problem in Bosnia and Herzegovina is the lack of a single addressee to whom the citizens of Bosnia and Herzegovina could turn, and who decides. That is, we do not see the existence of a strong enough institution to represent the embodiment of the sovereignty of Bosnia and Herzegovina. Sovereign power in the state should be represented by state bodies that can be the original bearers of sovereignty and those who receive their power from another body that has the original sovereign power (Mandić and Sokol, 1977: 109). In principle, the bearer of original sovereignty should be the Parliamentary Assembly of Bosnia and Herzegovina. However, the creators of the Declaration, in the continuation of the third point, correctly concluded that the Parliamentary Assembly is not at this moment. There has been a „relocation“ of decision-making from the most important institutions of the state to less significant, even insignificant „objects“. On the other hand, this tells us about one very important fact, and that is the „privatization“ (or at least the attempt to „privatize“) state sovereignty by political elites.

A special issue, to which special attention was paid, is - the innocuous or collective (collegial) head of state, and the manner of his election. The head of state or head of state is a state body that represents the personification of statehood and unity of all citizens of one country. History has taught us that collegial is not a happier choice for a head of state, especially if decisions, or at least most of them, are made by consensus (as is the case in Bosnia and Herzegovina). We stand for a head of state who is organized on an innocuous basis. So one person should perform that honorable duty. We believe that they should be elected by all citizens in general elections (and not in parliament or by a special electoral college), because in that way he would enjoy full electoral legitimacy (otherwise, a person who received several thousand votes and thus entered parliament or even did not participate in the election process may be elected head of state). We made this proposal at an advanced seminar with a request that this issue be addressed separately in the Declaration. Unfortunately, no consensus was reached on this issue (although most participants had a positive attitude on this issue). We believe that this will lead to the consistent implementation of the civic principle in Bosnia and Herzegovina. This would solve many problems. First of all, representing Bosnia and Herzegovina at the international level would be much simpler because foreign policy would be

created and implemented by a single state body. Another advantage is that the incumbent head of state would thus represent the unity of all citizens at the domestic level. Of course, this entails another series of important issues such as the form of state power (whether to apply a presidential, parliamentary or semi-presidential system), the relationship of the head of state with other state bodies and some other issues.

The Declaration also emphasizes the need to improve and reform the electoral system. Primarily in the context of the control and monitoring system of the electoral process, the introduction of electronic vote scanning. The need to introduce an e-citizen system (use of digitalisation and e-platforms in public administration) is emphasized in order to reduce administrative costs and improve the efficiency of the public sector (paragraphs 13 and 14). The Declaration emphasizes that a revision of the existing public administration is necessary in order to implement the principle of meritocracy, based on the key that professional functions are given to professionals without taking into account their political affiliation and the implementation of new norms and laws to prevent party and political employment. The principle of meritocracy is a principle that requires that administrative and public affairs, i.e. any role that requires social responsibility, be assigned on the basis of merit and not on the basis of belonging to a lobby, family (nepotism and clientelism in the broadest sense) or economic caste (oligarchy). in Bosnia and Herzegovina and more than present). Meritocracy is, simply put, the creation of a governing elite according to abilities, the rule of people of knowledge, hardworking, authoritative intellectuals and business people who are experts in making important decisions (Kunić, 2010: 198). Also (paragraph 5) emphasizes the desire that the government at all levels in Bosnia and Herzegovina really works for the benefit of citizens, because it is becoming increasingly evident that government officials in Bosnia and Herzegovina do everything for their political organizations, not for society and citizens, which brings us to the question of whether Bosnia and Herzegovina is a legal or party state? Unfortunately, the research of many authors, who are making comparisons in theory and practice, is not overly optimistic in this regard (Jovičić, 2017: 187-198).

The students recognized corruption as one of the burning problems that affected all aspects of society (politics, police, health, education...), and in the Declaration they call for a systematic fight against corruption and

organized crime in all parts of society. The competent institutions in charge of eradicating corruption must take decisive steps through all available mechanisms and using successful examples of practice (paragraph 6). In the ninth point, the student emphasized the position that the education system in Bosnia and Herzegovina needs to be harmonized with the best world standards. They strongly oppose elements of segregation and discrimination in education systems. They believe that it is high time that the education system responds to the needs of the labor market, and that the labor market enables students to gain practical experience. Enabling talented individuals and professionals, both domestic and those who have left the country, to play an active and advisory role in education reform in Bosnia and Herzegovina should be one of the fundamental tasks of the government. They emphasize that I encourage pupils and students, as well as the management of educational institutions, to participate even more and support exchange programs for students, both within Bosnia and Herzegovina and outside the borders of Bosnia and Herzegovina. It is also necessary to have complete freedom in teaching and scientific research, and artistic creation without interference by public authorities in the conduct of scientific and teaching processes as a basis for free thought, educational and scientific progress (paragraph 9).

Young people identified two key problems with leaving Bosnia and Herzegovina, namely political and socio-economic instability. In this regard, through the Declaration, they urge the competent authorities to address young people with concrete measures that will prevent their further departure and promote their active return (paragraph 10). In addition, they agreed that it is necessary to depoliticize the media (thinking especially of public media services). They call on regulators to take a stronger and more active role in meeting their legal obligations by providing effective mechanisms to enable objective and impartial reporting in public service media in Bosnia and Herzegovina (paragraph 11). This is one of the main problems in Bosnia and Herzegovina. The constant spread of misinformation and false news through the most watched media services does not contribute to progress, much less to the stabilization of the political, social or economic situation in the country. They also pointed out that the reform of the health sector is necessary, in order to ensure the improvement of primary health care and lead to the creation of satisfactory conditions for the work of medical staff. The Declaration requested that

health care be provided to all citizens of Bosnia and Herzegovina in any part of the territory of Bosnia and Herzegovina if they have adequate insurance from one of the health insurance institutes (paragraph 12). We believe that in this position we should have gone a step further and in order to improve the quality of health care, but also to rationalize the health sector, to emphasize the requirement of forming a single health fund in the country.

Regarding the economy, young people stated that in the common interest of all citizens is economic reform as the basis of economic self-sustainability, and an economically independent and sovereign state. They are convinced that reducing taxes and contributions for new investment cycles, including those from the diaspora, would lead to improved conditions for the development of the domestic market. Domestic production can be improved by providing incentives to the real sector (paragraph 7). The Declaration also states that it is the duty of all of us to provide future generations with the same or better conditions in which they will be able to develop and live in a healthy environment (this is both a constitutional principle and an international obligation of the authorities in our country). Young people want Bosnia and Herzegovina that will be able to preserve all its beauties and natural resources so that they are accessible to both the citizens of Bosnia and Herzegovina and well-meaning visitors. The requirement complies with and tightens regulations that: (i) protect all forest and biological areas, (ii) severely penalize improper waste disposal, (iii) support the recycling segment and the use of biodegradable materials (environmental waste management), (iv) protect water surfaces from pollution and destruction, (v) regulates strategic planning in the construction of infrastructure facilities, with the involvement of local communities in making the best decisions, (vi) improves levels of air and food quality protection and (vii) better defines conditions for granting concessions on natural resources and goods (paragraph 15). Therefore, the great desire for ecological awareness of citizens and authorities is emphasized, because the preservation of the environment and natural treasures of Bosnia and Herzegovina is one of the foundations for the preservation of its uniqueness and statehood.

At the end of the Declaration, there is a sentence emphasizing the hope that the period ahead of us will be marked by stability, visible economic growth and well-being of all inhabitants (we believe that the term „citizens“ would be more appropriate) of Bosnia and Herzegovina.

Instead of conclusion

In the last thirty years, Bosnia and Herzegovina has faced many problems. She has solved some of them (or at least is on that path), while some are being pushed under the rug. The advanced seminar „Harnessing the Power of Cooperation“ held in Jajce and drafting the Declaration on the Future of Bosnia and Herzegovina is one of the ways to raise awareness of government structures, but also the public about problems that are not discussed (unless necessary for daily political purposes), from a scientific and professional aspect and in a way that would include all citizens of Bosnia and Herzegovina. Young people, students from all cities of Bosnia and Herzegovina managed to reach a consensus on the drafting of the text and the adoption of the Declaration itself, but a number of participants left some reservations about certain provisions of this document. In this paper, we have tried to present our interpretation of this document at least to the extent necessary for further dialogue regarding the most important provisions of the Declaration relating to issues of constitutional and legal order. We believe that we have succeeded in that and that this article will serve as a certain view of the Declaration almost a year after its compilation and publication. In this paper, we present some of the basic problems we encountered during the legal analysis of the Declaration and we believe that our opinion will serve as a basis for a much more comprehensive interpretation of this not insignificant document for the Bosnian society.

The Declaration on the future of Bosnia and Herzegovina made in Jajce is of great importance. Regardless of the fact that the declaration as an act has no concrete legal significance and that it is not binding, he sent a clear message - Bosnia and Herzegovina is for all of us! Or rather, Bosnia and Herzegovina belongs to all citizens (regardless of racial, ethnic, religious or any other affiliation) and, yes, this country has a future. The declaration, it is true, has certain shortcomings and doubts, which we have pointed out in the paper and tried to replace with our interpretations and clarifications. All that remains is to hope that the Bosnian public has accepted the Declaration and will accept this view as some guidelines for a better understanding of its provisions. The essence of the Declaration is to draw the public's attention to the problems facing our society (complicated legal system, oversized and dysfunctional administration, discrimination of citizens and others), with the hope that positive changes will occur in the near future.

Literature

- Dmičić, Mile. 2010. „O vitalnom nacionalnom interesu i njegovoj zaštiti“, *Godišnjak Pravnog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci*, 32(31-32)/2010: 167-180.
- Dmičić, Mile. 2013. „Bosanskohercegovačka država i njen Ustav“, *Godišnjak Pravnog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci*, 35(35)/2013: 81-110.
- Dmičić, Mile. 2017. „Ne(ostvarivanje) nekih bitnih elemenata ustavnopravnog modela Bosne i Hercegovine i entiteta“, *Pravna riječ, Časopis za pravnu teoriju i praksu*, 50/2017: 33-62.
- Efendić, Kemal. 2018. „Konstitutivnost naroda u Bosni i Hercegovini: Pregled teorijsko-pravnih i pojmovnih određenja“, *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici*, 21/11: 61-89.
- Flathman, Richard E. 1993. „Legitimacy“, in: Robert E. Goodin and Philip Pettit eds. *A Companion to Contemporary Political Philosophy*. Cambridge: Blackwell.
- Jovičić, Dragomir. 2017. „Bosna i Hercegovina – pravna ili partijska država“, *Pravna riječ, Časopis za pravnu teoriju i praksu*, 50/2017: 181-198.
- Krešić, Tonka. 2014. „Europska unija i Bosna i Hercegovina“, *ADRIAS*, 20/2014: 83-89.
- Kunić, Petar. 2010. *Upravno pravo*. Banja Luka: Pravni fakultet Univerziteta u Banjoj Luci.
- Kuzmanović, Rajko. 2002. *Ustavno pravo*. Banja Luka: Pravni fakultet Univerziteta u Banjoj Luci.
- Lukić, Radomir D. i Košutić, Budimir P. 2003. *Uvod u pravo*. Beograd: Službeni list SCG.
- Mandić, Oleg i Sokol, Smiljko. 1977. *Država*. Zagreb: Informator.
- Matić, Dimitrije. 1995. *Načela umnog državnog prava, Kratki pregled istorijskog razvitka načela prava, morala i države od najstarijih vremena do naših dana*. Beograd: Službeni list SRJ.

- Petrov, Vladan i Simović, Darko. 2015. „Dejtonski Ustav i Briselski sporazum – jedna paralela povodom internacionalizovanja nacionalne ustavnosti“, *Pravna riječ, Časopis za pravnu teoriju i praksu*, 42/2015: 85-95.
- Pilipović, Milan. 2008. *Ustav Bosne i Hercegovine, Normativno i stvarno*. Banja Luka: Comesgrafica.
- Savić, Snežana. 2005 *Osnove prava*. Banja Luka: Comesgrafika.
- Savić, Snežana. 2017. „Tumačenje Ustava“, *Pravna riječ, Časopis za pravnu teoriju i praksu*, 50/2017: 11-32.
- Tyler, Tom R. 2001. „A Psychological Perspective on the Legitimacy of Institutions and Authorities“, in: John T. Jost and Brenda Major eds. *The Psychology of Legitimacy: Emerging Perspectives on Ideology, Justice, and Intergroup Relations*. Cambridge: Cambridge University Press
- Weber, Max. 1978. *Economy and Society*. Berkeley: University of California Press.
- Zlokapa, Zdravko. 2007. „Učešće građana u odlučivanju; Šta Evropa očekuje od BiH“, *Srpska pravna misao*, 14(41)/2007: 147-164.
- Constitution of Bosnia and Herzegovina, <https://www.ohr.int/ohr-dept/legal/laws-of-bih/pdf/001%20-%20Constitutions/BH/BH%20CONSTITUTION%20.pdf>
- Deklaracija o budućnosti Bosne i Hercegovine – Bosna i Hercegovina je za sve nas! (<https://ewbbih.com/poruka-iz-jajca-sa-naprednog-seminara-studenti-usvojil-kosenzusom-deklaraciju-o-bih-bosna-i-hercegovina-je-za-sve-nas/>)

Diagnosis, Prognosis and Therapy – Overcoming Violence in post-Dayton Bosnia and Herzegovina

DAMJAN JUGOVIĆ¹

*George Mason University, School for Conflict Analysis and Resolution,
United States of America²*

Abstract: In this study the author analyzes the peace in Bosnia and Herzegovina (BiH) from when the Dayton Peace Agreement was reached in 1995 until today. This paper asks: while the war in Bosnia and Herzegovina has been stopped, why was positive peace not established and what were the obstacles to it? And second, what are the indicators of negative peace in BiH? The main thesis is that BiH is captured between structural and cultural barriers that prevent the country's development from the negative to the positive and sustainable peace. The first part of the paper briefly elaborates the diagnosis-prognosis-therapy approach in the case of BiH. The second part deals with the theoretical concepts of peace, war and violence. The following part deals with the Dayton Peace Agreement, constitutional structure of the country, rule of law, education and symbols. The fourth part proposes the therapy for overcoming negative peace. Based on secondary information, this study aims to contribute to the literature on BiH and peace. It also aims to contribute to the current understanding of peace and war theories, with particular focus on the status of peace in BiH since the ceasefire in 1995. The specific contribution of this study is that it identifies the measures and policies (therapy) which can lead to the reduction of violence, i.e., to positive peace.

Key words: Bosnia and Herzegovina; Peace; Violence; Dayton Peace Agreement

Sažetak: Autor u ovoj studiji analizira mir u Bosni i Hercegovini (BiH) od donošenja Dejtonskog mirovnog sporazuma, 1995. godine, do danas. Ova studija postavlja pitanja: iako je u BiH zaustavljen rat, zbog čega nije uspostavljen pozitivan mir i koje su prepreke na tom putu? Te drugo, koji su pokazatelji negativnog mira u BiH? Glavna hipoteza je da je BiH zarobljena među strukturalnim i kulturalnim barijerama koje

¹ damjanjugovic92@gmail.com

² This paper is a result of the author's Fulbright research experience. The research was significantly larger and only selected segments of the research were designated for publishing.

spriječavaju napredovanje države iz negativnog ka pozitivnom, održivom miru. Prvo poglavlje ukratko elaborira pristup dijagnoza-prognoza-terapija u slučaju BiH. Drugo poglavlje se odnosi na teorijske koncepte mira, rata i nasilja. Naredno poglavlje se bavi Dejtonskim mirovnim sporazumom, ustavnom strukturom države, vladavinom prava, obrazovanjem i simbolima. U četvrtom poglavlju predložena je terapija za prevazilaženje negativnog mira. Na osnovu sekundarnih podataka, ova studija ima za cilj da doprinese literaturi o BiH i miru. Takođe ima za cilj da doprinese razumijevanju teorija mira i rata sa fokusom na status mira u BiH od prestanka oružanog sukova 1995. godine. Specifičan doprinos ove studije je u preporukama kojim se definišu mjere i politike (terapija) koje mogu voditi ka smanjenju nasilja, odnosno ka pozitivnom miru.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina; mir; nasilje; Dejtonski mirovni sporazum

List of Abbreviations: Bosnia and Herzegovina – **BiH**; Dayton Peace Agreement – **DPA**; European Court of Human Rights – **ECHR**; European Union – **EU**; Office of the High Representative – **OHR**; Organization for Security and Co-operation in Europe – **OSCE**; Parliamentary Assembly of BiH – **PABiH**; Republika Srpska – **RS**.

1. Introduction

The title of this research is derived from Galtung's (1985b, 2013)³ inspiration to compare peace studies with health sciences. He argues that peace and medicine are based on the same tri-partite definition. In essence, conflicts can be analyzed in terms of identifying the sources of the conflict (diagnosis), predicting likely trends without any intervention (prognosis) and proposing an intervention to reduce the violence (therapy). As in medicine so in conflicts, prevention causes less harm and is cheaper in the long run. The metaphor "peace is to violence what health is to disease" (Galtung and Fischer, 2013:151) explains the essence of the comparison between peace studies and health sciences in the best possible way.

Twenty-six years after the ceasefire in BiH, the main question is not whether the war ended, but whether and what kind of peace was established. In 2021 BiH marked the 26th anniversary of the signing of the "General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina" (DPA), the agreement that ended the war which lasted from 1992 to 1995. Although the DPA has fulfilled its primary and most important goal – to stop the war and direct violence, the question is whether this agreement created a fertile ground for the development of freedom, equality, justice and prosperity for the citizens of BiH.

³ Norwegian sociologist, Johan Galtung, one of the most significant contributors to the development of peace studies, founder and former director of the Peace Research Institute Oslo.

Galtung's approach to peace studies helped to understand the consequences of negative peace and, in particular, lead to the question whether positive or negative peace was established in BiH and what are the indicators of negative peace. Although the title of this research includes prognosis, the research focused primarily on diagnosis and therapy. Through the thesis that BiH is captured by structural and cultural barriers, the paper examines theoretical concepts of peace, war and violence and focuses on the most dominant segments that nurture structural and cultural violence, such as: the constitution, rule of law, education and symbols. The last two parts of the research discuss therapy measures and summarize the conclusions.

2. Theoretical Framework: Peace, War, Violence

Although peace and war as a subject of inquiry are almost as old as science, for the purposes of this research the focus is on development and theory of peace studies. In this regard, the initial development of peace studies was recorded in the late nineteenth and early twentieth century. Towards the end of the twentieth century, there was growing recognition of peace studies as a separate scientific discipline from the previously recognized *polemology* (Pauling 1998). Galtung contributed to the development of peace studies by introducing several new terms into the scientific discourse, most notably positive and negative peace and structural and cultural violence (Pauling 1998). As a separate scientific discipline, the goal of peace studies is to “study peace as a condition of the social and political system, and in connection with supporting concepts such as justice, war, dignity, etc. The subject of study is the assessment of the nature of peace, the attainment of peace, obstacles to peace, the elements of peace, as well as its various social interpretations and assessments” (Pauling, 1998:435-437).

The word “peace” has different connotations in different languages, making the concept of peace open to debate because what peace is for one person does not have to be for another. Thus, the theory differentiates the Roman – *pax* which typically means absence of direct violence, under the rule of law; the Greek – *eiene*, the Hebraic – *shalom*, the Arabic – *sala'am*, which point more towards peace as justice and harmony; the Hindu – *shanty*, “inner peace”; the Buddhist / Jainist – *ahimsa*, non-violence; the Chinese – *ho ping* and the Japanese – *heiwa*, social harmony, peacefulness; the Russian – *mir*, translates as world, peace as a compact (Galtung 1980, 1985a, Barash 1991).

To comprehensively understand what is meant by peace in the theory of peace, one must understand the meaning of the term violence, and its relation to peace. "There is a consensus in the theory of peace that the opposite of peace is not war but violence" (Schneider, 1973:149). Therefore, today's conditions of peace should be defined positively, as the presence of the conditions needed to societies, and not merely as the absence of the conditions that are not desirable (Pauling 1998). Another important difference should be made between the terms conflict and violence. What Brand-Jacobsen (2000) argues is that a conflict is a complex human phenomenon and should not be confused with violence. People usually assume that, if there are no direct or open acts of conflict, there must be no violence. This usually prevents different social structures from undertaking early measures in order to solve conflicts before the direct and visible violence breaks out. Galtung (1996:2) argues that "creating peace previously had to do with reducing violence (cure) and avoiding violence (prevention)." Barash (1991:485) finds that even "human rights denial by itself is a denial of peace".

Bourgeois (2001) has contributed to the peace theory by identifying the following types of violence: political, symbolic and everyday, normalized violence. His theory is complementary to Galtung's three main categories of violence: direct, structural and cultural. In the 1960s, Galtung expanded concepts of peace and violence to include indirect or structural violence, and the concept of cultural violence was introduced in 1990 (Galtung 1964, 1990). The simplest explanation of the three categories is that "direct violence is an event; structural violence is a process with ups and downs; cultural violence is invariant, a 'permanent'" (Galtung, 1996:199).

Direct violence has a sender, an actor defined in the personal, social and world space, and is always intentional. "Direct violence can be divided into verbal and physical, and violence harming the body, mind or spirit" (Galtung, 1996:31).

According to Galtung, root causes of conflicts can be usually found in structural and cultural violence. The major forms of outer structural, or indirect violence, which is usually unintended, can be divided into "political, repressive and economic, exploitative; supported by structural penetration, segmentation, fragmentation and marginalization" (Galtung, 1996:31). Winter and Leighton (2001) reject the arguments that structural violence should be simply called social injustice or oppression because

violence produced by the structures is a product of human decisions and not natural occurrences, and as such it is correctable and preventable through human agency.

Cultural violence is a concept that is used to “make direct and structural violence look, even feel, right – or at least not wrong” (Galtung, 1996:196). Cultural violence is created to legitimize and justify direct and structural violence through nationalism, racism, sexism and other forms of discrimination and prejudice, using ideology, education, religion, media, literature, symbols, law, patriarchy, sports, films, language, arts, street names, monuments celebrating war “heroes”, etc. (Galtung 1990, 1996). Since cultural violence is “taught as part of the socialization process... this may be the most difficult type of violence to understand. Many of these values are so ingrained through repetition that it may be difficult for people to imagine that there are different ways of thinking” (Galtung, Barbara and Dubee, 2009:83).

In order to create sustainable fruitful solutions, especially in post-conflict countries, root causes (structural and cultural violence) firstly need to be identified, and then further steps can be made toward seeking positive outcomes.

Useful advice for peaceful conflict transformation comes from joint work by Galtung and Udayakumar (2013) who consider that in order to achieve mutually acceptable and sustainable conflict outcomes, one needs to employ empathy (as attitude), nonviolence (as behavior) and creativity (to bridge conflicting goals).

Another great contribution to development of peace theory that came from Galtung’s deep understanding of the nucleus of establishing sustainable peace and overcoming causes of violence is the concept known as positive and negative peace. To live the peace of the XXI century, one needs to live positive peace. Positive peace means a reduction or absence of violence of all kinds. In a way it represents a utopia, but it also changes our perception of peace, defining it as a “struggle in which peace is both the goal and the way” (Brand-Jacobsen, 2000:24). To prevent violence in its roots, it implies investing no matter how many resources because, in any case, prevention is cheaper than the harm done by violence. According to Mani, negative peace “represents an absence of direct violence, such as a cessation of hostilities”, while positive peace “represents the removal of structural and cultural violence” (2017:12). To contribute to positive peace, Galtung (1996:32) developed three concrete steps:

1. “Direct positive peace would consist of verbal and physical kindness, good to the body, mind and spirit of Self and Other; addressed to all basic needs, survival, well-being, freedom and identity.
2. Structural positive peace would substitute freedom for repression and equity for exploitation, and then reinforce this with dialogue instead of penetration, integration instead of segmentation, solidarity instead of fragmentation, and participation instead of marginalization.
3. Cultural positive peace would substitute legitimization of peace for the legitimization of violence; in religion, law and ideology; in language; in art and science; in schools, universities, and the media; building a positive peace culture”.

Out of this theory, the formula for positive peace would be:

Positive peace = direct peace + structural peace + cultural peace (Galtung 2009).

3. Diagnosis

3.1. 26th Anniversary of the Ceasefire in Bosnia and Herzegovina

The DPA is a synthesis of complex arbitration processes that took place from 1992 to 1995. The final compromise was finally reached in Dayton (Ohio, U.S.A.) on November 21, 1995, after a month-long negotiations, and entered into force on December 15, 1995. The DPA has set up a completely new, contemporary and current constitutional and territorial framework for BiH. It consists of eleven articles and annexes that form the backbone of the state to this day. Because the DPA did not resolve many issues that led to the conflict, some authors define it as rather an “interim than a final agreement” (Cousens, 2002:543). Others define it as a post-conflict state, “as it does not simply define the period after violent conflict, but rather denotes the continuation of violence in various forms, and of conflict by other means in societies in transition” (Björkdahl and Kappler, 2017:3). According to the Dayton deal, BiH was divided into a state with two entities⁴ (Federation of Bosnia and Herzegovina and Republika Srpska) and “Bosniaks, Croats and Serbs as constituent peoples (along with Others), and citizens of BiH” (DPA Annex 4 Preamble).

The constant crisis from 1995 to 2021 in all social spheres seemed to

⁴ The status of Brčko District was subsequently defined.

become more and more acceptable (normalized), making the citizens of all identities adapt to the system rather than challenge the status *quo* and seek change for the better. Brand-Jacobsen and Jacobsen define DPA as “an excellent cease-fire” which “laid the foundations for a state between non-peace and non-war” (2002:61). Donais (2017) considers that DPA was supposed to serve as a temporary solution until the functional, multinational state is constructed over the longer run.

Some argue that, through DPA, the international community brought “ethnic peace” to BiH and “did not resolve the underlying ethno-nationalist conflict and spatial contestations” (Björkdahl and Kappler, 2017:79). Twenty-six years after the war, ethnically cleansed places and identity division and exclusion based on them are the reality in BiH, cemented into the official documents and everyday life. According to Björkdahl and Kappler (2017:90) “identity-based wars secure and engrain ethnicity and ethnic identities by inscribing them into the landscape and cityscape, and when identities become merged with territory, spaces and places become ethnicized”. Based on this, BiH can be defined as a state of persistent ethnicization based on geographical and spatial division between different ethnic groups (especially visible in almost completely divided cities and towns of Mostar, Gornji Vakuf-Uskoplje, Stolac...), political parties and their electorate and, as specifically discussed in this paper, based on education.

To understand the position of BiH in an international context for the purpose of assessing the peace and quality of life, at least two international reports that measure state fragility and progress towards positive peace are relevant for this research. According to the Fragile States Index (2021) produced by The Fund for Peace that measures states’ strengths and capacities to respond to their citizens’ needs, BiH is ranked in the 77th place⁵ out of 179 assessed countries worldwide. It belongs to a group of countries labeled “elevated warning” and, if we exclude Russia and Turkey, is the worst ranked state in Europe. Another relevant report comes from the Institute for Economics & Peace, analyzing the factors that sustain peace. In 2020, on the basis of the Institute’s Positive Peace Report, BiH was ranked 65th out of 163 states⁶, leaving behind only Kosovo⁷ and Turkey from the European group of countries.

⁵ The scale goes from 1 – very high alert to 178 – very sustainable.

⁶ The scale goes from 1 – the most peaceful country to 163 – the least peaceful country.

⁷ This designation is without prejudice to positions on status, and is in line with UNSCR 1244/1999 and the ICJ Opinion on the Kosovo declaration of independence.

Table 1: BiH's ranking in the Positive Peace Reports since the start of the measurement (The Institute for Economics & Peace, Positive Peace Reports from 2007-2020)

Year of Assessment	BiH's rank	Number of countries	Year of assessment	BiH's rank	Number of countries
2020	65	163	2013	71	162
2019	81	163	2012	65	158
2018	89	163	2011	60	153
2017	84	163	2009	50	144
2016	60	163	2008	66	140
2015	53	162	2007	75	121
2014	61	162			

One of the significant if not the most significant shortcoming of the DPA is its failure to solve, or even address, one of the causes of conflict, which is the internal contestation of the state. The state has been contested since the moment it was organized in 1995, or even earlier when the dissolution of Yugoslavia started. Beside the internal contestation of the state, interference by foreign actors, in most cases, contributes to deepening of the polarization of stances within BiH. Depending on political circumstances, the subject of contestation is often the future of the state, its internal structure and institutions, entities and their jurisdictions, relationships with the neighboring countries, education, symbols and anything else that is a potential stumbling block to identity; quite often irrelevant matters which distract from the elites' inability to solve the citizens' existential problems. What the DPA does not feature as a fruitful foundation for peacebuilding is that, 26 years after the end of the war, the causes and character of the war are still debated while not much attention is dedicated to the present and the future. Therefore, BiH is "still seeking its political stability, internal legitimacy, balance and harmony between ethnic communities, building and strengthening civil society and democratic political culture" (Vuković, 2015:61).

Twenty-six years later, one could say that the DPA created a political and constitutional framework by which the political elites resolved their war disputes, but it has not established an honest consensus on the future of the common state in which all ethnicities, national minorities and individuals can live together and share the vision of BiH as a state for all its citizens. According to Ćurak, this means that "the agreement implies the possibility

of the outbreak of violence, which defines it more as a ceasefire than as a peace document” (2011:41). The starting point in solving the causes of conflict in BiH should be to build a consensus on the state, because “a state that does not have an internal consensus on existence, and BiH still does not have one, is not a state, but is only considered a state” (Ćurak, 2011:52).

The best indicator that citizens of BiH expect more than a simple absence of war is the state’s demographics. Demographic indicators such as population outflow and birth and mortality rates show us that most citizens find a solution in leaving the state, and those who stay find it difficult to decide on marriage and having kids. Being constantly under the existential threat to survive in the state with high unemployment rates, constant political disputes that manipulate ethnic groups’ fears (war is still mentioned as a possible solution to disagreements) and bad governance make it easier to leave the state than to stay and fight for changes.

As of 1991 census data, and compared to the census results from 2013, BiH lost 845 874 inhabitants or almost 20% of total population. Based on the most reliable estimates, between 100 000 and 120 000 people died in the war, meaning that during and after the war BiH lost additional 720 000 people. Since 2013 the entire region is plagued not only by “brain drain” but with entire families moving out looking for a better life, thus the data today are even worse. Additionally, the fertility rate of 1.26 children per woman is one of the lowest birth rates in the world, meaning that the population of BiH will not only continue to shrink but will also age progressively (Judah 2019).

Many who leave or want to leave BiH find their reasons in “corruption, being characterized by nepotism, favoritism and clientelism, results in a lack of transparency that exacerbates perceptions of unfairness” (Kartsonaki, 2016:494). The biggest and most desirable employer is the public sector. However, access to these jobs depends on the ability and willingness to get involved with clientelist networks, created and maintained most of the time through family ties and party connections (Kurtović 2015). This clientelism has created a “network of “vulnerable followers” – loyal masses employed in public institutions through part-based politics of informality” (Hasić, 2020:19). Consequently, and as a result of the threat of losing their jobs, citizens routinely vote for the same parties that gave them those jobs and thus help to maintain the faulty status *quo* (Hooper 2015).

3.2. Constitutional Structure and Rule of Law

“The political system had become so compromised and so captured as to no longer be a vehicle through which change was possible” (Donais, 2017:20). This was Donais’s conclusion from 2017, and probably the same conclusion could have been made much earlier. In brief, a small state of around three million inhabitants has five presidents⁸, 13 governments and prime ministers, more than 140 ministers and around 700 parliamentarians on all levels. According to some sources this makes BiH the world champion in the number of ministers per inhabitant and one of the world’s most complicated systems of government (Nardelli, Dzidic and Jukic 2014). What usually prevents the system from working are bureaucratic procedures, veto powers such as the right to protect the “vital national interest” and a huge political and administrative fragmentation of the state. This fragmentation is institutionalized through the electorate “ensuring that – with few exceptions – candidates for political office would not be required to seek support outside of their own ethnic constituencies.” (Donais, 2017:14) Such organization of the political system and the fragmentation based on ethnicity leads to securitization of ethnic identities, especially during election campaigns. For all these reasons, and due to institutionalized discrimination explained further in this paper, Clark (2009) argues that the current constitutional framework is obstructing rather than facilitating BiH’s progress from negative to positive peace.

There are at least three reasons why there is no interest in changing the Constitution. The first is that international community still perceives the DPA as a “model of successful territorial localization of the conflict” (Ćurak, 2011:23). This implies that as long as there are no direct conflicts in BiH, there will be no significant external efforts to resolve the state’s internal issues. The second is that the current status *quo* favors current political leaders’ agendas and any change that would challenge their power among their electorate seems unlikely to be accepted. And the third is that it seems that there is a lack of incentives and awareness in the wider BiH public to recognize the seeds of violence in the Constitution.

If one of the successful formulas for creating a sustainable and acceptable constitution for all is the local stakeholders’ “experience of the constitution-making process” (Emkic, 2018:74), BiH would need to set new foundations for the state structure, based on a broad support

⁸ Three in the Presidency of BiH, and one for each of the two entities.

of horizontal and vertical social structures in the BiH society. However, the most important prerequisite that must be fulfilled before opening the discussion about serious constitutional changes is to reach a consensus on the state and reject any policies contesting the state.

According to Mehmedić, Izmirlija and Madacki, BiH ranks among the countries known as “captured states” because of “close connections of political elites with oligarchs whose interest is to subordinate public interests” (2012:122). State capture is defined as “one of the most pervasive forms of corruption, where companies, institutions or powerful individuals use corruption, such as buying laws, amendments, decrees or sentences, as well as illegal contributions to political parties and candidates, to influence and shape a state’s policy, legal environment and economy to their own interest” (Hellman and Kaufman, 2001:4). One of the recent reports about the rule of law in BiH, commissioned by the European Union (EU), finds that “there is a widespread perception in the state that in recent years judicial decisions were politicized, that the political parties had taken possession of the state, that the office holders had conflicts of interest and mixed up their official mandate with their party/personal agenda” (Priebe, 2019:5). The fact that many of those in power directly profit from illegal activities makes it less realistic that they will be the leading force against organized crime. Deep institutional fragmentation such as exists in BiH, where jurisdictions are often disputed, “appears to serve as an excuse for not taking action” (Priebe, 2019:3).

In addition to the problems with discriminatory provisions of the Constitution, BiH’s judicial branch has the challenge of overcoming difficulties with lengthy court proceedings and the non-enforcement of verdicts of various judicial instances, including the European Court of Human Rights (ECHR) and the highest court in BiH, the Constitutional Court of BiH. One of the indicators of the dysfunction of the rule of law in BiH is the fact that the local elections in Mostar, the sixth largest city in the state, have not been held from 2008 until December 2020.

Through the interpretation of the ECHR judgments, it becomes evident that the emphasis of Dayton negotiations was to protect collective rights at the expense of the individual ones. The DPA recognized three main ethnic groups as constituent peoples (Bosniaks, Croats and Serbs), but neglected the right of all other citizens who do not identify with one of these three ethnic groups to be elected to a public office. As a result, there

are at least three ECHR decisions⁹ where the state of BiH was sued and found responsible for violating the European Convention on Human Rights. The first application to the ECHR was submitted by a Bosnian and Herzegovinian Roma – Dervo Sejdić and a Bosnian and Herzegovinian Jew – Jakob Finci, who challenged the state's Constitution for not being eligible to stand for BiH's Presidency and House of Peoples of the PABiH. A second, similar application was submitted by Azra Zornić who did not want to declare herself as a member of the constituent peoples, which automatically put her in the group of "Others" and thus prevented her from running for the BiH Presidency or the House of Peoples of the PABiH. In addition, another type of discrimination affects all constituent peoples who live in a "wrong entity" and want to run for the Presidency of BiH. By the Constitution and the Election Law, two members of Presidency, one Bosniak and one Croat, are directly elected from the territory of the Federation of BiH, while one Serb is directly elected from the territory of RS (DPA Annex 4 Article 5). Accordingly, a Serb from the Federation of BiH cannot run nor vote for a Serb member of the Presidency, and *vice versa*, Bosniaks and Croats cannot run nor vote for a Bosniak/Croat member of the Presidency if they are registered in RS.

According to Priebe, "non-implementation of an ECHR ruling over a prolonged period is not only a violation of BiH's international obligations, to which its Constitution refers, but also indicates a serious lack of determination of the country to respect the rule of law" (2019:7).

3.3. Education and Symbols

In theory of peace, a special emphasis has been placed on peace education. It represents one of the key elements for building a peaceful and prosperous society, built on values of respect for diversity and oriented towards nurturing shared values. Of course, contrary to this, education can also serve as an excellent tool for mobilization and indoctrination that creates or strengthens divisions. To understand education in BiH, it is necessary to understand the structure of the DPA and the logic that has led to the system that looks more like a "continued ethnic cleansing through education" (Lanahan, 2017:82) than education that should place the importance of quality and reconciliation on first place.

⁹ The case of Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina; The case of Zornić v. Bosnia and Herzegovina; The case of Pilav v. Bosnia and Herzegovina.

Since 1995, “BiH has had a decentralized, asymmetric and defective education management system that has undermined unity in educational policies, common educational goals, common values, positive and patriotic feelings for one's country and homeland” (Pašalić-Kreso, 2008:361). This is a product of a highly decentralized (especially in the Federation of BiH) political system which has assigned jurisdiction over education to entity and cantonal levels and left the state impotent to coordinate even less politically and identity sensitive policies. As a result, 13 ministries of education, one for each entity, ten for each of the cantons and the Department of Education of the Government of the Brčko District BiH are the real power holders in creating and shaping education policies. Not precisely defined and lacking any real power to influence decision-making processes, the state-level Ministry of Civil Affairs is in charge of “defining the basic principles of activity co-ordination, consolidation of entity authorities’ planning and definition of international strategy in science and education...” (Council of Ministers, 2020). In practice, the DPA has led to the creation of three separate educational systems “ruled by three governing nationalisms, whose interests are embedded in relevant laws and diluted by specific curricula” (Veličković, 2012:153). Veličković continues to argue that “each of the ruling nationalisms has the same goal in education: to obtain support of voters for the values they proclaim as necessary and unquestionable” (2012:153).

The three separate educational systems have consolidated three different curricula, supporting the ideology and perceptions of the past, present and future according to the constituent peoples – Bosniaks, Croats and Serbs. A lot of history content and literature also includes myths, which are particularly well exploited by political agents who are channeling “emotional charge into political action, and even into political power” (Dutceac Segesten, 2011:81). Veličković (2012) points out that compared to history, which is subject to scientific study and evidence, literature is free from scientific fact-checking and as such is particularly used to glorify or deny identities, to present the enemies pejoratively, and to emphasize cultural supremacy of one nation over the other.

Not a less important aspect of peace education, in addition to the curricula itself, is the way teachers transfer knowledge and encourage freedom of critical thinking. It is very questionable how competent the teachers in BiH are to employ peace education tools in their regular jobs,

especially on sensitive topics. Emkić (2018) argues that the recruitment process for teachers and school principals favors political affiliation of the candidate over their quality. This makes the teachers “afraid to raise any questions or to discuss any sensitive issues opposing the political, religious and ethnic ideology to which they belong” (2018:63). Recognizing all these trends, it can be concluded that the quality of education in BiH is secondary to ideological concerns and that the development of skills and critical thinking that would allow for multiple perspectives of the past, present and future is left aside.

Ethnic homogenization that is a result of the war is also reflected in education through the creation of mono-ethnic schools. To change this process and to try to integrate students into multi-ethnic schools, in the towns and cities where this was possible many “two schools under one roof” were established as a temporary measure. According to the OSCE Mission to BiH the characteristics of the phenomenon of “two schools under one roof” are the following: “children of the same age attending the same or similar programs in the same location are divided on the basis of ethnicity. In some cases, children use separate entrances, or attend the school in different shifts, or are divided from each other by physical or non-physical barriers” (OSCE, 2018:10). OSCE’s comprehensive report about this phenomenon identified 56 schools in 28 locations in the Federation of BiH¹⁰ that are operating under these circumstances and represent the most visible manifestation of discrimination in the education of BiH. The discrimination that is in breach of domestic laws and international conventions has been recognized by the domestic court, but the ruling has not been implemented yet. As a consequence, many kids attending these schools and living in relatively small towns have never interacted with their peers of different ethnic background, while at school they have been learning exclusive content that unifies mono-ethnic narratives and perceptions of history, the present and the future. It is often the case that beside schools, further divisions are practiced through divided sport clubs, cultural associations, youth NGOs and similar, which does not provide much space for interaction. What was meant to be a temporary solution that would encourage bringing students together in one place and their subsequent integration under one school system, has remained only a goal that doesn’t seem to be shared by local politicians and, in some cases, even

¹⁰ Or to be more precise, this phenomenon exists in the three cantons: Zenica-Doboj Canton, Central Bosnia Canton and Herzegovina-Neretva Canton.

by parents of these children. It is often said that peace education starts not at school, but at home. The unhealthy level of political domination over everyday life and successful manipulation of fear by political leaders have created concerns among the parents that unification into one school system would make it difficult to preserve their national (ethnic) identity. In the case of Jajce's student movement for inclusive multi-ethnic education, the parents were discouraging and preventing their own children from campaigning against segregation in education. Acknowledging their growing-up and education environment, it is a legitimate point that "it is possible that the post-war generation of Bosnians may prove more nationalistic than their parents" (Dobbins, 2011:116).

Symbols have always played an important role in creating conflict and making peace. There is almost no war that did not use some kind of a symbol, a cross, a crescent, a flag, a coat of arms... As much as symbols may have divisive roles, they are also something that people would gather around and that would represent important element of one's identity, or affiliation towards whatever that symbol personifies. In case of BiH, just as the state is contested, so are its symbols. For example, BiH's current flag was imposed by OHR in 1998 after PABiH could not decide on a solution acceptable to all parties. The current flag design represents the approximate shape of the territory of BiH, while the stars and colors feature symbols of the EU. That same year, thanks to OHR, BiH got a new coat of arms that follows the design of the state flag. The national anthem of BiH was also imposed by OHR in 1999, and has no official lyrics until this day. All these imposed laws were later approved by PABiH and, by doing so, any historical connection to the traditional symbols of BiH was lost. Twenty years later, BiH citizens have still not developed the expected feelings for these symbols, especially not Serbs and Croats. According to Vuković, "the reasons for this should be sought less in the way how these symbols got adopted, but more in the absence of sincere political will and intention to affirm them as common values and characteristics of the state accepted by its citizens and peoples" (2015:72).

Another aspect in which political leaders cannot reach consensus is related to public holidays. Due to lack of understanding and interpretation of historical developments, BiH does not have a legislation that regulates public holidays on a state level, and therefore its Statehood Day (November 25), Independence Day (March 1) and Day of Republika Srpska (January 9) are contested and not celebrated in all parts of the state.

One aspect that all parties are investing in is to build memorials honoring military and civilian casualties of the last war. But like in many other things, they are not building memorials that would honor victims on all sides, but memorials that commemorate only the victims from their own ethnic group. Massive investments in monuments that are usually maintained only when the cameras are around to transmit the local leaders' message, seem to fit at least two purposes: 1) to amplify the narratives that do not contribute to reconciliation; 2) to reduce the already scarce financial resources available to local authorities by investing in the past instead of the future.

4. Therapy

In order for the political system in BiH to be fairer, freer, more efficient and more socially acceptable, it is necessary to define the conditions of peace positively, as the presence of the conditions one wants, and not just as the absence of the conditions one does not want. Therefore, this part proposes interventions that lead to violence reduction (therapy) and consequently to the path towards positive peace.

It is not enough to be content with the status quo or the assumption that one is evoking new conflicts in this region by unpacking the DPA. It is necessary to change the present by building trust among the citizens, by using consensus and creativity as methods in decision-making processes whenever possible. Sincere horizontal and vertical dialogue between social groups must be initiated, leading to broader general consensus on the state and its territorial organization. BiH should define its short-, medium- and long-term development goals and concrete action plans and reject any internal and external spatial contestations and the idea of a nation state. Citizens should be consulted on each important existential and strategic issue, in accordance with previously agreed principles that will respect individual and group rights and jurisdictions.

Within peace studies, active non-violence and non-violent struggle, and the refusal to surrender to or to allow injustice, oppression and violence/cruelty to take place are the methods that should be used in BiH as well. Moreover, BiH, with its diverse cultural and historical heritage, should use all these potentials to promote the culture of peace and celebrate differences. On the other hand, internal legal mechanisms and institutions

whose mandate is to reject the culture of violence (verbal or physical) and condemn/prosecute any kind of violence should be strengthened. Measures and policies that will prevent proliferation of politics of fear should be developed, together with the measures for overall depoliticization of society which will limit the power of political parties. By economically empowering the independence of all citizens, better living conditions will be secured and this will lead to reduction of political clientelism.

As in the case of consensus concerning the state, sincere discussion is needed to generate broader general consensus on a new constitutional framework for the state and, consequently, a new election law. The new constitution should be a result of the democratic process and should commit BiH to comply with all domestic and international standards and conventions, including individual and group rights. It should encourage interethnic contact, rather than separation. This should be followed by concrete activities that will encourage cross-entity (and cross-regional) migrations through concrete economic, education and cultural programs. It is desirable that the initiative to change the Constitution comes from the citizens of BiH and their political representatives, and that it ultimately represents a comprehensive and satisfactory solution created in BiH and by the citizens of BiH. Recognizing that changes in the current political system do not primarily correspond to some political leaders' interests, the international community may take a stimulating and supporting role. Until an agreement on a new constitutional framework is reached, the current shortcomings should be immediately addressed. Local and general elections should be taking place in the same year. Every two years BiH has either local or general elections. As political campaigns are unofficially initiated about a year before the elections, the potential for serious political reforms is extremely tight. On top of that, following the elections it takes several months for governments to be formed. The institute of early/extraordinary elections should be foreseen in case that the government could not be formed within a certain period of time.

By establishing the rule of law in this region, which would follow after a new constitution had been consensually adopted by all sides, it is necessary to build loyalty for the newly established values. The situation where there are more reasons to claim that the rule of people and not the rule of law exists in BiH, shows that BiH is far from the democratic society and that it is closer to feudalism where everyone wants to have a sovereign and

inviolable authority on their part of the territory. Disrespecting court rulings, disregarding the importance of legislative power – derogation of institutions and tripartite separation of powers is another segment which shows that BiH is not perceived as the state of law. Therefore, lack of the rule of law, state capture, organized crime and corruption should be addressed as a priority. An appropriate and independent system of checks and balances should be established/strengthened between the different branches of government. Administrative fragmentation should be reduced, made more efficient and less prone to political influences, especially in the lower levels of government which should be the first line of service to the citizens. The Federation of BiH should be prioritized in this aspect.

A particular concern is seen in the future of the region where under the influence of structural and cultural violence and rooted in the lack of intercultural understanding, the rise of nationalistic rhetoric and hate speech is propagating values which do not contribute to positive peace. It is evident that repression, exploitation, penetration, segmentation, fragmentation and marginalization find their legitimacy through education. Religion, law and ideology find it through art, science, schools and the media, and very often give support to the state as it is and thus legitimize violence. Knowing that inclusive education is one of the tools for peacebuilding, BiH must urgently take steps to free the educational system from discrimination, segregation and nationalism-colored curricula. Otherwise, by accepting the invariability of this socio-political state, the state and its citizens agree on an even more uncertain future.

Structural barriers to positive peace in BiH can be overcome by introducing certain elements of peace education in BiH. School textbooks should not include content that glorifies wrong ideologies and amplifies divisive narratives. Peace education should be taught as a compulsory course at the university for all future teachers. Another possible step would be to create a special peace education coordinating unit (with all the relevant representatives) with a clear mandate and secured resources at the state level. Such a unit could be established as part of the existing structure of the Ministry of Civil Affairs, if there is political will. The overall quality of education should be a priority and critical thinking should be encouraged throughout the entire education. Teachers/professors and school/university management should be recruited based on their competencies rather than any form of party affiliation or any other affiliation or belief. Launching

and ensuring the sustainability of joint cross-entity programs in different academic fields is highly recommended. Establishment of a peace museum that would promote peace values and organize various peace programs throughout the year would be useful. In addition, peace studies have also shown that striving towards gender equality and empowerment of women to hold key public offices, especially in the field of education and security, leads to more peaceful environments. BiH lacks comprehensive research on the values and symbols that are common and shared by all ethnic groups in BiH. Based on this research, different policies could be developed to counter the myths and nationalisms, especially with respect to ethnic supremacy, history, gender and patriarchy. These findings could be also used to promote shared values and to launch actions that will lead to consensus on state-level symbols, including common events, holidays, commemorations, etc.

5. Conclusion

Development of theories in peace research has clearly expanded the scope of the notion of peace, especially in the interpretation of peace for the XXI century. Theoretical debates focused on defining peace indicate that the concept of peace is open to debate and that everyone can define peace in a variety of ways. Peace theory today clearly draws a parallel between the notions of positive and negative peace. The problem of understanding and defining peace in BiH is closely linked to the DPA, which has the potential to build the state as well as a great potential to break it down. One should definitely not underestimate the benefits of not living in a war, but, 26 years later, the citizens of BiH deserve more and that more doesn't seem likely to happen until the main protagonists who benefit from the status quo decide to, or are forced to, change things for the better. Peacebuilding, especially of positive peace, requires a multidimensional approach. As long as the need to change the status *quo* is not recognized, instability without conflict is likely to continue. However, it is important to recognize the potential threat of the current political and economic situation that may serve as a "recipe for war" (Brand-Jacobsen and Jacobsen, 2000:63). What this paper could not cover and what could complement the findings about peace in BiH are the aspects related to the role of the media, religion, economy (organized crime and corruption), history, foreign influences and the role of the international community in BiH. These six segments

are very important because they help to legitimize certain narratives and because they enable the maintenance of a system which resorts to structural violence to keep itself in power.

Literature

- Agency for Statistics of Bosnia and Herzegovina (2016) *Cenzus of Population, Households and Dwellings in Bosnia and Herzegovina, 2013, Final Results*. Sarajevo: Agency for Statistics of Bosnia and Herzegovina.
- Barash, P. D. (1991) *Introduction to Peace Studies*. California: University of Washington.
- Björkdahl, A. and S. Kappler (2017) *Peacebuilding and Spatial Transformation. Studies in Conflict, Development and Peacebuilding*. New York: Routledge.
- Bourgois, P. (2001) 'The power of violence in war and peace: Post-Cold War lessons from El Salvador', *Ethnography* 2(1):5-34.
- Brand-Jacobsen, K.F. (2000) 'Peace: The Goal and the Way', in J. Galtung, C.G. Jacobsen and K. F. Brand-Jacobsen (eds) *Searching for Peace: The Road to TRANSCEND*, pp. 16-24. London: Pluto Press.
- Brand-Jacobsen, K.F. and C.G. Jacobsen (2000) 'Beyond Mediation: Towards More Holistic Approaches to Peacebuilding and Peace Actor Empowerment', in J. Galtung, C.G. Jacobsen and K. F. Brand-Jacobsen (eds) *Searching for Peace: The Road to TRANSCEND*, pp. 49-80. London: Pluto Press.
- Clark, J.N. (2009) 'From Negative to Positive Peace: The Case of Bosnia and Herzegovina', *Journal of Human Rights* 8:360-384.
- Council of Ministers BiH (2020) 'Ministry of Civil Affairs'. Accessed 26 January 2020 <http://www.savjetministara.gov.ba/ministarstva/civilni_poslovi/default.aspx?id=104&langTag=en-US>.
- Cousens, E.M. (2002) 'From Missed Opportunities to Overcompensation: Implementing the Dayton Agreement on Bosnia', in S.J. Stedman, D. Rotchild and E.M. Cousens (eds) *Ending Civil Wars: The Implementation of Peace Agreements*, pp. 531-567. London: Lynne Rienner Publishers, Inc.

- Ćurak, N. (2011) *Izveštaj iz periferne zemlje: Gramatika geopolitike*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- ‘Dayton Peace Agreement - General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina’ (1995)
- Dobbins, J., L.E. Miller, S. Pezard, C.S. Chivvis, J.E. Taylor, K. Crane, C. Trenkov-Wermuth and T. Mengistu (2011) *Overcoming Obstacles to Peace. Local Factors in Nation-Building*. Santa Monica, California: RAND Corporation.
- Donais, T. (2017) ‘Dayton +20: peacebuilding and the perils of exclusivity’, *Peacebuilding* 5:1, 7-21.
- Dutceac Segesten, A. (2011) *Myth Identity and Conflict. A Comparative Analysis of Romanian and Serbian History Textbooks*. United Kingdom: Lexington Books.
- ECHR (2009) ‘Case of Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina. Applications nos. 27996/06 and 34836/06’. Strasbourg: European Court of Human Rights. Accessed 20 January 2020 <
- ECHR (2016) ‘Case of Pilav v. Bosnia and Herzegovina. Application no. 41939/07’. Strasbourg: European Court of Human Rights. Accessed 20 January 2020 <[195](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22%20CASE%20OF%20PILAV%20v.%20BOSNIA%20AND%20HERZEGOVINA%22%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-163437%22]}>.”</p></div><div data-bbox=)

- ECHR (2019) 'Case of Baralija v. Bosnia and Herzegovina. Application no. 30100/18'. Strasbourg: European Court of Human Rights. Accessed 20 January 2020 <
- Emkic, E. (2018) *Reconciliation and Education in Bosnia and Herzegovina*. 5. Switzerland: Springer.
- Galtung, J. (1964) 'An Editorial', *Journal of Peace Research* 1(1), 1-4.
- Galtung, J. (1980) 'Towards a Theory of Freedom and Identity: A new frontier in Peace Research', in J. Galtung (ed) *Peace Problems: Some Case Studies. Essays in Peace Research*, vol. 5, pp. 392-428. Copenhagen: Ejlers.
- Galtung, J. (1985a) *Gandhi Heute*. Munchen: Bertelsmann.
- Galtung, J. (1985b) 'Twenty-Five Years of Peace Research: Ten Challenges and Some Responses', *Journal of Peace Research* 22(2), 141-158.
- Galtung, J. (1990) 'Cultural Violence', *Journal of Peace Research* 27(3), 291-305.
- Galtung, J. (1996) *Peace by Peaceful Means. Peace and Conflict, Development and Civilization*. London: SAGE Publications Ltd.
- Galtung, J., J.S. Barbara and F. Dubee (2009) *Peace Business. Humans and Nature Above Markets and Capital*. Germany: Transcend University Press.
- Galtung, J. (2009) *Mirnim sredstvima do mira*. Beograd: Centar za Evrobalkansku saradnju.
- Galtung, J. (2010) *A Theory of Conflict – Overcoming Direct Violence*. Germany: Transcend University Press.
- Galtung, J. and D. Fischer (2013) *Johan Galtung Pioneer of Peace Research*. 5. Switzerland: Springer.
- Galtung, J. and S. P. Udayakumar (2013) *More Than a Curriculum: Education for Peace and Development*. Greenwich, United States: Information Age Publishing.

- Hasić, J. (2020) ‘„Deviating“ Party Leadership Strategies in Bosnia and Herzegovina: A Comparison of Milorad Dodik and Dragan Čović’, in S. Gherghina (ed) *Party Leaders in Eastern Europe*, pp. 360-384. Switzerland: Palgrave Macmillan.
- Hellman, J. and D. Kaufmann (2001) ‘Confronting the Challenge of State Capture in Transition Economies’, *Finance & Development*, Vol. 38, No 3.
- Hooper, A. (2015) ‘Dissatisfied voter and no alternative: The unchallenged position of political elites in Bosnia and Herzegovina’, *ECMI Publication Database – Working Paper*, No 88.
- Institute for Economics & Peace (2020) ‘Positive Peace Report 2020: Analysing the Factors that Sustain Peace’. Sydney: Institute for Economics & Peace.
- Judah, T. (2019) ‘Bosnia Powerless to Halt Demographic Decline’, *BIRN*. Accessed 17 January 2020 <https://balkaninsight.com/2019/11/21/bosnia-powerless-to-halt-demographic-decline/?fbclid=IwAR11u6UEt2BzAbJ9fZvY9ygu_ZFzjxKTg7LrM8NtjvY0Ze2zcOq-9OwHikE>.
- Kartsonaki, A. (2016) ‘Twenty Years After Dayton: Bosnia-Herzegovina (Still) Stable and Explosive’, *Civil Wars* 18:4, 488-516.
- Kurtović, L. (2015) ‘Who sows hunger, reaps rage: on protest, indignation and redistributive justice in post-Dayton Bosnia-Herzegovina’, *Southeast European and Black Sea Studies* 15:639-659.
- Lanahan, B. (2017) *Post-Conflict Education for Democracy and Reform. Bosnian Education in the Post-War Era 1995-2015*. London: Palgrave Macmillan.
- Mani, R. (2007) *Beyond Retribution: Seeking Justice in the Shadows of War*. Cambridge: Polity Press.
- Mehmedić, A., M. Izmirlija and S. Madacki (2012) *Ljudska prava u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu.

- Nardelli, A., D. Dzidic and E. Jukic (2014) 'Bosnia and Herzegovina: the world's most complicated system of government?', *The Guardian*. Accessed 19 January 2020 <<https://www.theguardian.com/news/datablog/2014/oct/08/bosnia-herzegovina-elections-the-worlds-most-complicated-system-of-government>>.
- OSCE Mission to Bosnia and Herzegovina (2018) "'Two Schools Under One Roof". The Most Visible Example of Discrimination in Education in Bosnia and Herzegovina'. Accessed 27 January 2020 <<https://www.Mosce.org/mission-to-bosnia-and-herzegovina/404990>>.
- Pašalić-Kreso, A. (2008) 'The War and Post-war Impact on the Educational System of Bosnia and Herzegovina', *International Review of Education* 54:353-374.
- Pauling, L. (1998) *Svetska enciklopedija mira I-II*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Priebe, R. (2019) 'Expert Report on Rule of Law issues in Bosnia and Herzegovina'. Brussels: European Commission. Accessed 5 January 2020 <<https://europa.ba/?p=66927>>.
- Schneider, H. (1973) *Friedensverständnis in Vergangenheit und Gegenwart*. Vienna: Unterwegs zum Frieden.
- The Fund for Peace (2021) 'Fragile States Index 2021'. Washington: The Fund for Peace.
- Winter, D.D.N., and D.C. Leighton (2001) 'Structural violence', in D.J. Christie, R.V.Wagner and D.D.N. Winter (eds) *Peace, conflict and violence*, pp. 585-599. New York: Prentice Hall.
- Veličković, N. (2012) 'Obrazovanje: nacionalizam u bošnjačkim, hrvatskim i srpskim čitankama', in A. Aganović and S. Gavrić (eds) *Politička participacija u Bosni i Hercegovini*, pp. 151-165. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Vuković, Đ. (2015) 'Sudbina države u karakteru ljudi', in J. Ilerheus and A. Kapetanović (eds) *Naslijeđe mira – Bosna i Hercegovina 20 godina poslije Dejtonskog mirovnog sporazuma*, pp. 59-81. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung.

Promjena komunikacijskog modela: nastavnik/mentor i student/kandidat pri izradi naučnih radova u vremenu pandemije Covid-19: autobiografski osvrt

LEJLA TURČILO¹

Univerzitet u Sarajevu Fakultet političkih nauka

DAMIR ŠEHANOVIĆ²

Universite Bordeaux Montaigne, Francuska

Sažetak: Članak razmatra promjene koje su se dogodile u modalitetima, pristupima, metodama i općenito procesu komuniciranja sa studentima na višim nivoima studija, a pod utjecajem *online* tehnologija koje su tokom *lockdowna* zbog pandemije bolesti COVID-19 bile jedini dostupan (i siguran) komunikacijski kanal između nastavnika/mentora i studenata/kandidata. Razumijevajući obrazovni proces kroz prizmu komunikacijskog procesa, u članku se razmatra utjecaj tehnologije na taj proces iz dva ugla: iz ugla mentora/nastavnika i kandidata/studenta. U nedostatku formalne literature i istraživanja o ovom novom modelu rada (etabliranom u proteklih godinu dana) autori se oslanjaju na osobno iskustvo i zaključke koje su iz njega izveli. Autori smatraju kako su promjene koje su se dogodile prinudno, iznenadno i neplanski u samom procesu rada između mentora/nastavnika i kandidata/studenata na magistarskim i doktorskim studijima nepovratne, odnosno trajne, te kako mogu (i trebaju) biti komplementarne i „klasičnim“ metodama rada na izradi naučnih radova i u redovnim situacijama (ne samo u krizama, kakva je ova s bolesti COVID-19. Također, autori zagovaraju tezu da je, upravo zbog specifičnosti kolaborativnog rada na izradi naučnih djela (magistarskih i doktorskih teza), promjena koja se dogodila pod utjecajem *online* tehnologija jednostavnije prihvatljiva i primjenjiva.

Ključne riječi: obrazovni proces, komunikacija, online tehnologije, COVID-19, mentorski odnos

Summary: The article discusses the changes that have occurred in the modalities, approaches, methods and, in general, the process of communication with students at higher levels of study, and under the influence of online technologies that were the only available (and secure) communication channel between teachers/mentors and students/candidates. Understanding the educational process through the prism of the

¹ Redovna profesorica na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu

² Magistar komunikologije Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli i doktorand na Universite Bordeaux Montaigne, Francuska

communication process, the article considers the impact of technology on this process, from two angles: from the angle of the mentor/teacher and the candidate/student. In the absence of formal literature and research on this new model of work (established in the past year), the authors rely on personal experience and the conclusions they have drawn from it. The authors believe that the changes that occurred forcibly, suddenly and unplanned in the process of work between mentors/teachers and candidates students in master's and doctoral studies are irreversible, ie permanent, and that they can (and should) be complementary to "classical" methods of work on scientific papers in regular situations (not only in crises, such as the one with COVID-19). Also, the authors advocate the thesis that, precisely because of the specifics of collaborative work on scientific works (master's and doctoral theses), the change that occurred under the influence of online technologies is more easily acceptable and applicable.

Key words: educational process, communication, online technology, COVID-19, mentorship

Uvod: Komunikacijski kolaborativni proces nastajanja naučnog rada

Svaki proces u obrazovanju zasnovan je, suštinski, na komunikaciji. Bilo da je riječ o transferu znanja i/ili vještina kod najmlađih (učenje slova u osnovnoj školi naprimjer) ili o učenju kroz osvještavanje sakupljenog iskustva kod odraslih osoba, neophodno je da postoji komunikacija u obrazovnom procesu. Stoga nam se čini zanimljivim osvijetliti i proces nastanka naučnog rada (magistarske ili doktorske teze) upravo kroz prizmu komunikacije i ostvarenja komunikacijskog odnosa između nastavnika/mentora i studenta/kandidata.

Specifičnost komunikacijskog procesa kod nastanka naučnog rada (magistarske ili doktorske teze) uslovljena je s najmanje dva faktora:

- prvo, radi se o kolaborativnom naučnoistraživačkom naporu u kojem je akcent na inovativnosti, znanju i primjeni naučnih metoda istraživanja studenta/kandidata, ali je on praćen iskustvom, vođenjem i naučnim pristupom mentora;
- drugo, radi se o procesu u koji su uključene dvije odrasle osobe, što ne samo da mijenja pristup nastavnika/mentora prema studentu/kandidatu (koji je, u ovom slučaju, andragoški) nego i model i pristup u komunikaciji (koja je mnogo ravnopravnija u odnosu na komunikaciju nastavnika s djecom naprimjer).

Činjenica da se komunikacija između nastavnika i studenta ovdje situira u andragoški komunikacijski proces ravnopravnih sudionika značajno utječe i na uloge koje oni preuzimaju. U tom kontekstu primjećujemo da je odnos mentor – kandidat unekoliko suptilniji u odnosu na ono što Kulić i Despotović (2001) navode kao andragoške principe u radu sa studentima, a koji se odnose na:

- smanjenje studentske ovisnosti o nastavniku – što je u izradi naučnog rada i moguće, ali i nije s obzirom na to da kandidat treba mentorsko vođenje kroz naučnoistraživački proces, ali kroz njega, suštinski, ipak velikim dijelom prolazi sam;
- pomaganje studentima da shvate kako koristiti resurse učenja i iskustvo drugih – što je, na izvjestan način, ključno za uspješan ishod: kvalitetan naučni rad, u čijem nastajanju mentor usmjerava kandidata na resurse koji su korisni i na prethodna istraživanja, odnosno potiče i razvija njegovu informacijsku pismenost i kritičko čitanje;
- pomaganje studentima u definiranju svoje potrebe za učenjem – što je u kontekstu nastanka naučnoistraživačkog rada zapravo ključno jer je zadatak mentora da, koliko je fokusiran na sadržaj i ishod zajedničkog rada s kandidatom, bude usmjeren i na kandidata samog, odnosno njegove psihološke, kulturne i druge specifičnosti koje na taj ishod zajedničkog rada (mogu da) utječu.

Nadalje, kad je riječ o samom procesu komunikacije, on se odvija uz uzajamno uvažavanje, kao i priznavanje kompetencija i kvaliteta s obiju strana komunikacijskog procesa, s tim da je odnos moći i autoriteta između aktera u tom procesu podijeljen. Autoritet pozicije (Bratanić, 1987) ovdje svakako postoji, štaviše dolazi i do većeg izražaja jer kandidat sam bira mentora i time mu ukazuje i poštovanje, autoritet znanja je na izvjestan način podijeljen između mentora i kandidata s obzirom na to da mentor prihvatanjem mentorstva priznaje posjedovanje znanja kod studenta, a student izborom mentora također pokazuje pozitivan odnos prema njegovom znanju, dok je autoritet osobnosti kod nastavnika usmjeren na oslušivanje potreba, načina rada i pristupa koji ima kandidat i kojem se potrebno prilagoditi.

Bratanić (1987) smatra mentorstvo najslobodnijim i najindividualiziranijim oblikom rada u visokoškolskoj ustanovi, odnosno nekom vrstom produbljene komunikacije s nastavnikom i individualne razmjene informacija, istovremeno navodeći kako je to i najozbiljniji dio nastavnog rada na visokoškolskim ustanovama.

U ovom kratkom pregledu promjena koje su se u tom obliku rada na visokoškolskim ustanovama desile tokom *lockdown* faze pandemije bolesti COVID-19, međutim, manje akcent stavljamo na andragoški pristup, metode i način rada između mentora i kandidata jer nam je, kao komunikolozima po vokaciji i naučnom interesu, u fokusu sam komunikacijski proces. U tom kontekstu, odnos na relaciji nastavnik/mentor – student/kandidat promatramo kao odnos komunikatora i recipijenta čiji je sadržaj komunikacije naučnoistraživački rad koji (su) kreiraju, ishod, odnosno cilj komunikacije je dovesti studenta/kandidata do faze odbrane naučnog rada, a kanal komunikacije direktni ili indirektni. Upravo je stoga naše najšire postavljeno istraživačko pitanje: Da li promjena kanala komunikacije (uzrokovana pandemijom bolesti COVID-19, koja je, barem u prvoj *lockdown* fazi, onemogućila tradicionalni metod konsultacija i prinudila i nastavnike/mentore i studente/kandidate na prelazak na *online* platforme) mijenja komunikacijski odnos nastavnika/mentora i studenta/kandidata samo formalno (nove platforme kao tek novi prostor u kojem se komunikacija odvija) ili i suštinski (novi kvalitet i poteškoće koje nastaju kao posljedica novih platformi i načina komunikacije)?

U pokušaju dolaska do odgovora na ovo istraživačko odnosno problemsko pitanje koristimo se autobiografskom metodom s obzirom na to da smo se na početku pandemije, u njenoj *lockdown* fazi, našli u ulozi mentora i u ulozi kandidata koju je bilo potrebno ispuniti u sasvim novom informacijsko-komunikacijskom okruženju i u nepredviđenim, neočekivanim i nepoznatim zdravstvenim, društvenim i psihološkim okolnostima. Cilj nam je osvijestiti neka stečena iskustva, opisati ih iz ugla informacijsko-komunikacijske znanosti, u pokušaju da se otvori pitanje njihove primjenjivosti i u postpandemijskom vremenu.

Laswellov i Klafkijev (et al.) model i proces nastanka naučnoistraživačkog rada kao komunikacijski proces

U nekoliko ranijih članaka primijenili smo Laswellovu komunikacijsku paradigmu (Laswell, prema Kečo-Isaković, 2006) na različite društvene pojave, događaje i procese nastojeći tako kreirati okvir za njihovo razmatranje u kontekstu komunikacije, pa se čini smislenim testirati tu ideju i kod obrazovanja na višem akademskom nivou, odnosno na saradnji nastavnika/mentora i studenta/kandidata na izradi naučnog rada. Možemo reći da je u tom procesu najvažnije fokusirati se na sljedeće:

- *Ko* su akteri komunikacije? – U ovom slučaju to su student/kandidat, koji je u procesu izrade naučnog rada, i nastavnik/mentor, koji treba da „vodi“ kandidata u tom procesu i bude mu podrška i vodič;
- *Šta* govore, odnosno kakve su poruke koje prenose jedno drugome? – U ovom slučaju student/kandidat je taj koji ima ideju i kreira plan naučnog istraživanja, oblikuje rezultate istraživanja u naučni rad i, u konačnici, prezentira ih ne samo mentoru nego i naučnoj komisiji te akademskoj a i široj javnosti. Nastavnik/mentor, pak, ima ekspertizu u polju u kojem je kandidat definirao svoju temu za rad te ekspertizu u metodološkom oblikovanju naučnog rada, pa su njegove poruke usmjerene na podršku i pomoć kandidatu u svim fazama njegovog rada na istraživanju. U ovom kontekstu izuzetno je važna i podrška mentora u smislu motiviranja kandidata;
- *Kojim kanalom* se prenose poruke? – U ovom slučaju poruke između studenta/kandidata i nastavnika/mentora mogu da se razmjenjuju direktnim razgovorom (u terminima konsultacija) te putem *online* tehnologija i komunikacijskih kanala zasnovanih na njima (*e-mail, skype, zoom, teams, viber* itd.), kao i putem sadržaja rada (koji postaje svojevrsni i kanal i ishod komunikacije između mentora i kandidata: kanal jer se putem njega razmjenjuju ideje o temi koja je njegovim predmetom, ali i ishod jer je riječ o „proizvodu“ koji u konačnici na uvid javnosti daju mentor i kandidat);
- *Kome* su upućene poruke? – U ovom slučaju poruke upućuju student/kandidat i nastavnik/mentor jedno drugome naizmjenično, uz napomenu da produkt svog zajedničkog rada kasnije daju na uvid javnosti, kako akademskoj tako i široj;

- *S kakvim ishodom se komunicira?* – U ovom slučaju krajnji ishod komunikacije je naučni rad, odnosno magistarska ili doktorska teza, s tim da je važno napomenuti da je gotovo jednako kao sam konkretan „produkt“ saradnje, dakle naučni rad, važan ishod i povećan nivo kompetencija kod studenta/kandidata za bavljenje naučnim istraživanjem.

Ovdje je važno napomenuti da je ova vrsta procesa kolaborativna, odnosno saradnička. Kako je već rečeno, student/kandidat ima ideju, a nastavnik/mentor ekspertizu, i rad je, u konačnici, autorsko djelo kandidata, ali je „obilježeno“ i vođenjem mentora. Upravo iz tog razloga smo, a na tragu Bratanića (1987), i kazali da je autoritet u ovom kontekstu podijeljen. Komunikacija je kontinuirana, inicirana s objiju stranae, nekad jednostavna (kada se obje strane slažu u nečemu), nekada ne (kada postoji razmimoilaženje u stavovima oko procesa rada ili sadržaja teze). Specifična je u odnosu na klasičnu nastavu jer nije fokusirana na sadržaj (mentor odnosno profesor ne „isporučuje“ neki sadržaj koji kandidat odnosno student usvaja), nego na ishod (cilj im je zajedno kreirati novo znanje), a time i na same aktere (samo funkcionalna komunikacija među njima, gdje su predstave, očekivanja i principi u samoj komunikaciji, odnosno u procesu, usklađeni može dovesti do pozitivnog ishoda).

Pored Laswellove paradigme, čini se smislenim, u kontekstu opisa komunikacije između nastavnika/mentora i studenta/kandidata, ukazati i na neke njene specifičnosti koje su opisivali i Klafki i saradnici (1994), a koje se odnose na:

- *Trajnost komunikacije* – nastavnik/mentor i student/kandidat u stalnoj su komunikaciji, koja je nerijetko kombinacija formalne i neformalne;
- *Komunikacijski odnos* – koji se uspostavlja već pri izboru teme i odabiru/prihvatanju mentorstva;
- *Komunikacijsku određenost* – uloge između nastavnika i studenta su predeterminirane, kao: mentor i kandidat;
- *Ekonomičnost komunikacije* – s obzirom na obaveze koje imaju i nastavnik/mentor i student/kandidat, komunikacija se uspostavlja tako da bude efektivna i ekonomična, odnosno da uz optimalno ulaganje vremena i energije ishodi kvalitetan naučnoistraživački rad;

- *Institucionalizaciju komunikacije* – koja je uspostavljena i samim formalnim odlukama visokoškolske ustanove, kojima se studentu/kandidatu dodjeljuje mentor;
- *Očekivanje u komunikaciji* – pored očekivanja krajnjeg ishoda, odnosno nastanka naučnoistraživačkog rada, očekivanja se odnose i na ona uzajamna: očekivanje nastavnika/mentora od studenta/kandidata (npr. predan rad, poštovanje rokova itd.) i *vice versa* (npr. dostupnost mentora, preporuke literature, pomoć u metodološkom smislu itd.);
- *Pravila i uloge u komunikaciji* – koje su, kako je već rečeno, unaprijed zadane samom pozicijom nastavnika/mentora i studenta/kandidata, ali je njihov autoritet podijeljen;
- *Sadržaje i odnose komunikacije* – koji značajno ovise o kontekstu u kojem se komunikacija odvija, pa je tako i odnos koji se uspostavlja između nastavnika/mentora i studenta/kandidata, ali i sadržaj njihove komunikacije (usmjeren na nastanak naučnoistraživačkog rada) uslovljen kontekstom visokoškolske ustanove u kojem se odvija i ishodom koji se njome treba postići;
- *Smetnje u komunikaciji* – kako one koje se odnose na osobnost nastavnika/mentora i studenta/kandidata tako i one koje se odnose na izvanjske smetnje uzrokovane okolnostima u kojima oni preuzimaju svoje uloge;
- *Ciljeve komunikacije* – u ovom slučaju glavni cilj: izrada naučnoistraživačkog rada, ali i niz ciljeva koji su posredni: uspostavljanje trajnog odnosa saradnje nastavnika/mentora i studenta/kandidata, kasniji zajednički naučnoistraživački rad i sl.

Iz navedena dva komunikacijska modela primijenjena na proces saradnje nastavnika/mentora i studenta/kandidata vidljivo je koliko je taj proces kompleksan, čak i kad ga se razmatra samo iz komunikološkog aspekta.

Okvir za analizu promjene modela komuniciranja nastavnika/mentora i studenta/kandidata tokom *lockdowna* na početku pandemije bolesti COVID-19

U martu 2020. godine s proglašenjem pandemije bolesti COVID-19 dogodila se iznenadna promjena u svim sferama života, pa tako i u formalnom obrazovanju. Na univerzitetskom nivou nastavne ali i sve druge aktivnosti, uključujući i rad na magistarskim i doktorskim tezama, prebačene su u *online* prostor. Budući da je obrazovni proces univerzitetskog nivoa po mnogočemu specifičan, ovaj prelazak na *online* model rada doveo je do nekih ključnih promjena, ali i do nekih naučenih lekcija tokom *lockdowna*. Naime, komunikacija koja je bila moguća jedino „na distanci“, odnosno bez okupljanja u univerzitetskim prostorima, podrazumijevala je i obavezu primjene nekih novih metoda, pristupa i strategija ne samo u održavanju nastave i kontakt-sati sa studentima nego i u radu profesora/mentora i studenata/kandidata na izradi naučnih radova. Te promjene uzrokovane su specifičnom, do tada nepoznatom situacijom potpunog *lockdowna* (zatvaranja i obustave svih aktivnosti koje su se odvijale do tada u cilju sprečavanja širenja zaraze putem fizičkog kontakta među ljudima), ali i specifičnom prirodom same *online* tehnologije, odnosno *online* platformi na koje je „preseljena“ većina aktivnosti. Neke od specifičnosti *online* medija koje su neminovno utjecale i na samu prirodu i proces komunikacije u obrazovnom radu na univerzitetu su:

- *Slabljenje dominacije institucionalnih formi komunikacije* – kada je o univerzitetu riječ, to konkretno znači da se bilo prinuđeno omogućiti studentima i master i doktorskim kandidatima da, pored tradicionalnog načina komunikacije s nastavnicima (u učionici, na konsultacijama, putem pisane *e-mail* komunikacije), sada mogu s njima (ali i međusobno) komunicirati na unekoliko neformalniji način – putem viber poruka, naprimjer, ili drugih oblika neformalnije komunikacije na više personalnim mrežama;
- *Mogućnost prikupljanja i produciranja sadržaja u raznovrsnim simboličkim formama* – obrazovni sadržaj sada je, osim u klasičnim formama (od kojih neke, poput recimo literature u bibliotekama, u datom momentu nisu ni bile dostupne), studentima dostavljan u vidu *online* predavanja, koja su mogli slušati „na zahtjev“, dakle asinhrono, u vrijeme ne nužno kada se održavaju, nego i kasnije,

filmova ili nekih drugih video formata, a i oni sami su određene sadržaje mogli producirati u specifičnim formama, poput audio ili video klipova i slično. Treba napomenuti da su, naravno, neki nastavnici na nekim predmetima i fakultetima i prije *lockdowna* na ovaj način radili sa studentima, ali se to značajno omasovilo upravo u periodu *lockdowna*;

- *Interaktivnost i participacija* – iako se na prvi pogled čini da je komunikacija između nastavnika i studenata odnosno master i doktorskih kandidata uslijed fizičkog zatvaranja univerziteta otežana, odnosno umanjena, pokazalo se kako je prelazak na *online* platforme na izvjestan način ubrzao promjene modela komunikacije i osnažio interaktivnost i participaciju, odnosno omogućio tehnološku podlogu da se to u punom kapacitetu može i desiti bez obzira na geografsku udaljenost između učesnika u komunikaciji. Naravno da je, pored tehnološke osnove, ključno bilo imati motivaciju i vještine za interakciju u *online* prostoru i kod nastavnika i kod studenata;
- *Potencijal neograničenog prostora i vremena* – podrazumijeva da proces komuniciranja ne počinje i ne završava u određeni sat, kao što je to slučaj s klasičnom nastavom i/ili konsultacijama, nego je on, na izvjestan način, trajan tokom 24 sata. I ovdje treba napomenuti da je za one nastavnike koji su se i ranije u velikoj mjeri koristili *online* platformama za komunikaciju sa studentima i master i doktorskim kandidatima to bio slučaj, no sada, u periodu *lockdowna*, to je postala praksa za gotovo sve;
- *Višesmjernost komunikacije (umreženost korisnika)* – umreženost je ovdje dobila svoj puni potencijal s obzirom na to da su sada i nastavnici i studenti odnosno kandidati imali obavezu biti *online* kontinuirano (prema: Turčilo, 2006:14). Šta se konkretno promijenilo prelaskom (isključivo) na *online* komunikaciju u univerzitetском obrazovanju i za nastavnike i za studente? Osobno proživljeno iskustvo tokom *lockdowna* omogućilo nam je da uočimo da se promijenila:
- „*Geografija*“ – koja je postala redundantna, odnosno nije više bilo važno da nastavnici i studenti odnosno master i doktorski kandidati budu u istom fizičkom prostoru;
- *Vrijeme* – koje više nije bilo ograničeno samo na sate provedene u obrazovnoj instituciji, nego se dogodilo da se komunikacija odvijala

i bez posebnih termina konsultacija (za većinu nastavnika i studenata odnosno master i doktorskih kandidata) s obzirom na to da rad od kuće na izvjestan način podrazumijeva stalnu „isprepletenost“ poslovnog i privatnog vremena;

- *Pristup* – koji je, u određenoj mjeri, postao otvoreniji, slobodniji, neformalniji i zbog prirode medija koji je korišten (*online*), ali i zbog krizne situacije u kojoj su se svi našli, a u kojoj se pokazao veći stepen empatije;
- *Odnos* – kako je već rečeno, veća empatija nastavnika prema studentima i master i doktorskim kandidatima zbog specifične situacije.

Ono što se, pak, nije promijenilo bila su *obostrana očekivanja* jer se i dalje insistiralo na istom kvalitetu i samog procesa ali i ishoda (u smislu urađenih master ili doktorskih teza, naprimjer, odnosno uspjeha na ispitima). To je, bez sumnje, utjecalo na *emocije*, jer sam proces rada *online* može biti frustrirajući za obje strane, a može se i shvatiti kao prilika da se napravi kvalitativni iskorak.

Iskustvo nastavnika/mentora – autobiografski osvrt³

Kad je riječ o iskustvu nastavnika/mentora, prvi dojam na početku *lockdowna* bio je da su i studenti ali i akademsko i neakademsko osoblje promjenu koja se dogodila i zatvaranje klasičnog obrazovanja na univerzitetu shvatili kao privremenu, odnosno smatrali su da kriza neće dugo potrajati i da nema potrebe za ozbiljnijim primjenama *online* tehnologije, osim na način koji je do tada bio prisutan – uglavnom putem e-maila. Nakon što se shvatilo da će situacija ipak biti trajnija, krenulo se sa ozbiljnijom primjenom *online* komunikacije u svim segmentima rada sa studentima, pa tako i s magistarskim i doktorskim kandidatima.

Geografija je postala redundantna, odnosno nevažna, pa je tako za ovog mentora rad s kandidatima koji su iz Sarajeva, iz Tuzle i iz Beograda bio identičan. Zahvaljujući tehnološkim mogućnostima, kolaborativni rad na

³ Opisano je iskustvo koautorice članka, inače redovne profesorice u radu s trima kandidatima: dvama na master i jednim na doktorskom studiju, u svojstvu mentora i u periodu od prva tri mjeseca pandemije (mart – maj 2020. godine), koja su uključivala *lockdown* i djelimično otvaranje nakon *lockdowna*.

izradi magistarskih i doktorskih teza nije prekidan, niti je bio uslovljen geografskim područjem na kojem se nalaze mentor i kandidati. Ono što jeste nastalo kao problem, u jednom konkretnom slučaju, bila je činjenica da normativna regulativa ne poznaje koncept *online* prezentacije radne verzije doktorskog rada, te je jedna doktorska kandidatkinja morala čekati gotovo tri mjeseca da se steknu uslovi za odbranu rada u učionici. To je, u svakom slučaju, izazivalo frustraciju. Također, dodatna otežavajuća okolnost, u bosanskohercegovačkim uslovima, bila je i izostanak literature u digitalnom formatu koju bi doktorski kandidati mogli razmjenjivati međusobno, te im je određeni dio literature, zbog udaljenosti i/ili zatvorenosti biblioteka, bio neko vrijeme nedostupan.

Vrijeme koje su nastavnici provodili u komunikaciji sa studentima prestalo je biti ograničeno samo na radno vrijeme, odnosno od nastavnika se očekivalo da stalno bude na raspolaganju kandidatima. Ono što je bitno napomenuti jeste pokazana izuzetna prilagodljivost kod kandidata i strpljenje da na poneki odgovor sačekaju dok nastavnik nađe vremena, da najave *skype* poziv i slično. Budući da je situacija bila nesigurna i promjenjiva, stalna mogućnost novog i nepredviđenog dovela je do toga da se očekuje (i pokaže) velika fleksibilnost obiju strana te da privatno i poslovno vrijeme budu izmiješani.

Pristup i nastavnika/mentora i studenata/kandidata ostao je profesionalan u smislu poštovanja dogovorenih termina, ispunjavanja obaveza i slično, no unekoliko otvoreniji, slobodniji, neformalniji kad je o samoj komunikaciji riječ. To je, barem prema iskustvu nastavnika, čini se, više rezultat nastale situacije, odnosno same krize uzrokovane bolešću COVID-19, nego tehnologije kao takve. Drugim riječima, kodovi komunikacije promijenjeni su ne tehnologijom, koja je u osnovi te komunikacije, nego više kontekstom u kojem se komunikacija odvijala.

Odnos – studenti smatraju kako je postojala veća empatija nastavnika/mentora zbog specifične situacije u kojoj su se svi skupa našli, kao i intenzivniji zajednički rad s obzirom na to da su i nastavniku/mentoru i studentima/kandidatima neke druge obaveze koje su ranije imali stavljene u drugi plan, pa je za aktivnosti na izradi radova ostalo više vremena. Također iz ugla mentora, primjećujemo da je odnos studenata/kandidata bio čak i odgovorniji, profesionalniji i ozbiljniji, odnosno da su, na izvjestan način, više cijenili što nastavnik/mentor nalazi vremena i energije za rad s njima i u tom kontekstu su nastojali opravdati povjerenje i pokazati veću spremnost na saradnju.

Očekivanja su, u pogledu krajnjeg ishoda, odnosno napisanog rada i provedenog istraživanja, ostala ista s objiju strana (i kod nastavnika/mentora i kod studenata/kandidata). Iz iskustva mentora možemo reći da je očekivanje kandidata bilo veće prema instituciji nego prema mentoru. Drugim riječima, očekivalo se da i fakultet odnosno univerzitet pokaže veću adaptabilnost nastaloj situaciji i omogućí, recimo, održavanje odbrana radova *online*, ispuni sve formalne procedure i slično kako ionako dug proces administrativnog provođenja procedure kod završenih radova ne bi bio dodatno produžen. U tom smislu, bez sumnje će biti potrebno učiniti određene promjene i u regulativi i u institucionalnom pristupu kako bi se u slučaju sličnih nepredviđenih situacija procesi ove vrste mogli ubuduće nesmetano odvijati bez obzira na okolnosti.

Emocije su varirale od povećanog stresa i anksioznosti zbog nastale situacije, straha od nepoznatog (i u smislu same situacije, odnosno opasnosti od virusa, i u smislu nepoznavanja metoda rada i tehnologija na koje se prešlo), preko frustracije jer se svi rokovi pomjeraju, a okolnosti dodatno komplikuju potpunim zatvaranjem, do prihvatanja situacije i nalaženja mehanizama da se, i organizacijski i emocionalno, nosi s njima. Iz iskustva mentora možemo primijetiti izuzetnu emocionalnu inteligenciju, adaptabilnost i zrelost studenata/kandidata koja im je omogućila da se na odgovarajući način nose sa situacijom.

Iskustvo studenta/kandidata – autobiografski osvrt⁴

Komunikacija u akademskoj zajednici, na relaciji student/doktorand – profesor/mentor, krizom uzrokovanom pandemijom bolesti COVID-19 nepovratno je promijenjena. Da li u pozitivnom ili negativnom smislu, pokazat će vrijeme i druga istraživanja koja će biti rađena u periodu koji je pred nama, a za koja iskustvo opisano u ovom tekstu može biti polazna osnova. Tradicionalni pristup komuniciranju u obrazovnom procesu, koji je podrazumijevao susrete, konsultacije i zajednički rad u fakultetskim prostorijama, vanrednim mjerama, iznenada i bez velikih najava, preseljen je u virtualni svijet. *Online* komuniciranje u procesu obrazovanja na svim nivoima prinudno je postalo standard. Aplikacije *zoom*, *teams* i *skype* u svega nekoliko dana postale su alat bez kojega je obrazovanje

⁴ Opisano je iskustvo koautora članka, inače doktoranda, u komunikaciji/saradnji s mentorom iz Francuske i u periodu od prva tri mjeseca pandemije (mart – maj 2020. godine), koja su uključivala *lockdown* i djelimično otvaranje nakon *lockdowna*.

postalo nezamislivo. Oni koji su ovakav način socijalizacije izbjegavali čak i u privatnoj komunikaciji silom prilika usvojili su je kao prihvatljivu i primjenjivu. Susreti i rad s mentorima iz učionica i kabineta preseljeni su na ekrane računara, laptopa i telefona.

Budući da se u ovom kratkom osvrtu služimo autobiografskom metodom, on je odraz samorefleksije u kojoj je koautor pratio lični rad, emocije i iskustva sa svojim mentorima i kolegama doktorandima tokom *online* seminara. MICA⁵ laboratorij, na kojem kandidat radi doktorat, tokom pandemije organizirao je niz seminara za sve doktorske kandidate s ciljem razmjene iskustava i olakšanja rada u vanrednim okolnostima. Uočen je viši nivo stresa i konfuzije zbog novonastale situacije i nepoznavanja okolnosti koje je sobom donijela bez obzira na to što su neki i prije pandemije bolesti COVID-19 dio obaveza/aktivnosti obavljali online. Neizvjesnost, kao novi element, obesmislila je svaku mogućnost planiranja *offline* aktivnosti, čime je *online* sfera postala jedini poligon za rad. Kandidati/učesnici ovih seminara javljali su se iz različitih zemalja Evrope i svijeta, gdje se epidemiološka situacija mijenjala iz sata u sat, što se reflektiralo na njihov svakodnevni plan rada. Promjene su išle do granica da su pojedini kandidati ili članovi njihovih komisija bili onemogućeni fizički prisustvovati ranije zakazanim odbranama rada. Jedina opcija bio je – *online*. Za razliku od pretpandemijskih iskustava rada u *online* sferi na relaciji student/doktorand – profesor/mentor, psihološki element postao je jedan od primarnih. U procesu rada pojedini elementi skoro da su postali zanemarivi.

Geografija je postala potpuno nevažna. Ili barem tako izgleda. Da li su kandidat i mentor u istom gradskom kvartu, susjednim zemljama ili na različitim kontinentima – postalo je irelevantno. Direktnih susreta nije bilo. Iz ugla jednog doktoranda na univerzitetu u Francuskoj, koji živi u Sarajevu a svoja istraživanja obavljao je u zemljama bivše Jugoslavije, novonastala situacija činila se idealnom prilikom da se cjelokupan proces olakša i ubrza. Do materijala (u konkretnom slučaju filmova, filmskih magazina, publikacija, arhivskih materijala, novina i fotografija) dolazilo se isključivo elektronskim putem. Svi potrebni razgovori s relevantnim *stakeholderima* obavljani su putem besplatnih aplikacija: viber, *whatsapp*, *zoom* i *skype*. Pripremni materijali, pisane draft verzije redovno su dostavljane e-mailom mentorici koja živi u Parizu,. Redovne konsultacije obavljane su

⁵ <https://mica.u-bordeaux-montaigne.fr/>

putem *skypea*. Za cjelokupan dvosmjerni komunikacijski proces potrebni su bili jedino stalni pristup internetu i računar/mobilni telefon. Iako je zaštita od virusa, koji nije dovoljno istražen u tom trenutku, bila važna, većina zaboravlja druge značajke kada razmišlja o faktoru *geografije*. I pored činjenice da su *online* tehnologije doprinijele uopće mogućnosti da se rad na doktorskim tezama nastavi unatoč *lockdownu*, otvorila su se neka nova pitanja i dileme koje pokazuju da ipak nije sve tako sjajno. Koliko doktorskih kandidata u svijetu je novonastalom situacijom uskraćeno za putovanja? Koliko su ta putovanja bitna za njihov socijalni život ali i opću naobrazbu? Koliko novih poznanstava nisu ostvarili zbog isključivog rada iz kuće? Koliko su propustili koncerata, posjeta muzejima, sportskim takmičenjima i drugim znamenitostima koje upotpunjuju živote bez obzira na dob? Za koliko novih saznanja i iskustava su studenti uskraćeni zbog pandemije bolesti COVID-19 i novog načina obrazovnog rada/procesa? Razvoj *akademskog života* za većinu studenata podrazumijevao je paralelnu nadgradnju *socijalnog života*. U trenutnim okolnostima ova komponenta je gotovo u potpunosti zanemarena. Kakve će posljedice na sve studente i profesore ostaviti rad smješten u četiri zida? Da li naši svjetovi postaju male kocke iz kojih radimo, a jedini prozor u svijet ostaje ekran u koji svakodnevno zurimo? Odgovore na neka od postavljenih pitanja vjerovatno će dati kolege iz oblasti koje se bave psihologijom i mentalnim zdravljem ljudi. U konkretnom slučaju doktoranda na francuskom univerzitetu, odlasci u Bordeaux i Pariz predstavljali su zadovoljstvo i priliku za nova saznanja iz mnogih drugih oblasti, osim one koju smatra svojom ekspertizom. Ostvarenje direktnih kontakata, upoznavanja različitih kultura i običaja, nova prijateljstava i zajednički rad s kolegama – za sada su nemogući. Obrazovni proces, bez sumnje, ušao je u novu eru i neke stvari su nepovratno promijenjene. Da li će na novonastaloj *edukativnoj vaji* prevladati tas jednostavnije/jeftinije ili onaj na kojem je socijalizacija/komunikacija *face to face* (uz korištenje svih tehnoloških dostignuća) – pokazat će vrijeme.

Vrijeme rada promijenjeno je na način da razlike između profesionalnog i privatnog vremena gotovo da i nije bilo. Uzimajući u obzir česte promjene stanja izazvanih pandemijom koronavirusa na određenim prostorima/teritorijama, mijenjao se pristup i način rada. Stalna mogućnost novog i nepredviđenog dovela je do toga da se načini rada svode na individualni nivo na kojem se potiru svi ranije postavljeni standardi. Rad u različitim

vremenskim zonama nužno je nametnuo novu prilagodbu. Iz ugla studenta/doktoranda u Francuskoj vrijeme zajedničkog rada na pripremi disertacije zavisilo je od profesorovog dnevnog rasporeda (nastava/rad s drugim studentima i magistrantima/doktorandima) te od njegovih poslovnih obaveza, s obzirom na to da je redovne poslove tokom pandemije bolesti COVID-19 također obavljao isključivo *online*. Fleksibilnost obiju strana u procesu omogućila je biranje najproduktivnijih termina za rad.

Pristup radu ostao je jednako profesionalan, ali istovremeno i slobodniji, otvoreniji, donekle i neformalniji. Svjesni novonastalih okolnosti, i profesori i studenti mijenjali su svoje pristupe radu i približavali se u svojim sferama djelovanja. „Klasični“ pristup radu na relaciji mentor/nastavnik – kandidat/student nepovratno je promijenjen i svakom narednom krizom samo će biti dodatno modeliran. Iskustva *online* pristupa radu doktoranda u Francuskoj su pozitivna i odvijala su se na nekoliko nivoa:

- zajedničko usaglašavanje smjernica za rad (mentor/nastavnik – kandidat/student);
- individualni rad kandidata/studenta po dogovorenim smjernicama;
- slanje fragmenata rada mentoru/nastavniku putem *e-maila*;
- pregled i analiza mentora/nastavnika;
- završna zajednička analiza (mentor/nastavnik – kandidat/student) putem *skypea*, utvrđivanje finalnih dijelova i davanje eventualno novih smjernica za korekcije.

Ovakav pristup pokazao se jako učinkovitim ostavljajući prostor mentoru/nastavniku da u vremenu koje sam odabere detaljno analizira prispjeli rad i adekvatno mu se posveti (što nije uvijek bio slučaj u „kabinetskim“ konsultacijama), čime je kandidat/student dobivao konkretnije i kvalitetnije upute kako unaprijediti prvobitnu verziju rada. Konsultacije i rad putem *skypea* otvorile su mogućnost snimanja kompletne sesije/konsultacije, čime kandidat/student dobiva priliku za ponovno preslušavanje mentorovih uputa i mogućnost eventualnih nerazumijevanja i „šumova u komunikaciji“ svede na minimum.

Odnos između mentora/profesora i studenta/kandidata bio je fluidan, razvijao se vremenom i prvenstveno je bio vezan za osobne karaktere. Zbog

specifične situacije u kojoj se radilo tokom pandemije bolesti COVID-19 primjetan je porast empatije na objema stranama. Profesori/mentori su uz rad s kandidatima (magistranti i doktorandi) obavljali i redovnu nastavu sa studentima dodiplomcima, što je u novonastalim uslovima rada zahtijevalo dodatnu pripremu – istovremeno dodatno vrijeme i napor. Predavanja kakva su ranije obavljali u amfiteatrima i učionicama dobila su novi oblik, koji je, za kratko vrijeme, trebalo kreirati, vizualizirati, informatički „spakovati” u programske formate i predavati na način da studentima (generacijama odraslim uz računare) bude prijemljivo. Odnos kakav se razvijao u učionicama prešao je u novu formu čije prave rezultate ćemo tek vidjeti u budućnosti. Zagovornici razmjena ljudskih energija stoje na stanovištu da online komuniciranje nikad ne može proizvesti rezultat direktnog odnosa/komunikacije između ljudi (u ovom slučaju profesora i studenata). Nove generacije svoju socijalizaciju već godinama formatiraju na online komuniciranju i virtualnoj vizualizaciji, što će zasigurno doprinijeti lakšoj adaptaciji na novi/budući obrazovni proces rada.

Očekivanja pojedinaca da će kriteriji tokom pandemije bolesti COVID-19 padati, da će se standardi kvaliteta rada snižavati, već u prvim sedmicama pokazala su se neutemeljenim. Kvalitet konačnog „proizvoda“ morao je ostati isti bez obzira na vanredne okolnosti koje su uzrokovale nove metode rada. Saradnja ravnopravnih subjekata u procesu izrade naučnog rada (u konačnici autorskog djela kandidata/studenta) rezultirala je novim načinima kolaboracije u kojoj mentor svojom ekspertizom modelira ideju kandidata u njegov konačan „proizvod“. Očekivana razmimoilaženja u stavovima i idejama, u slučaju kandidata na francuskom univerzitetu, rješavana su argumentacijama mentora i smjericama da kandidat sam pronade rješenja u situacijama s kojim mentor ranije nije imao doticaja. S obzirom na to da je fokus bio u kreiranju novih znanja, funkcionalna komunikacija između *stakeholdera* u ovom procesu dala je kvalitetan rezultat.

Kad je o **emocijama** riječ, proces rada u vrijeme pandemije bolesti COVID-19 bio je poseban izazov. Prinudno, istraživanja su otežana. U mnogim slučajevima, zbog nemogućnosti kretanja i potpuno nemoguća. Iz iskustva bosanskohercegovačkog doktoranda na francuskom univerzitetu koji istraživanja radi u zemljama bivše Jugoslavije nemogućnost fizičkog odlaska u Beograd (Srbija) u posjetu Jugoslovenskoj kinoteci (jednom od najrelevantnijih izvora u istraživačkom procesu za stvaranje rada) bila je

frustrirajuća. Dio arhiva je digitaliziran i dostupan na *online* platformama ali mnogobrojne fakte, tekstove ili fotografije moguće je pronaći samo individualnom pretragom po arhivama. Istovremeno, zbog zabrana okupljanja, neki od festivala koji su bili u fokusu istraživanja su otkazani ili odgođeni (konkretno *Pula Film Festival*, dok je *Sarajevo Film Festival* održan *online*). Festivalski ambijent, saradnja s kolegama i slučajni susreti/otkrića koji u pravilu proizvode najbolje rezultate ne mogu zamijeniti *online* platforme niti bilo koji kanal virtualnog komuniciranja. Nemogućnost realizacije zamišljenog proizvodi različite emocije – od frustrirajućih do onih koje u kandidatu potiču dodatnu kreativnost i otvaraju mogućnosti da se neke zamišljene stvari realiziraju drugačije (*Sarajevo Film Festival* je odličan primjer adaptacije na nove uslove rada).

Empatija mentora u ovom procesu je vrlo bitan element posebno u momentima kada se ne zna koliko će kriza/vanredne okolnosti trajati i u kojem obliku će kandidat morati realizirati svoje ranije zamišljene ideje. Iz ugla spomenutog kandidata, fleksibilnost u radu je bila ključna. Kako se situacija mijenjala, a vanredne okolnosti trajale duže nego što se prvobitno očekivalo, tako su i mentor i kandidat prilagođavali svoje modalitete rada. Do pisanja finalnog proizvoda (dokorskog rada) ima još dosta vremena i načini rada će zasigurno pretrpjeti još mnogo izmjena. Kriza uzrokovana pandemijom bolesti COVID-19 nepovratno je promijenila obrazovni proces, naročito na višim nivoima studija, ali i donijela nove izazove na koje se moralo brzo odgovoriti. Kriteriji su ti koji ne smiju biti upitni. Metodologije rada, uslovi u kriznim situacijama, načini dolaska do pojedinih informacija, platforme na kojima se radi – sve se može kretati u svim mogućim/dozvoljenim pravcima.

Zaključak: Da li je promjena komunikacijskog kanala samo formalno ili i suštinski promijenila komunikacijski model na relaciji nastavnik/mentor – student/kandidat?

Iako će dubinske znanstvene analize o promjeni paradigme i metoda rada nastavnika na univerzitetima tokom pandemije, bez sumnje, dati andragozi i metodičari, u ovom tekstu se nastojao osvijetliti tek komunikacijski ugao promjene saradnje između nastavnika/mentora i studenata/kandidata s obzirom na to da je s pandemijom bolesti COVID-19 najdirektnije promijenjen upravo komunikacijski aspekt te saradnje, koji, naravno, sobom nosi i sve druge promjene, uključujući i one metodičke.

Također, svjesni smo da je uzorak od jednog nastavnika/mentora i jednog studenta/doktoranda nedostatan za ozbiljnije naučne zaključke o utjecaju pandemije bolesti COVID-19 na promjenu modela rada u akademskoj zajednici, no cilj ovog teksta je prenijeti neka iskustva i na taj način ukazati na potrebu dubljeg istraživanja u ovom polju te iznijeti neke preliminarne iskustvene zaključke.

U našem je fokusu, prije svega, bio razvoj modernih tehnologija u informacijsko-komunikacijskoj djelatnosti, a koja je najvažnija u ovom kontekstu prelaska na *online* komunikaciju u vrijeme pandemije bolesti COVID-19. On se odnosi na tehnološki i komunikacijski aspekt unapređenja komunikacije u obrazovnom procesu. Kad je riječ o tehnološkom razvoju *online*, digitalnih, interaktivnih platformi za interpersonalnu, grupnu i masovnu komunikaciju, kao i o izmjenama komunikacijskih praksi između nastavnika i studenata nastalih pod utjecajem tih tehnoloških promjena, dogodio se:

- *Razvoj digitalnih uređaja* koje (treba da) posjeduju nastavnici i studenti (laptop, tablet, smartphone itd.);
- *Razvoj aplikacija* za interpersonalnu i grupnu komunikaciju između nastavnika i studenata i *peer to peer* komunikaciju studenata (viber, whatsApp, messenger);
- *Razvoj platformi za privatnu i poslovnu komunikaciju* nastavnika i studenata na „vidljivom“ dijelu interneta (*facebook, twitter, instagram, youtube*);
- *Razvoj platformi za online učenje i e-nastavu* (*zoom, teams, google classroom, moodle* i drugi);
- *Razvoj službenih platformi za oficijelnu i institucionalnu komunikaciju* – web-stranice i profili na društvenim mrežama fakulteta, univerziteta.

Budući da se tokom *lockdown* faze pandemije bolesti COVID-19 dogodio prinudni i žurni prelazak na *online* platforme, odnosno hitna i jedino moguća primjena informacijsko-komunikacijskih tehnologija u obrazovanju, u samom procesu iskristalisao se niz dilema koje će biti potrebno imati u vidu kod buduće primjene online tehnologija u obrazovnom procesu, a posebno u kolaborativnom procesu između profesora/mentora i studenata/kandidata na izradi naučnih radova.

Prva se odnosi na tehnološku opismenjenost i motivaciju za korištenje tih tehnologija i kod nastavnika i kod studenata. Dok većina studenata pripada takozvanoj generaciji Z, koja ne poznaje život bez interneta (a i oni koji ga poznaju sada ga gotovo više ne mogu takvoga zamisliti), veliki dio nastavnika (izuzmemo li mlađe akademsko osoblje) uglavnom spada u kategoriju *digitalnih migranata* (pojam D. Glimora, 2006), koji su učili kako koristiti nove tehnologije u svom radu (s manje ili više uspjeha). Međutim, to apsolutno ne mora značiti da su se studenti odnosno kandidati za master i doktorske radove pokazali kao digitalno kompetentniji i spremniji za ovaj proces tranzicije u *online* prostor. Najprije činjenica da mladi ljudi intuitivno koriste nove tehnologije i imaju tehnološke vještine za njihovu upotrebu ne čini ih u potpunosti kompetentnim korisnicima (upravo iz ovog razloga snažno se insistira na razvijanju digitalne i medijske pismenosti, koja je više od kompetencije za tehničku upotrebu komunikacijskih kanala, odnosno meta-kompetencija za zadovoljavanje informacijskih potreba u svakodnevnom životu (vidjeti: Dizdar et. al., 2012)). Također, činjenica da postoji digitalni jaz povezan s dobi korisnika ne znači da su svi pripadnici starijih generacija (uključujući i starije akademsko osoblje) nekompetentni u digitalnom okruženju. Naprotiv. Brojni primjeri iz prakse u akademskoj zajednici ukazuju na to da su se mnogi nastavnici čak i u poznim godinama i pred kraj akademske karijere apsolutno okrenuli novim platformama kao dodatnom kanalu komunikacije sa svojim studentima. Stoga možemo reći da su motivacija odnosno želja nastavnika da se i putem digitalnih tehnologija i umreženih platformi bude dostupan, bude u komunikaciji i saraduje sa studentima, kao i motivacija studenata da se putem ovih tehnologija i platformi komunicira s nastavnicima ključni za korištenje modernih tehnologija u procesu saradnje između nastavnika i studenata na univerzitetskom nivou, a pogotovo kod izrade magistarskih i doktorskih radova, te da je to potvrdila i *lockdown* faza pandemije.

Ono što se pokazalo kao problem jeste posjedovanje opreme i cijena usluge. Oni, nažalost, jesu bili ključne barijere uspostavi i izgradnji komunikacijskih odnosa između nastavnika i studenata u mnogim slučajevima. Iako na prvi pogled danas s posjedovanjem *smartphonea* i flat rate interneta može djelovati kako više gotovo da i nema tehnoloških barijera u komunikaciji ove vrste, ipak se pokazalo da određeni broj i nastavnika i studenata ne posjeduju opremu koja bi im omogućila kvalitetnu participaciju u *online* obrazovnim procesima. Ovo se prije svega odnosi na studente u ruralnim područjima i studente lošijeg ekonomskog statusa.

Još jedan važan aspekt u primjeni *online* tehnologija u komunikaciji između nastavnika i studenata jest činjenica da su one na izvjestan način pomogle u promjeni obrazovne paradigme jer primjena tih tehnologija pruža mogućnost da se fokus u obrazovnom procesu pomjeri s nastavnog sadržaja na studenta, te da se na obrazovanje gleda kao na proces koji može biti (i poželjno je da bude) dislociran iz učionice. Naime, ako pođemo od činjenice, koju smo naveli na početku ovoga članka, da je nastavni proces zapravo komunikacijski proces, ključno je pitanje šta je u središtu tog procesa. Ranije paradigme, koje su u središte procesa stavljale sadržaj, bile usmjerene na to da se „pređe gradivo“, naravno nisu mogle mnogo profitirati od uvođenja *online* tehnologija u nastavu, osim u dijelu gdje se gradivo moglo lakše vizuelno predstaviti putem prezentacija i sl. Međutim, ako se prihvati nova paradigma da je u središtu procesa student, jasno je da sve tehnologije onda mogu biti stavljene u funkciju ostvarenja bolje i kvalitetnije komunikacije sa studentima, što je, bez sumnje, pokazalo i pandemijsko vrijeme. Ovo pomjeranje fokusa sa sadržaja na studenta posebno dobiva na značaju pri izradi magistarskih i doktorskih radova jer je ishod ove vrste komunikacije odnosno obrazovnog procesa ne samo konkretan rad nego i povećanje kompetencije studenata/kandidata za bavljenje naučnim istraživanjima, i u tom kontekstu je *online* komunikacija, koja *per se* podržava veću interaktivnost i ravnopravnu participaciju svih subjekata, bila od velike pomoći.

Iz osobnog iskustva s kolaborativnim radom na nastanku naučnoistraživačkih radova tokom *lockdown* faze pandemije bolesti COVID-19 možemo reći da se, slijedom Laswellove paradigme komunikacijskog procesa, promijenio kanal komunikacije, ali on je promijenio i odnos između komunikatora i recipijenta u tom procesu, kao i neke druge elemente koje smo prikazali Tabelom 1. Ono što primjećujemo je da su se promjene dogodile i kod nastavnika/mentora i kod studenta/kandidata (u načinu i pristupu radu, ali i u psihološkom kontekstu), kao i da su iskustva obiju „strana“ komunikacijskog procesa veoma slična, uz međusobno slaganje u stavu da je promjena komunikacijskog kanala dovela do promjene modela/načina komunikacije, ali su uzajamna očekivanja i očekivanja u pogledu kvaliteta ishoda te komunikacije ostala ista, te da je uočeno da je krizna situacija dovela do veće empatičnosti i kod nastavnika/mentora i kod studenta/kandidata, što je, zapravo, kvalitativni iskorak unatoč teškoj situaciji u kojoj su se zadesili. Promjena komunikacijskog kanala dovela je do promjene komunikacijskog modela

na relaciji nastavnik/mentor – student/kandidat, a iz te promjene mogu se izvući brojna pozitivna iskustva.

Tabela 1: Uočene promjene u komunikaciji nastavnika/mentora i studenata/kandidata tokom prelaska na online platforme uslijed lockdown faze pandemije bolesti COVID-19

ELEMENT	MENTOR	KANDIDAT
GEOGRAFIJA	IRELEVANTNA	IRELEVANTNA
VRIJEME RADA	STALNO 24/7	STALNO 24/7
PRISTUP RADU	PROFESIONALAN, SLOBODNIJI I NEFORMALNIJI	PROFESIONALAN, SLOBODNIJI I NEFORMALNIJI
ODNOS KANDIDAT/ MENTOR	FLUIDAN I OBOSTRANO EMPATIČAN	FLUIDAN I OBOSTRANO EMPATIČAN
OČEKIVANJA KANDIDAT/ MENTOR	JEDNAKA KAO U REDOVNIM USLOVIMA RADA	JEDNAKA KAO U REDOVNIM USLOVIMA RADA
EMOCIJE	POVEĆANA EMPATIJA, POSEBNO U KRIZNIM MOMENTIMA	POVEĆANA EMPATIJA, POSEBNO U KRIZNIM MOMENTIMA

Kada navedene promjene promatramo kroz prizmu parametara koje navode Klafki i saradnici (1994), opisana iskustva govore da su se desile promjene u nizu tih parametara, dok su drugi ostali nepromijenjeni:

- *Trajnost komunikacije* – nastavnik/mentor i student/kandidat u stalnoj su komunikaciji, koja je nerijetko kombinacija formalne i neformalne i to je potvrđeno i tokom *lockdown* faze pandemije bolesti COVID-19;
- *Komunikacijski odnos* – koji se uspostavlja već pri izboru teme i odabiru/prihvatanju mentorstva izmijenjen je i postao je, na određen način, i neformalniji, ali se pokazala i veća uzajamna empatičnost i razumijevanje u tom odnosu;
- *Komunikacijska određenost* – uloge između nastavnika i studenta su predeterminirane kao: mentor i kandidat, i one su ostale iste,

ali uz svojevrsno uzajamno približavanje upravo zbog uzajamnog razumijevanja u kakvim se kriznim okolnostima komunikacija odvijala;

- *Ekonomičnost komunikacije* – s obzirom na obaveze koje imaju i nastavnik/mentor i student/kandidat, komunikacija se uspostavlja tako da bude efektivna i ekonomična, što je posebno dobilo na značaju u pogledu „pomiješanosti“ privatnog i poslovnog vremena i potrebe da se zbog *screen fatigue* (umora nakon izloženosti ekranu) komunicira efikasnije, kraće i konkretnije;
- *Institucionalizacija komunikacije* – koja je uspostavljena samim formalnim odlukama visokoškolske ustanove kojima se studentu/kandidatu dodjeljuje mentor formalno je ostala ista, ali je suštinski, izmještanjem same komunikacije iz fizičkog prostora obrazovnih institucija, postala fleksibilnija;
- *Očekivanja u komunikaciji*, posebno ona uzajamna: očekivanje nastavnika/mentora od studenta/kandidata (npr. predan rad, poštovanje rokova itd.) i *vice versa* (npr. dostupnost mentora, preporuke literature, pomoć u metodološkom smislu itd.) nisu se značajno promijenila i u tom smislu nije se desio nikakav pad kvaliteta ni same komunikacije ni njenog krajnjeg ishoda: naučnoistraživačkog rada;
- *Pravila i uloge u komunikaciji* – značajno su se promijenila s obzirom na to da se prešlo na sasvim nove komunikacijske kanale, ali su one ključne, suštinske uloge: nastavnik/mentor i student/kandidat, ostale iste;
- *Sadržaji i odnosi komunikacije* – promijenili su se jer značajno ovise o kontekstu komunikacije, a on je upravo s pandemijom u potpunosti promijenjen;
- *Smetnje u komunikaciji* – desila se promjena u smislu da su izvanjske smetnje (poput, recimo, „pucanja“ konekcije, neposjedovanja opreme za uspostavljanje komunikacije itd.) postale češće od onih koje se odnose na sam odnos mentor – kandidat i njihove osobenosti;
- *Ciljevi komunikacije* – ostali su isti, suštinski: napraviti kvalitetan naučnoistraživački rad, a uz to je dodan i novi cilj: izbjeći zdravstveni rizik u tom procesu.

Promjene su se, dakle, dogodile ne samo u pogledu kanala komunikacije nego i u njenom odvijanju. Ipak, vrlo često pogreška koju pravimo u interpretaciji novih alata, kanala i metoda komunikacije je zapravo ta da nove procese promišljamo u starim misaonim kategorijama. Drugim, riječima, pogrešno je razmišljati po čemu je *online* obrazovanje, kakvo smo imali u *lockdownu* i još uvijek imamo u pandemijskom vremenu, bolje ili lošije od tradicionalnog. Ono je naprosto drugačije i za njega treba kreirati nova, drugačija pravila, principe, standarde i kodove. Da bi to uopće bilo moguće, treba bit svjestan činjenice da ove tehnologije i platforme zapravo više uopće nisu nove jer već stasaju generacije studenata kojima su one jedine koje poznaju i koji su se s njima rodili. Stoga ih treba prihvatiti kao činjenicu i porazmisliti kako ih koristiti na najkvalitetniji mogući način, koji je koristan i za pojedince i za akademsku zajednicu, ne samo u vremenima poput kriznih, kakvo je bilo pandemijsko, nego i mimo njih.

Lockdown tokom pandemije bolesti COVID-19 pokazao je da *online* tehnologije postaju nezaobilazan dio komunikacije na relaciji nastavnik – student, kao i značajan faktor izgradnje povjerenja i saradnje među njima. Ovo postaje posebno važno u kolaborativnim edukacijskim procesima poput izrade magistarskih i doktorskih radova. Ono što se dogodilo tokom prvih dana pandemije nepovratno je promijenilo komunikaciju i sigurno će u budućnosti biti prihvaćeno kao dopuna/komplementarno tradicionalnom načinu rada. Konkretno, kod izrade magistarskih i doktorskih radova promjene koje su se dogodile prinudno, iznenadno i neplanski u samom procesu rada između mentora/nastavnika i kandidata/studenata na magistarskim i doktorskim studijima su nepovratne, odnosno trajne, i mogu (i trebaju) biti komplementarne i „klasičnim“ metodama rada na izradi naučnih radova i u redovnim situacijama (ne samo u krizama kakva je ova s pandemijom bolesti COVID-19). Ono što je, dijelom, olakotna okolnost jest činjenica da upravo zbog specifičnosti obrazovnog rada na univerzitetu (u ovom slučaju kolaborativnog rada na izradi naučnih radova – magistarskih i doktorskih teza) promjena koja se dogodila pod utjecajem *online* tehnologija je jednostavnije prihvatljiva i primjenjiva.

Hibridni način rada na pripremi magistarskih i doktorskih radova je budućnost koja je već počela. Ranije korištena *online* komunikacija na relaciji student/kandidat – nastavnik/mentor postaje standard koji će vremenom zasigurno biti uvršten u kurikulum i biti dijelom obrazovnog

sistema. Kao rezultat toga, realno je očekivati nekoliko korisnih i unapređujućih elemenata:

- veći broj kolaboracija između univerziteta;
- slobodniji i lakši odabir mentora, bez obzira gdje žive i rade;
- lakšu i jeftiniju organizaciju završne odbrane rada;
- nižu cijenu troškova na master i doktorskim studijima zbog smanjenja troškova puta, zakupa prostora za izvođenje predavanja, nabavke opreme za rad, održavanja konsultacija i sl.

Neke naučene lekcije bit će potrebno primijeniti, dobre stečene navike zadržati, uočene probleme riješiti, i time će proces saradnje na izradi naučnih radova između nastavnika/mentora i studenata/kandidata biti unaprijeđen, prilagođen novim platformama, koje su se pokazale kvalitetnim te promijenjen u korist kvalitetnije komunikacije između ključnih aktera i kvalitetnijeg krajnjeg ishoda te komunikacije.

Literatura

- Bratanić, M. 1987. *Osnovni problemi visokoškolske pedagogije*. Zagreb: Školska knjiga.
- Dizdar S. et al. 2012. *Informacijska pismenost: smjernice za razvoj inovativnih mrežnih modula*. Sarajevo: UNSA.
- Gilmor D. 2006. *We the Media*. New York: O'Reilly Media.
- Kečo-Isaković E. 2006. *Izazovi mass medija*. Sarajevo: TKD Šahinpašić.
- Klafki, W., Schulz, W., von Cube, F., Möller, C., Winkel, R., Blankertz, B. 1994. *Didaktičke teorije*. Ur.: H. Gudjons, R. Teske, R. Winkel. Zagreb: Educa.
- Kulić, R., Despotović, M. 2001. *Uvod u andragogiju*. Beograd: Svet knjige.
- Turčilo L. 2006. *Online komunikacija i offline politika u BiH*. Sarajevo: Internews.

PRIKAZI KNJIGA

Prikaz knjige:**“U zagrljaju sjećanja” autorice
Jasmine Hasanspahić-Šijak**

Knjige koje se odnose na savremena etnološka istraživanja u Bosni i Hercegovini toliko su rijetke da svako njihovo pojavljivanje predstavlja veliku radost zbog obogaćivanja naše etnološke i kulturološke riznice. Knjigu o kojoj je riječ karakterišu nastojanja da se u kontekstu etnoloških pristupa unesu i naprednija shvatanja, da svoj metod obogati savremenim načinom promišljanja i uskladi s potrebama društva. U namjeri da se ide ukorak s vremenom, i u ovoj knjizi pod nazivom *U zagrljaju sjećanja*¹ ističe se potreba opisivanja i proučavanja tradicionalnih običaja, ali i promjena do kojih dolazi uslijed opštih transformacija bosanskohercegovačkog društva. Riječ je, naime, o modernom prikupljanju etnološkog materijala i pripovijedanju o običajima i svakodnevnom životu stanovnika mjesta Žunova i drugih sela olovskog kraja.

U širem smislu, tradicionalni običaji predstavljaju vanredno bogatu ljudsku djelatnost koja se odvija u raznim oblastima njihovog praktičnog i duhovnog svijeta. S jedne strane u oblasti religijskog, s druge u praktičnom, svakodnevnom održavanju života, u stvaranju etičkih principa i vrijednosti u formi tzv. narodne

mudrosti. U tom kontekstu, autorica ne portretira stanovnike, ne izražava njihove doživljaje, običaje i rituale u apstraktnim kategorijama, već, štaviše, u obliku konkretnih ličnih sjećanja, anegdota i aforizama, usmjeravajući nas na saznanja o konkretnim toponimima, ljudima i njihovim raznovrsnim vezama i odnosima.

Polazeći od spomenutog konkretnog materijala neposredne prakse stanovnika mjesta Žunova kod Olova, od prikazivanja načina života ljudi na selu, njihovih konkretnih karakteristika i međusobnih interakcija, autorica Hasanspahić-Šijak postepeno podiže svoj narativ do uočavanja opštih veza i svojstava svijeta, do uočavanja izvjesnih zakonitosti u svijetu. Ta saznanja se onda fiksiraju u humorističnim dosjetkama i narodnim mudrostima „kao kondenzat razuma i znanja o životu i koji slikovito oblikuje cjelokupno životno socijalno-društveno iskustvo“ (Gorki). To životno iskustvo ljudi, u ovom slučaju na selu, postaje izvor i dragocjen materijal iz kojeg se razvijaju ne samo etnološki pojmovi već i kategorije razvoja ljudske svijesti i odnosa prema životu.

Knjiga je pisana razumljivim, bogatim, tečnim i senzibilnim jezikom, i obogaćena je autentičnim fotografijama. Sadrži šest glavnih poglavlja: *Žunova oslikana ljubavlju*, *Moji najmiliji*, *Tragom uspomena – ljudi, vremena i običaji*, *Kulinarski ćošak*, *Kad sjećanja zabole* i *Koracima svakodnevnice u promišljanju*. Svako od

¹ Knjiga *U zagrljaju sjećanja* autorice Jasmine Hasanspahić-Šijak predstavlja zbirku pripovijetki objavljivanih na njenom Facebook profilu tokom četiri godine.

poglavlja predstavlja dragulj za daljnje sociološko i kulturološko istraživanje sela, seoskog načina života, ishrane, odijevanja, ljubavnih i prijateljskih odnosa, seoske svakodnevnice različitih generacija, porodičnih i drugih socijalnih odnosa i interakcija.

Bosanskohercegovačko društvo predstavlja teren s kojeg se mogu crpiti veoma interesantne teme za istraživanja. Iako istraživano od relevantnih naučnika (Erlich, Bringa, Hadžidedić, Ibraković, Čamo i drugi), splet arhaičnog i savremenog u bosanskohercegovačkom društvu, gdje je arhaično uslijed mnogih historijskih, kulturnih i društvenih procesa doživjelo svoju nužnu promjenu – ostavilo je mnogo toga neproučeno i nedovoljno prikupljeno i objašnjeno u tumačenju mnogih odnosa, naročito porodičnih, običajnih i međuljudskih u ruralnim dijelovima Bosne i Hercegovine. Situacija je utoliko teža što su o mnogim procesima i odnosima u bosanskohercegovačkom društvu formirane (i danas se formiraju) mnoge predrasude, stereotipi, ali i zablude, što uveliko otežava put autentičnim istraživanjima.

Autorica svojom knjigom, iako nije etnologinja po profesiji, nameće problem nedostatka ovakvih i sličnih materijala, etnoloških istraživanja i knjiga, što je svojevrsan i važan lični doprinos Jasmine Hasanspahić-Šijak.

Zbog njenog značaja i etnološke referentnosti, gdje tradicionalni običaji, seoska kultura i folklor imaju veliki

značaj u kontekstu historije ljudskog saznanja i kulture, ukazujem na ovu interesantnu i stimulativnu knjigu svima koje etnologija interesuje i koji se njome profesionalno bave, a naročito studentima i studenticama sociologije, kulturne antropologije i sociologije kulture koji će u svojim interesovanjima, raspravama i izučavanjima ukazati dužnu pažnju i poštovanje prema svim bosanskohercegovačkim narodima i njihovoj bogatoj kulturnoj tradiciji.

Kada se zatvori i posljednja stranica knjige *U zagrljaju sjećanja* autorice Jasmine Hasanspahić-Šijak, čovjek jednostavno zažali što ovakvih knjiga nema više.

Sarina Bakić²

Univerzitet u Sarajevu –
Fakultet političkih nauka
Odsjek za sociologiju

² sarina.bakic@fpn.unsa.ba

Prikaz knjige:

**“WHY, AS A MUSLIM,
I DEFEND LIBERTY”,
MUSTAFA AKYOL (Cato
Institute, Washington; 2021;
ISBN: 978-1-95223-17-4; broj
stranica 184; engleski jezik)**

Knjiga *Why, as a Muslim, I defend Liberty* autora Mustafe Akyola predstavlja značajnu knjigu za bolje razumijevanje odnosa islama i slobode kao vrhovnog principa ideje liberalizma. Autor na izrazito jednostavan i pojednostavljen način objašnjava kompleksnu materiju odnosa islama i liberalnih ideja kao što su sloboda, vladavina prava i ljudska prava. Autor knjigu počinje na zanimljiv način, tako što navodi svoje putovanje iz Istanbula ka Rijadu i povratak kući u Istanbul. Na povratku kući autor ove knjige primijetio je da su sve žene koje su bile u avionu bile u potpunosti pokriveno,¹ ali nakon što su pristigle u Istanbul nekolicina žena se „otkrila“ i presvukla u lagodniju odjeću. Kako autor u knjizi kazuje, on ih nije osudio zbog tog čina jer u suštini one nisu izabrale da budu licemjerne (noseći jednu odjeću u Saudijskoj Arabiji a drugu u Turskoj), već ih je na to natjerala država iz koje dolaze tako što im je nametnula obavezu nošenja nikaba, tj. pokrivanja cijeloga tijela i lica. Naravno, kako autor napominje, to ne znači da određeni

¹ Drugim riječima kazano, obučene u nikab, gdje je cijelo tijelo pokriveno, kao i lice, i gdje kod lica postoji mali otvor za oči.

broj žena dobrovoljno ne pokriva cijelo tijelo i lice, ali ovaj primjer pokazuje da se određeni broj žena ne slaže s takvom regulativom i da takvu vrstu oblačenja poštuju samo zato što je nametnuta od države. Također, na početku knjige autor ukratko argumentuje postavljenu tezu, koju zatim pokušava dokazati. Postavljena teza glasi da je sloboda kompatibilna s islamom jer je islam, kako autor navodi, vjera dobrovoljnosti a ne sistem prisile. Autor također navodi da određeni krug muslimana pogrešno smatra da je islam sistem prisile, a, kako dalje navodi, oni svoju tezu o islamu kao sistemu prisile ne zasnivaju na temeljima islama – Kur'anu i sunetu, već na tradicionalnoj interpretaciji tih dvaju izvora, što otvara prostor za daljnju raspravu. U prvom poglavlju autor razmatra pitanje da li u islamu postoji prisila, tj. da li je dozvoljeno nekoga prisiliti da bude musliman? U tom smislu autor citira ajete iz Kur'ana u kojima se navodi: „U vjeri nema prisiljavanja – Pravi put se jasno razlikuje od zablude! Onaj ko ne vjeruje u šejtana, a vjeruje u Allaha – drži se za najčvršću vezu, koja se neće prekinuti. – A Allah sve čuje i zna.“ Kako autor navodi, naročito je zanimljivo kada je ovaj ajet o zabrani prisiljavanja ljudi u vjeru objavljen. Prva verzija govori da je ovaj ajet objavljen kada je Arapkinja htjela vlastitu djecu, koja su odrasla u židovskoj četvrti i sasvim prirodno su bili Jevreji, konvertirati u islam. Druga verzija govori o ocu čija su djeca prihvatila kršćanstvo prije pojave islama, a želja oca je bila da ih konvertira u islam. Ipak,

kako autor navodi, muslimanski učenjaci razvili su dvije kategorije prisiljavanja u islamu. Prva kategorija definisana je zabranom javnog odbacivanja ili napuštanja vjere, tj. islama, i za taj čin zapriječena je smrtna kazna. Druga kategorija prisile definisana je obavezom ispunjavanja islamskih dužnosti kao što je obavljanje namaza, post u dane ramazana, nekonzumiranje alkohola itd., i kogod se ne pridržava ovih obaveza, a musliman je, svejedno po rođenju ili po odabiru, bit će kažnjen od države. Mada je, kako autor navodi, ovaj ajet iz Kur'ana često pogrešno interpretiran, pa autor navodi primjer konzervativnog mislioca Ahmeta Vanlioğlu, koji ovaj ajet tumači na način da postoji prisila u vjeri, ali da ne postoji prisila ka vjeri. Drugim riječima kazano, prema mišljenju Ahmeta Vanlioğlu, država nema pravo prisiliti pojedinca da bude musliman, ali ima potpuno pravo da pojedinca, kada on prihvati islam, prisiljava na izvršavanje svih vjerskih obaveza. Autor odbacuje ovakvo stajalište pozivajući se na Johna Lockea, navodeći da „prisila“ ne dovodi do istinskog vjerovanja, nego samo do formalnog poštivanja vjerskih propisa u javnosti. S druge strane, „prisila“ uzrokuje i to da mnogi muslimani u državama u kojima postoji državna prisila u pogledu poštivanja vjerskih propisa odlučuju postati ateistima iz razloga što ih državna opresija razuvjerava u „ispravnost“ islama.

U drugom poglavlju autor objašnjava razloge zašto je potrebno preispitati

šerijat. Ovdje je bitno naglasiti da autor pravi distinkciju između Kur'ana i šerijata, navodeći da je šerijat samo ljudska interpretacija Kur'ana. U smislu neophodnosti preispitivanja određenih načina „šerijatskog“ autor navodi primjer mlade Pakistanke Zafran Bibi, koja je bila žrtva silovanja od svog zeta dok je njen suprug bio u zatvoru. Nakon prijave silovanja sud je odlučio da žrtva silovanja nema četiri muška svjedoka koji su potrebni da bi se potvrdili navodi o silovanju. Stoga, kako autor navodi, optuženi je oslobođen optužbi, ali da ironija bude veća žrtva silovanja je optužena za preljubu jer je zatrudnjela a da iz objektivnih razloga to nije mogla uraditi sa suprugom. Sud je zauzeo stav da žrtva silovanja treba biti kažnjena smrtnom kaznom zbog „preljube“, i tek je zalaganjem organizacija koje promovišu ljudska prava i na insistiranje predsjednika Pakistana Perveza Musharrafa Zafran Bibi puštena iz zatvora gdje je čekala smrtnu kaznu. Autor, u tom smislu, navodi da se Kur'an pogrešno interpretira, objašnjavajući da četiri muška svjedoka nisu potrebna za potvrđivanje silovanja, već za potvrdu preljube, te stoga ovakvo postupanje suda koji se poziva na šerijat nema nikakvu vezu s Kur'anom, odnosno islamom. Drugim riječima kazano, kako autor navodi, Kur'an štiti ženu od lažnih optužbi za preljubu zahtijevajući četiri vjerodostojna svjedoka, dok se ovaj institut zloupotrebljava kako bi se zaštitili silovatelji. Također, autor u ovom

poglavljju navodi da su određene kazne koje su predviđene u Kur'anu, kao što su tjelesne kazne poput odsijecanja ruke, bile primjerene za period kada je Kur'an objavljen, i kada državna infrastruktura nije bila ni blizu izgrađena kao danas (nepostojanje zatvora i drugih institucija), te danas, prema mišljenju autora, nije opravdano primjenjivati ovakve kazne.

U trećem poglavljju autor razmatra povezanost vladavine prava i islama. Na početku ovog poglavlja, autor navodi pozitivan primjer iz historije koji pokazuje da je vladavina prava postojala u muslimanskim državama. Autor se u tom smislu poziva na Evliju Čelebiju (Evliya Çelebi), koji kazuje priču o Mehmedu II el-Fatihu, koji je nakon osvajanja Istanbula odlučio da se sagradi džamija u njegovo ime. U tu svrhu angažovan je grčki arhitekt Atik Sinan. Nakon što je džamija sagrađena, iako je bila imponozantno zdanje, Mehmed II je bio razočaran zato što je izgrađena džamija bila niža od Aja Sofije. Zbog toga je Mehmed II odlučio kazniti Atik Sinana kaznom odsijecanjem obiju ruku. Nakon izvršene kazne, Atik Sinan se odlučio žaliti kadiji (*qadi*), te je nakon okončanog postupka sudija odlučio u korist Atik Sinana, što je značilo da Mehmed II treba da pretrpi istu bol kao i Atik Sinan, odnosno da i njemu treba odsjeći obje ruke. Mehmed II ponudio je kompenzaciju u novcu iz državnog budžeta (*bayt-ul mal*), no sudija u tom slučaju naglasio je da kompenzaciju može dati samo iz privatnih sredstava. To

je Mehmed II i učinio nakon što se Atik Sinan s takvom vrstom kompenzacije složio. Ipak, kako navodi autor, danas je nažalost ovakva situacija u muslimanskoj državi, kada vladar odgovara pred sudom kao osoba jednaka kao i ostali pred zakonom, nezamisliva. Autor, u tom smislu, objašnjava trajektoriju slabljenja vladavine prava u muslimanskim državama na primjeru Osmanskog Carstva, odnosno Turske. No, kako autor navodi, islam i vladavina prava su kompatibilni pojmovi.

U četvrtom poglavljju autor navodi problem nametanja vlastitih religijskih uvjerenja kod muslimana. Autor, što je izrazito bitno, navodi da takvo ponašanje muslimana nema osnovu u temeljima islama, a to objašnjava na primjeru prve države koja je nastala na islamskim principima, a koju je osnovao Muhammed. U tom smislu autor objašnjava da država koju je osnovao Muhammed nije bila islamska država, nego građanska država. U petom poglavljju autor objašnjava da Kur'an od muslimana ne zahtijeva da se pokoravaju svakoj vlasti, kako autoritarni lideri u muslimanskim državama to predstavljaju. Pogrešna interpretacija, odnosno, bolje kazano, maliciozna interpretacija Kur'ana koja vodi ka legitimiziranju vlasti autoritarnih vladara, na koncu, kako autor ističe, nije u skladu s islamskim vjerovanjem jer se, kako autor objašnjava, musliman nije dužan pokoravati svakoj vlasti koja sebe nazove islamskom. U

šestom poglavlju autor izlaže zanimljivo stajalište o neophodnosti prihvatanja slobode govora među muslimanima iako to dovodi i do slobode govora onih koji šire islamofobiju, ali, kako autor ističe, muslimani ako žele slobodu za sebe moraju je omogućiti i drugima, koji ne misle kao i oni. U sedmom poglavlju autor argumentira povezanost između islama i ekonomskog liberalizma. Tako autor navodi primjer kako je Muhammed nakon što je sagradio džamiju odmah do nje izgradio i tržnicu. Također, autor u radu ističe primjer kada je Muhammed odbio da reguliše cijene navodeći da samo Allah (Bog) može regulisati cijenu. Ovdje vidimo jednu vrstu „nevidljive ruke“ Adama Smitha, što pokazuje da su liberalno-ekonomska razmišljanja postojala u islamskoj civilizaciji mnogo prije nego što su se pojavila na Zapadu. Osim toga, Ibn Haldun, muslimanski filozof koji je živio nekih 300 godina prije Adama Smitha, pisao je o bitnosti podjele rada, zakonu ponude i potražnje te o štetnosti intervencionizma države u trgovinu i proizvodnju, što su svakako bile i glavne ideje Adama Smitha. Također, autor navodi da se islam nekada pogrešno povezuje sa socijalizmom. Iako, istina, islam posjeduje socijalnu komponentnu, islam ne podržava isključivo državno upravljanje ekonomskim resursima. Stoga, kako i autor naglašava, islam podržava neku vrstu socijalnog kapitalizma, no nikako socijalizam. U osmom poglavlju autor

se dotiče problema mogućeg prihvatanja liberalnih ideja, kao izvorno zapadnih, od strane muslimana. Autor i vidi problem u tome što muslimani smatraju da su liberalne ideje izvorno zapadne, a kako se i sam autor trudio da objasni u knjizi liberalne ideje nisu izvorno produkt Zapada, već i islamske civilizacije. Stoga muslimani ne moraju prihvatiti „ideje“ Zapada, već je samo potrebno da se vrate vlastitim izvornim vrijednostima, a što je prije svega – sloboda. U ovom poglavlju autor također navodi dvojicu značajnih liberalnih mislilaca, Namika Kemala i Khayra al-Dina, kako bi potvrdio svoju tezu o inherentnoj povezanosti islama i liberalizma. Autor u ovom poglavlju daje generalni osvrt na stanje liberalnih ideja među muslimanima navodeći problem autoritarnih vlasti u Turskoj, Maleziji, Iranu, Egiptu gdje se ideje liberalizma smatraju zapadnoimperijalističkim. Na koncu, odbacivanje liberalnih ideja od muslimanskih država ne šteti Zapadu, nego građanima navedenih muslimanskih država, ali i u svim drugim muslimanskim državama gdje su na vlasti autoritarni režimi, a, istine radi, većina ili skoro sve muslimanske države su autoritarnog tipa. Na kraju, sve probleme na koje je autor ukazao i sve kompatibilnosti liberalnih ideja islama koje je autor pokazao rezultat su toga da, kako autor kazuje, on iz tog razloga brani slobodu (*I still defend liberty*).

BENJAMIN NURKIĆ²,

Pravni fakultet, Univerzitet u Tuzli

² bnurkic@bih.net.ba

SARAJEVSKI ŽURNAL ZA DRUŠTVENA PITANJA (2021)
SARAJEVO SOCIAL SCIENCE REVIEW (2021)

Web
journalfpn.unsa.ba

Lektorica / BHS proofreading
Zinaida Lakić

Lektorica za engleski jezik / English proofreading
Ana Kravić

Naslovna stranica / Cover design
Fabrika

DTP
Sanin Katica

Tiraž
100 primjeraka

Štampa / Printed by
Štamparija Fojnica